

Ir. G.M.J. Loeffen

Publ. No. 2.168

dupl. c ex

BOERINNEN EN TUINDERSVROUWEN IN NEDERLAND

Mei 1984

SIGN: *L 26-2.168*
EX. NO: *dupl. c*
MLV:

Landbouw-Economisch Instituut

Afdeling Structuuronderzoek

205641

REFERAAT

BOERINNEN EN TUINDERSVROUWEN IN NEDERLAND

Loeffen, G.M.J.

Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut, 1984

145 p., tab., fig.

Dit rapport bevat de resultaten van een in 1982 gehouden onderzoek naar de positie van boerinnen en tuindersvrouwen in Nederland. De resultaten zijn gebaseerd op een enquête onder 446 echtgenotes van boeren en tuinders. Centraal staan hun taken op het agrarisch bedrijf, de daaraan bestede tijd en de betrokkenheid bij de bedrijfsbeslissingen. Verder wordt aandacht besteed aan de verdeling van de huishoudelijke arbeid tussen man en vrouw. Tot slot komen de wensen en toekomstverwachtingen van de vrouwen ten aanzien van hun positie aan de orde.

Vrouwen/Landbouw/Nederland/Arbeid/Ondernemerschap/Gezin

Overname van de inhoud toegestaan, mits met duidelijke bronvermelding.

Inhoud

	Blz.
WOORD VOORAF	5
SAMENVATTING	7
1. INLEIDING	12
1.1 Aanleiding tot het onderzoek	12
1.2 Doel van het onderzoek	12
1.3 Probleemstelling	15
1.4 Opbouw van het rapport	18
2. DE POSITIE VAN DE BOERIN IN HISTORISCH PERSPECTIEF	19
2.1 Inleiding	19
2.2 Veranderingen in het agrarische gezin	19
2.3 Veranderingen in de plattelandssamenleving	21
2.4 Veranderingen in de landbouw	22
3. METHODE VAN ONDERZOEK	24
3.1 Inleiding	24
3.2 Onderzoekspopulatie en steekproef	25
3.3 Ervaringen tijdens veldwerk	26
4. DE BOERIN EN HAAR OMGEVING IN BEELD	28
4.1 Inleiding	28
4.2 Het bedrijf	28
4.3 Het gezin	31
4.4 De boerin zelf	34
4.5 Enige conclusies	37
5. DE ACTIVITEITEN VAN DE BOERIN	39
5.1 Inleiding	39
5.2 Huishoudelijke arbeid	39
5.3 Arbeid op het bedrijf	48
5.3.1 Taken in het bedrijf	49
5.3.2 Taken voor het bedrijf	58
5.4 Betaalde arbeid buitenshuis	64
5.5 Vrijtijdsactiviteiten	66
6. TIJDSBESTEDING AAN EN AANDEEL IN DE BEDRIJFSARBEID	71
6.1 Inleiding	71
6.2 Tijdsbesteding aan de arbeid op het bedrijf	71
6.2.1 Arbeidstijd in het bedrijf	71
6.2.1.1 Verschillen tussen de seizoenen	72
6.2.1.2 Verschillen door het jaar heen	73

INHOUD (vervolg)

	Blz.
6.2.2 Arbeidstijd voor het bedrijf	81
6.3 Aandeel in de arbeid op het bedrijf	83
7. MEDEZEGGENSCHAP: MEEPRATEN OF MEEBESLISSEN?	87
7.1 Inleiding	87
7.2 Beslissingen over het eigen bedrijf	87
7.3 Beslissingen over het huishouden	95
7.4 Vertegenwoordigen van het bedrijf naar buiten	96
8. WENSEN EN TOEKOMSTVERWACHTINGEN	101
8.1 Inleiding	101
8.2 Huishoudelijke arbeid	101
8.3 Arbeid op het bedrijf	105
8.3.1 Arbeid in het bedrijf	105
8.3.2 Arbeid voor het bedrijf	110
8.4 Betaalde arbeid buitenshuis	111
8.5 Vrije tijd	112
8.6 Medezeggenschap over het bedrijf	113
8.6.1 Beslissingen over het eigen bedrijf	113
8.6.2 Vertegenwoordigen van het bedrijf naar buiten	115
8.7 Boerin van beroep?	116
9. CONCLUSIES EN SLOTBESCHOUWING	120
GERAADPLEEGDE LITERATUUR	126
BIJLAGEN:	
1. Gebruikte begrippen	129
2. Steekproeftrekking	130
3. Dataverwerking	132
4. Indeling in opleidingsniveaus	133
5. Tabellen bij hoofdstuk 5	134
6. Tabellen bij hoofdstuk 6	138
7. Tabel bij hoofdstuk 7	140
8. Tabellen bij hoofdstuk 8	141

Woord vooraf

De positie van de vrouw in onze maatschappij staat de laatste jaren volop in de belangstelling. Ook aan de agrarische sector is deze ontwikkeling niet voorbijgegaan. Daardoor ontstond een grote behoefte aan feitelijke, wetenschappelijk verantwoorde informatie over de rol van de vrouw op het agrarisch bedrijf.

Om aan die behoefte tegemoet te komen, verrichtte het Landbouw-Economisch Instituut een onderzoek onder de echtgenotes van boeren en tuinders. Het voor U liggende rapport is het resultaat van dit onderzoek.

Om de toegankelijkheid van het rapport te bevorderen, is er bij de verslaggeving naar gestreefd om de grote hoeveelheid verkregen informatie zo eenvoudig en systematisch mogelijk weer te geven.

Aan de totstandkoming van dit rapport hebben velen bijgedragen. Allereerst zijn we veel dank verschuldigd aan de leden van de begeleidingscommissie 1) voor het meedenken over de opzet van het onderzoek en het commentaar op het concept van dit rapport. Van de door hen gemaakte opmerkingen werd een dankbaar gebruik gemaakt bij het schrijven van de definitieve versie.

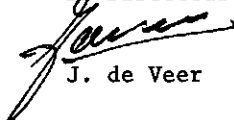
Voorts dank aan alle andere personen, die commentaar op het concept-rapport hebben geleverd. Mevrouw M. Vulto, mevrouw A. Hobbelink en de heer P. Dekker willen we hierbij in het bijzonder bedanken.

Binnen het LEI verdienen vooral vermelding mevrouw A.P. Visser, de heer K. Lodder en de heer A.L.G.M. Bauwens. Zij leverden ieder op eigen wijze een zeer belangrijke bijdrage aan de totstandkoming van dit rapport. Ook mevrouw B. Weenink, die als stagiaire een deel van de interviews voor haar rekening nam, willen we bedanken voor haar bijdrage aan het onderzoek.

Last but not least zijn we zeer veel dank verschuldigd aan de vrouwen, die hebben deelgenomen aan het onderzoek. Hun gastvrijheid, de bereidheid die ze toonden om een tijdbestedingsdagboek bij te houden en hun openhartigheid tijdens de open interviews stellen wij zeer op prijs.

Het onderzoek werd uitgevoerd door mevrouw G.M.J. Loeffen.

De Directeur

J. de Veer

Den Haag, april 1984

1) De samenstelling van de begeleidingscommissie staat vermeld op pagina 6.

Samenstelling begeleidingscommissie

J.P. Aukes-Peters (voorzitter)
Centrale van plattelandsvrouwen

T. Jongbloed-Spoelstra
Centrale van plattelandsvrouwen

G.A. de Lange
Koninklijk Nederlands Landbouw Comité

Mr. M.J. van Loevezijn
Ministerie van Landbouw en Visserij

Ir. S. Lijmbach
Landbouwhogeschool

Ing. A.J. Olthaar
Landbouwschap

Drs. C. Oudijk
Sociaal en Cultureel Planbureau

Dr. Ir. J.H. de Ru
Landbouwhogeschool

Drs. M.J.J.S. Vaartjes-van Dijk
Voedingsbond CNV

Dr. Ir. C.J. Weeda
Landbouwhogeschool

Samenvatting

De agrarische produktie vindt in Nederland hoofdzakelijk plaats binnen gezinsbedrijven. De laatste decennia is het percentage echtgenotes van boeren en tuinders dat meewerkt op het agrarisch bedrijf, sterk gestegen. Deze toegenomen betekenis van de vrouw van de agrariër, of te wel de boerin, voor het agrarisch gezinsbedrijf en de groeiende aandacht voor de emancipatie van de vrouw zorgden ervoor dat in de agrarische sector de discussie over de positie van de boerin op gang kwam. Omdat hierover weinig bekend was, besloot het LEI, mede op verzoek van het Landbouwschap en de plattelandsvrouwenorganisaties, een explorerend onderzoek in te stellen met als doel inzicht te verschaffen in de positie van de boerin op het agrarisch gezinsbedrijf.

Het onderzoek is beperkt tot vrouwen die getrouwd zijn met een boer of tuinder, die niet ouder dan 68 jaar is en een agrarisch gezinsbedrijf van meer dan 70 sbe als hoofdberoepsbedrijf leidt. Aan 446 vrouwen, die een representatieve steekproef vormen van bovengenoemde onderzoekpopulatie, is een vragenlijst voorgelegd met als doel een antwoord te vinden op de volgende centrale vragenstellingen: Welke werkzaamheden verricht de boerin op het bedrijf? Hoeveel tijd besteedt ze aan deze werkzaamheden? In welke mate participeert de boerin in beslissingen over het bedrijf?

Omdat de rol van de boerin op het bedrijf niet los gezien kan worden van haar andere werkzaamheden, hebben we in het onderzoek ook enige aandacht besteed aan haar rol als huisvrouw en haar eventuele rol als buitenshuis werkende vrouw.

- Achtergrond

Was een boerin vroeger zelf bijna per definitie van agrarischen huize, nu is één op de vier dat niet meer.

Uit de opleidingskeuze blijkt duidelijk dat de bij ons onderzoek betrokken vrouwen pas door hun huwelijk het agrarisch beroep zijn gaan uitoefenen. Slechts een enkeling heeft namelijk agrarisch dagonderwijs gevolgd. Wel heeft één op de vier na haar huwelijk cursussen op agrarisch gebied gevolgd.

Werden de oudere boerinnen nog vaak zo gauw zij van de lagere school kwamen, thuis in bedrijf en huishouding "ingezet", de jongere generatie heeft veelal een beroepsopleiding gevolgd en een baan gehad.

Op de gemiddelde leeftijd van 25 jaar stapten de boerinnen in het huwelijksbootje: de oudere generatie meestal in gemeenschap van goederen, de jongeren steeds vaker op huwelijkse voorwaarden. Door dit huwelijk veranderde er vaak veel in het leven van de vrouw. Meestal kwam ze als nieuweling op het bedrijf van haar man wonen, gaf haar baan op en ging werken op het bedrijf.

De jongeren blijven in toenemende mate na het huwelijk buitenshuis werken tot aan de geboorte van het eerste kind. De boerin in het onderzoek heeft gemiddeld 3 kinderen. Slechts zelden is er sprake van inwonende niet-gezinsleden, wat vroeger in sommige streken van het land wel veel voorkwam.

- Baan buitenshuis

Op het moment van onderzoek heeft 5% van de betrokken vrouwen een - meestal part-time - baan buitenshuis. Beter opgeleide en jonge vrouwen zonder kinderen hebben nogal eens een full-time baan.

De meeste vrouwen hebben echter geen baan buitenshuis en verwachten die ook niet in de komende jaren te krijgen. Ze willen veelal ook geen baan. De combinatie van huishouding en bedrijfsarbeid is al druk genoeg en waarschijnlijk mede daarom zijn ze nogal eens van mening dat een vrouw die met een boer of tuinder getrouwd is, geen baan buitenshuis behoort te hebben.

- Huishoudelijke arbeid

Naast haar eventuele baan buitenshuis en haar werk op het bedrijf, is en blijft de boerin verantwoordelijk voor het huishoudelijk werk en de kinderopvoeding en -verzorging. Hieraan besteedt ze meestal het grootste deel van haar werkweek. Meer dan de helft van de betrokken boerinnen zegt dan ook het beroep huisvrouw uit te oefenen. De bijdrage van de echtgenoot aan de huishoudelijke arbeid is minimaal te noemen. Hij neemt deel aan taken waarbij naar buiten moet worden getreden of waarbij technische "vaardigheden" vereist zijn. Het dagelijkse huishoudelijk werk laat hij vrijwel altijd aan zijn vrouw over. De jongere generatie verschilt in deze weinig van de oudere.

Een minderheid (13%) en dan vooral de jongere boerinnen, zou graag zien dat haar man meer huishoudelijk werk zou verrichten. Dat hij meer tijd aan de kinderverzorging en -opvoeding besteedt, wenst de boerin vaker. Slechts weinigen zien dit echter in de toekomst gebeuren.

- Arbeid op het bedrijf

De boerin in ons onderzoek levert een belangrijke bijdrage aan het werk op het agrarisch bedrijf. Gemiddeld werkt ze ruim 22 uur per week op het bedrijf. Doordat vrijwel de gehele huishoudelijke arbeid ook voor haar rekening komt, maakt ze in de regel meer arbeidsuren dan haar echtgenoot.

Niet alleen de omgeving, maar ook de boerin zelf vindt het haast vanzelfsprekend dat de boer of tuinder in zijn werk wordt bijgestaan door zijn echtgenote.

Wanneer het druk is op het bedrijf, blijft het huishoudelijk werk meestal liggen. Ruim tweederde deel van de bij ons onderzoek

betrokken vrouwen zegt dat het werk op het bedrijf voor het huishoudelijk werk gaat. Overigens hebben ook de investeringen in het bedrijf in de regel voorrang op die in het huishouden.

De arbeid die de vrouw op het bedrijf verricht, is zeer gevarieerd en beperkt zich geenszins tot één aspect van de bedrijfsvoering. Kenmerkend is echter wel dat de arbeid zich vooral in en dichtbij de woning afspeelt.

De arbeid van de boerin op het bedrijf kan onderverdeeld worden in werk voor en werk in het bedrijf.

Aan werkzaamheden voor het bedrijf d.w.z. werkzaamheden die voornamelijk in de woning plaatshebben, besteedt de boerin gemiddeld 3,5 uur per week.

Als vaste taken springen met name in het oog het wassen en verstellen van de bedrijfskleding, het brengen van koffie naar de mensen die in het bedrijf werkzaam zijn, en het bijhouden van de boekhouding. Verder neemt de boerin geregeld de boodschappen en telefoontjes voor het bedrijf voor haar rekening.

Aan werkzaamheden in het bedrijf d.w.z. werkzaamheden in de bedrijfsgebouwen en op het land, besteedt de boerin over het algemeen het overgrote deel van haar arbeidstijd op het bedrijf, namelijk gemiddeld bijna 19 uur per week.

De werkzaamheden van de vrouw in het bedrijf spelen zich vooral af in de stal, de kas of de schuur en slechts zelden op het land. Haar vaste taken kunnen vooral gekwalificeerd worden als handwerk en als werk dat in het verlengde van de huishoudelijke arbeid ligt. Bovendien is het, met name in de tuinbouw, werk waarvoor een zekere vingervlugheid is vereist.

Welke taken neemt de boerin voor haar rekening? Dit is natuurlijk sterk afhankelijk van het bedrijfstype, maar als algemeen beeld komen de volgende vaste taakgebieden naar voren: zorg voor kalveren en ander kleinvee, schoonmaken van stallen en melkgerei, met de hand verzorgen en oogsten van gewassen, en verwerken en gereed maken van de oogst voor aflevering. Werkzaamheden op een trekker of op een andere machine verricht ze minder vaak. Werkzaamheden als grond bewerken (ploegen, frezen, weiland slepen e.d.) en grond bemesten doet bijna geen enkele boerin. Machinaal zaaien en poten, machinaal verzorgen en oogsten van de gewassen, en transporteren van de oogst rekent de boerin soms tot haar taak. Koeien melken is echter voor menige boerin een vaste taak. Het zijn overigens vooral de jongere boerinnen die dit "mannenwerk" voor hun rekening nemen.

De boerin besteedt gemiddeld ruim 22 uur per week aan haar werkzaamheden voor en in het bedrijf. Er doen zich echter grote verschillen voor. Zo blijft de vrouw op een akkerbouwbedrijf duidelijk onder het gemiddelde en de vrouw op een glastuinbouwbedrijf en op een melkveehouderijbedrijf erboven.

De vrouw wier echtgenoot wordt geassisteerd door andere arbeidskrachten - en dan met name door de bedrijfsopvolger - maakt kortere werkweken op het bedrijf dan de vrouw wier man er alleen voor staat. Het z.g. "éénmansbedrijf" blijkt een "anderhalf-mens-bedrijf" te zijn.

Ook een aantal persoonlijke en gezinskenmerken speelt een rol. De vrouw in de leeftijdsgroep van 35-50 jaar en de vrouw wier jongste kind op de lagere school zit, maken de meeste uren op het bedrijf. Het aantal kinderen lijkt overigens niet van invloed te zijn op de hoeveelheid tijd, die de boerin in het bedrijf steekt.

Ook tradities in de streek ten aanzien van het meewerken van de vrouw op het bedrijf lijken tot op de dag van vandaag merkbaar te zijn.

De boerin die lange werkweken op het bedrijf maakt, ervaart het dikwijls als benauwend dat ze te weinig tijd heeft voor de kinderen en de huishouding, laat staan voor zichzelf. Het gebrek aan voldoende vrije tijd is overigens de veelvuldigst naar voren gebrachte klacht van de bij het onderzoek betrokken boerinnen. Gemiddeld beschikt ze ook maar over 21 uur vrije tijd per week.

- Meewerkende echtgenote of mede-onderneemster?

Wat zegt die "part-time-baan" op het agrarisch bedrijf nu over de beslissingsstructuur? Is de boerin mede-onderneemster of meewerkende echtgenote? Vooral het laatste, zo blijkt uit ons onderzoek. Bijna alle vrouwen worden - veelal intensief - bij het overleg over belangrijke bedrijfsbeslissingen betrokken: ze praten en denken mee. De uiteindelijke beslissingen neemt, volgens de bij ons onderzoek betrokken boerinnen, in de regel echter de man. Zelfs beslissingen over grote investeringen (aan- en verkoop van grond, nieuwbouw of verbouw van stallen e.d.), waarbij toch ook met het geld van de vrouw wordt "gespeeld", laat het merendeel der vrouwen uiteindelijk aan haar man over.

Ook een ander facet van het onderneemerschap nl. het vertegenwoordigen van het bedrijf naar buiten in landbouworganisaties en -coöperaties, is een mannenaangelegenheid. Slechts bij uitzondering vertegenwoordigt de boerin het bedrijf naar buiten.

Al met al kan de positie van de vrouw op het agrarisch gezinsbedrijf als volgt worden gekarakteriseerd:

Een vrouw die met een boer of tuinder trouwt, trouwt automatisch met zijn bedrijf. Van haar wordt verwacht dat ze meewerkt op het bedrijf van haar man. Ook de boerin zelf vindt het vanzelfsprekend dat ze haar man bij zijn werk assisteert. Zij vindt het evenwel niet vanzelfsprekend dat haar man haar bij het huishoudelijk werk assisteert.

De arbeid van de vrouw is onmisbaar voor het voortbestaan van het agrarisch gezinsbedrijf. Naast het bedrijfswerk neemt de boerin de huishoudelijke arbeid nagenoeg volledig voor haar rekening. Zonder baan buitenshuis wordt zij dubbel belast. Haar part-time "baan" op het agrarische bedrijf verschaft haar vaak geen uiteindelijke beslissingsbevoegdheid over dat bedrijf.

Ook voor de boerin zelf is haar positie verbonden met haar huwelijksband met de agrarisch ondernemer. Ze legt het accent op haar rol als huisvrouw, moeder en echtgenote en ziet haar werk op het agrarisch bedrijf vooral als een vanzelfsprekend uitvloeisel van haar rol als echtgenote van een boer.

Op grond van én de door ons geconstateerde denkbeelden bij de jongere boerinnen én de ontwikkelingen in de samenleving als geheel, mag worden aangenomen dat de boerin van de toekomst het minder vanzelfsprekend zal vinden om haar keuzemomenten te zien beperkt tot één, nl. het al dan niet trouwen met een boer of tuinder.

Dit zou betekenen dat er mogelijkheden moeten worden geschapen om als vrouw van een agrariër te kiezen voor al dan niet op het bedrijf werken en voor al dan niet daadwerkelijk mede-onderneemster zijn. Ook het aanvaarden van een baan buitenshuis zou een reële keuzemogelijkheid voor de boerin moeten worden.

1. Inleiding

1.1 Aanleiding tot het onderzoek

De afgelopen decennia hebben er in de land- en tuinbouw grote veranderingen plaatsgehad. Het aantal bedrijven verminderde sterk, de produktiviteit nam toe en de bedrijven specialiseerden zich. Dit alles ging gepaard met een sterke mechanisatie en een groot-scheeps vertrek van arbeidskrachten. In eerste instantie verdwenen vooral de niet-gezinsarbeid(st)ers, maar al snel volgden ook meewerkende gezinsleden.

Wat echter niet veranderde, is de bedrijfsvorm. De agrarische produktie vindt in hoofdzaak nog steeds plaats binnen relatief kleine eenheden, aangeduid met het begrip gezinsbedrijf. Binnen dit gezinsbedrijf speelt de vrouw een essentiële rol. Door bovengenoemde ontwikkelingen in de land- en tuinbouw zijn haar plaats en taak op het bedrijf weliswaar aan vele veranderingen onderhevig geweest, maar ze was en is - zelfs in steeds sterkere mate - onmisbaar voor het voortbestaan van het agrarisch gezinsbedrijf (Litjens e.a., 1979).

De jaarlijkse landbouwtellinggegevens laten zien dat het aantal meewerkende echtgenotes van boeren en tuinders sinds het begin van de zestiger jaren sterk gestegen is. Deze toegenomen betekenis van de vrouw voor het gezinsbedrijf en de in de samenleving als geheel groeiende aandacht voor de emancipatie van de vrouw, zorgden ervoor dat de belangstelling voor de positie van de boerin toenam. In de plattelandsvrouwen- en standsorganisaties, in het Landbouwschap maar ook binnen het Ministerie van Landbouw, wordt druk gediscussieerd over mogelijke verbeteringen in de positie van de vrouw op het agrarisch bedrijf.

Verbeteringen in deze positie zijn niet goed mogelijk zonder inzicht in de rollen die de boerin vervult. Daar sinds de vijftiger jaren geen landelijke studies meer over de boerin verschenen zijn, is door het Landbouwschap en de plattelandsvrouwenorganisaties herhaaldelijk aangedrongen op een onderzoek naar de positie van de vrouw op het agrarisch bedrijf. Mede naar aanleiding van deze onderzoeksaanvragen besloot het LEI een landelijk onderzoek in te stellen om in de "kennislacune" te voorzien en aldus handvatten te bieden voor mogelijke oplossingen van de "boerinnenproblematiek".

1.2 Doel van het onderzoek

Het doel van dit onderzoek is dan ook inzicht verschaffen in de positie van de boerin op het agrarisch gezinsbedrijf.

Alvorens hieruit een aantal centrale onderzoeksvragen af te leiden, zullen we kort ingaan op de in de doelstelling genoemde begrippen: boerin, gezinsbedrijf en positie. Deze begrippen worden namelijk nogal eens verschillend gedefinieerd.

Onder een boerin verstaan we in dit onderzoek de partner van een boer of tuinder. Elke vrouw die met een boer of tuinder is getrouwd valt binnen onze definitie. Dus ook de vrouw die niet op het bedrijf werkt. Gegeven de nauwe verstrengeling van huishouden en bedrijf, lijkt het ons nl. onjuist om het werken op het bedrijf als criterium te gebruiken. Ook vrouwen die niet op het bedrijf werken, zullen dagelijks worden geconfronteerd met het feit dat hun man een bedrijf aan huis heeft.

Van het begrip "gezinsbedrijf" zijn verschillende definities, die niet alle eensluidend zijn. Ze kiezen verschillende uitgangspunten. Er zijn definities die het criterium leggen bij de omvang van de werkgelegenheid. Zo reserveert de Commissie van de EEG (1960) de term gezinsbedrijf voor ondernemingen, die aan een gezin volledige werkgelegenheid kunnen verschaffen.

Een duidelijker en ook ruimere definitie geeft Koning. Koning (1982) beschouwt een bedrijf waarop de helft of meer van de arbeid door het bedrijfshoofd en zijn gezinsleden wordt verricht als een gezinsbedrijf.

De Hoogh (1967) kiest een ander uitgangspunt. Hoofdkenmerk van gezinsbedrijven is het feit dat kapitaal, bedrijfsleiding en handenarbeid voor een belangrijk deel in één hand zijn, aldus De Hoogh. Zijn omschrijving lijkt synoniem aan het begrip éénmansbedrijf en daarom onzes inziens onjuist; in de definitie van een gezinsbedrijf behoort het gezin centraal te staan.

Een ruime, maar toch meer adequate, sociologische definitie geven Planck en Ziche (1979): "Ein landwirtschaftlicher Betrieb in dem Familiepositionen mit betrieblichen Rollen und umgekehrt Positionen im Betrieb mit familiären Rollen verknüpft sind (...). Leitende und ausführende Tätigkeiten werden ausschliesslich oder doch regelmässig im wesentlichen von Familienmitgliedern ausgeführt."

Friedmann (1978) zet gezinsbedrijven, als eenvoudige warenproductievorm, tegenover de kapitalistische warenproductie. Ze spreekt van eenvoudige warenproductie als de productie is gespecialiseerd, in familieverband is georganiseerd, onder concurrentie opereert en de bestaansmiddelen en produktiemiddelen gekocht moeten worden. In tegenstelling tot de kapitalistische warenproductie, zijn in het geval van de eenvoudige warenproductie de eigendom over de produktiemiddelen en de voorziening van arbeid in één huishouden gecombineerd en is niet het looncontract, maar eerder de verwantschap bepalend voor de inhoud van de sociale relaties binnen de onderneming en de huishouding. Niet winst, maar het behoud van de productieëenheid is de primaire basis waarop de produktie wordt georganiseerd.

Kriellaars (1951) acht een echt gezinsbedrijf aanwezig, wanneer de ondernemersactiviteit haar voornaamste grondslag vindt in het gezin, wanneer grotendeels met behulp van gezinsarbeidskrachten

wordt voorzien in de arbeidsbehoefte van het bedrijf en wanneer een aanmerkelijk deel van het kapitaal door het gezin wordt gefourneerd. Een nauwkeurige afbakening tussen gezinsbedrijf en andere landbouwbedrijven is, volgens hem, niet te geven.

Verder zijn er nog omschrijvingen, waarbij men al definiërende een bepaald gewenst type gezinsbedrijf voor ogen heeft. Zo zijn er definities, waarin wordt gesteld dat het bedrijf de belangrijkste inkomensbron van het gezin moet zijn, of dat men eigenaar van het bedrijf is, of dat het bedrijf het gezin een redelijk inkomen moet verschaffen. Deze definities kunnen we scharen onder wat Scoville (1947) 'purposive definitions' noemt.

Gezien onze probleemstelling en rekening houdende met de beschikbare gegevens 1), lijkt het gerechtvaardigd om werkgelegenheid als uitgangspunt te hanteren. Onze werkdefinitie luidt dan ook als volgt: een gezinsbedrijf is een bedrijf waarop de helft of meer van het totale aantal regelmatig werkzame arbeidskrachten, gezinsarbeidskrachten zijn. Van alle agrarische bedrijven in Nederland valt 98% binnen deze definitie en is dus "gezinsbedrijf". De bedrijven die er buiten vallen, zijn voornamelijk grote bedrijven en binnen deze groep weer vooral glastuinbouwbedrijven. Grote bedrijven vergen meer arbeid en zeker op grote glastuinbouwbedrijven zullen enige niet-gezinsarbeidskrachten in dienst zijn.

Als laatste het begrip "positie". Onder de positie van een individu verstaat men de plaats van dat individu binnen een systeem. Duidelijk zal zijn dat ieder lid van een samenleving een veelheid van posities bezet, bijvoorbeeld dochter-echtgenote-moeder-inwoner van een dorp - lid van de volleybalclub. Bij elk van die posities behoort een complex van normen die aangeven wat de rechten en plichten van de positiebekleder zijn. Anders gezegd, bij elke positie behoort een rol. Zo behoort bij de positie van moeder de rol van moeder.

In ons onderzoek staat de positie van de vrouw binnen de agrarische produktiehuishouding en de daarbij behorende rol van arbeidster cq. mede-onderneemster op het agrarisch bedrijf centraal. Daarnaast bekleedt zij ook altijd de positie van huisvrouw, vaak die van moeder en soms die van buitenshuis werkende vrouw. Dit zijn ons inziens belangrijke posities, omdat de bij deze posities behorende rollen zullen concurreren met haar rol van arbeidster cq. mede-onderneemster op het agrarisch bedrijf. Vaak zal een boerin een hiërarchie in deze in tijd en plaats concurrerende rollen moeten aanbrengen om zoveel mogelijk rolconflicten te vermijden. Zo zal de ene boerin haar rol van huisvrouw, de ander haar rol van buitenshuis werkende vrouw en weer een ander haar rol van op het bedrijf werkende vrouw voorrang geven boven haar andere rollen.

Hiermee zij aangegeven dat de in ons onderzoek centraal staande rol van de boerin binnen het agrarisch bedrijf niet los kan worden gezien van de andere hiermee concurrerende rollen, die de boerin vervult.

1) De jaarlijkse landbouwtellinggegevens.

1.3 Probleemstelling

Binnen het hiervoor omschreven doel van het onderzoek zullen de volgende probleemvelden centraal staan:

1. De werkzaamheden van de boerin op het bedrijf
2. De arbeidstijd van de boerin op het bedrijf
3. De participatie van de boerin in beslissingen over het bedrijf
4. Factoren die de onder 1, 2 en 3 genoemde zaken beïnvloeden

ad 1. De werkzaamheden van de boerin op het bedrijf kunnen als volgt worden ingedeeld:

In de eerste plaats kan een onderscheid worden gemaakt tussen arbeid in het bedrijf en voor het bedrijf.

Arbeid in het bedrijf omvat de werkzaamheden die worden verricht in de bedrijfsgebouwen (stal, schuur, kas) en op het land. De aard van deze werkzaamheden is sterk afhankelijk van het bedrijfstype 1).

De arbeid voor het bedrijf heeft niet in de bedrijfsgebouwen of op het land plaats, maar veelal in de woning. Deze arbeid omvat alle werkzaamheden die het feit dat het bedrijf aan huis is, met zich meebrengt. Bedrijfstelefoontjes plegen, boodschappen voor het bedrijf doen, boekhouden, wassen van bedrijfskleding zijn hier voorbeelden van. Door de nauwe verwevenheid met huishoudelijke arbeid en het relatief gemak waarmee ze hiermee gecombineerd kunnen worden, worden deze indirecte werkzaamheden veelal niet gezien als bedrijfsarbeid.

In de tweede plaats kunnen de op een bedrijf voorkomende werkzaamheden worden onderverdeeld naar participatiegraad van de boerin in die werkzaamheden. Welke behoren tot haar vaste taken, verricht ze dus altijd? Welke verricht ze niet altijd maar wel vaak, welke soms, welke zelden en welke nooit? Dit zal natuurlijk per boerin verschillen.

Voor alle duidelijkheid zij opgemerkt dat de mate van participatie van de boerin in een bepaalde taak niets zegt over de frequentie waarmee die taak wordt verricht. Koeien melken moet twee keer per dag gebeuren, hooien een aantal keren per jaar, aardappelen sorteren en tomaten plukken gaan niet het gehele jaar door etc.

Het takenpakket van een boerin is nog op allerlei andere manieren in te delen, maar voor dit onderzoek lijken de twee bovengenoemde indelingen, te weten werkzaamheden in versus voor het bedrijf en de participatiegraad in elk van de voorkomende werkzaamheden, voldoende houvast te bieden.

- 1) Zie bijlage 1 voor verklaring van wijze van indeling in bedrijfstypen.

ad 2. Arbeidstijd van de boerin op het bedrijf.

Ook hierbij hebben we een onderscheid gemaakt tussen de tijd die aan werkzaamheden voor het bedrijf en die aan werkzaamheden in het bedrijf wordt besteed. Een nauwkeurige bepaling van de arbeidsuren op het bedrijf is moeilijk. Enerzijds lopen huishoudelijk werk en bedrijfswerk door elkaar heen, anderzijds blijken boerinnen hun arbeidsuren op het bedrijf te onderschatten (Litjens e.a., 1979). De enige manier om dit nauwkeurig te bepalen, is de vrouwen te vragen gedurende een jaar een tijdsbestedingsdagboek bij te houden. Dit is onze inziens te veel gevraagd. We zullen ons daarom moeten beperken tot een door de boerinnen zelf gemaakte schatting van hun arbeidsuren. Om gedetailleerde informatie over spreiding van werk en vrije tijd over de dag te krijgen, lijkt een voor een beperkt aantal dagen bij te houden tijdsbestedingsdagboek wel goede mogelijkheden te bieden.

ad 3. Participatie van de boerin in beslissingen over het bedrijf.

Hierbij zijn twee beslissingsniveau's te onderscheiden:

a. Beslissingen over het eigen bedrijf.

Aan een belangrijke bedrijfsbeslissing gaat in de regel een proces van praten, denken, wikken en wegen vooraf. Het is dan ook in de eerste plaats van belang te weten of de boerin bij dit proces wordt betrokken. Na zo'n proces wordt er een beslissing genomen. Wie neemt de uiteindelijke beslissing: de boer, de boerin of doen ze dat gezamenlijk?

b. Vertegenwoordigen van het bedrijf naar buiten.

Het mede-vertegenwoordigen van het bedrijf naar buiten kan de boerin niet uitsluitend bewerkstelligen door haar man te instrueren voor hij naar een vergadering van standsorganisatie, coöperatie e.d. gaat. Hiertoe zijn een zelfstandig lidmaatschap van de standsorganisatie en het zelf bezoeken van vergaderingen van coöperatie en standorganisatie meer geschikt.

Nam de boerin in het verleden nauwelijks deel aan het vertegenwoordigen van het bedrijf naar buiten, de laatste tijd lijkt daar verandering in gekomen te zijn. Zo worden vrouwen vaak expliciet voor vergaderingen van landbouworganisaties uitgenodigd, is het lidmaatschap van de meeste standsorganisaties voor de boerin opengesteld e.d. In hoeverre de boerin van deze mogelijkheden gebruik maakt of wenst te maken zijn hierbij belangrijke vragen.

ad 4. Factoren die invloed uitoefenen

Uit de schaarse literatuur over dit onderwerp zijn een aantal factoren af te leiden die van invloed zouden kunnen zijn op de rol van de boerin. Zo zijn uit de vier arbeidspatronen die Saal (1958) onderscheidt, de volgende factoren af te leiden: a) streekgebonden tradities, b) bedrijfstype en c) mechanisatieniveau. Stork-Van der Kuijl (1966) legt sterk de nadruk op persoons- en gezinsgebonden omstandigheden, de bedrijfssoort, de behuizing, de ambities en de aanleg van de vrouw.

Uit een onderzoek in Duitsland van Potthoff (1969) bleek dat de boerinnen op het bedrijf meewerken omdat:

- a) het economisch noodzakelijk is wegens gebrek aan arbeidskrachten,
- b) ze graag op het bedrijf werken en
- c) het de gewoonte in de streek is.

Van Deenen en Kossen-Knirim (1981) komen tot de conclusie dat de arbeid van de boerin op het bedrijf primair door bedrijfsfactoren als produktierichting en bedrijfsgrootte bepaald wordt. Gezinsomstandigheden en persoonskenmerken spelen nauwelijks een rol. Ook Everaet (1972) legt de nadruk op deze bedrijfsfactoren, maar voegt er nog een belangrijke aan toe, nl. bedrijfsinkomen. Hij vond dat, naarmate het inkomen van de onderneming ongunstiger is, de boerin meer tijd aan het bedrijf besteedt.

Een onderzoek van Hannan en Katsiaouni (1977) komt echter weer tot min of meer tegenovergestelde conclusies: 'Her participation appears to be more a function of her cultural orientations than to any labour requirements of the farm. The greater her level of education and the extent to which she had travelled and worked outside her home community etc., the less likely she is to help out on farm tasks. On the other hand, there is no relationship between her level of participation on the farm and the degree of commercialisation or technological innovativeness on farms'.

Ook Andersson (1980) constateert dat het mechanisatieniveau geen invloed heeft en dat vrouwen met alleen maar lagere school meer meewerken.

Litjens e.a. (1979) hebben in hun onderzoek onder boerinnen op melkveehouderijbedrijven geen duidelijke streekgebondenheid van het aantal arbeidsuren op het bedrijf geconstateerd. Ook huwelijksduur en bedrijfsomvang leken geen invloed uit te oefenen.

Wanneer we nu de - elkaar menigmaal tegensprekende - resultaten samenvoegen, ontstaat de volgende lijst van factoren die invloed kunnen hebben op de rol van de boerin op het bedrijf:

- Bedrijfskenmerken
  - type
  - grootte
  - mechanisatieniveau
  - aantal arbeidskrachten
  - opvolgingssituatie
  - inkomen uit bedrijf
- Omgevingskenmerk
  - tradities in de streek
- Persoonskenmerken
  - leeftijd
  - opleiding
  - afkomst
  - interesse in bedrijf(swerk)
- Gezinskenmerken
  - gezinsfase
  - gezinsgrootte
  - gezinssamenstelling

Getracht zal worden deze factoren zoveel mogelijk in het onderzoek te betrekken.

1.4 Opbouw van het rapport

In hoofdstuk 2 gaan we in op de veranderingen in de leef- en werkomgeving van de boerin gedurende de laatste decennia. De methode van onderzoek komt in hoofdstuk 3 aan de orde, de resultaten van het onderzoek in de hoofdstukken 4 t/m 8.

In hoofdstuk 4 wordt een schets van de persoon van de boerin en van haar woon- en werkomgeving gegeven. Het takenpakket in huishouding, buitenshuis en op het agrarisch bedrijf komt in hoofdstuk 5 aan de orde. Ook zal in dit hoofdstuk aandacht besteed worden aan haar vrijetijdsactiviteiten. De arbeidsuren van de boerin op het bedrijf zijn in hoofdstuk 6 aan de beurt. Hoofdstuk 7 gaat over de participatie van de boerin in de beslissingen over het eigen bedrijf en in het vertegenwoordigen van het bedrijf naar buiten. In hoofdstuk 8 spreken de boerinnen hun wensen en toekomstverwachtingen ten aanzien van hun positie uit.

Tot slot volgen in hoofdstuk 9 de belangrijkste conclusies van het onderzoek en een slotbeschouwing.

2. De positie van de boerin in historisch perspectief

2.1 Inleiding

Binnen de hedendaagse agrarische produktiestructuur vormt het gezinsbedrijf de overheersende bedrijfsvorm. Zoals het begrip "gezinsbedrijf" al zegt, is er geen duidelijke scheidslijn tussen de produktieve en de consumptieve functie van het agrarische gezin.

De gezinsleden leveren het grootste deel van de arbeid op het bedrijf en met de opbrengsten hiervan bevredigen ze hun consumptieve behoeften. Dit schept specifieke leef- en werkomstandigheden voor deze gezinsleden, maar in het bijzonder voor de boerin. Haar activiteiten vervullen een brugfunctie tussen het bedrijf en het huishouden.

Haar positie kenmerkt zich door een voortdurende verwevenheid van bedrijfs-, gezins- en huishoudelijke activiteiten. Ze is echtgenote en moeder, maar veelal ook bedrijfsmedewerkster en zakelijk partner van haar man.

Toch is het erg moeilijk om te spreken over "de" positie van de boerin. Factoren van allerlei aard zorgen voor een grote verscheidenheid. Bovendien is haar positie in de loop der tijd onder invloed van economische, sociale en technische ontwikkelingen sterk gewijzigd. Om haar huidige positie beter te kunnen plaatsen lijkt het ons nuttig eerst een blik in het verleden te werpen.

In dit hoofdstuk zullen we dan ook een globale en schematische schets geven van de ontwikkelingen die gedurende de laatste 3 à 4 decennia hebben plaatsgehad in het agrarische gezin, in de landbouw en in de plattelandssamenleving. We zullen ons beperken tot de ontwikkelingen die consequenties hebben gehad voor de positie van de boerin.

Eerst komt het agrarische gezin aan de orde (paragraaf 2), vervolgens de plattelandssamenleving (paragraaf 3) en tot slot de landbouw (paragraaf 4).

2.2 Veranderingen in het agrarische gezin

Het traditionele agrarische gezin had een patriarchale structuur. De vader was hoofd van een sterk hiërarchisch geordend gezin en aan de mannelijke gezinsleden viel een meer gezaghebbende positie toe dan aan de vrouwelijke.

Onder de agrarische gezinnen kwam een grote verscheidenheid van regio-specifieke typen voor. Er waren streken waar, dankzij natuurlijke bodemvruchtbaarheid en gunstige verkeersligging, de agrarische gezinnen verhoudingsgewijs een grote welstand genoten. Daar was ook sprake van een soms omvangrijke landarbeidersstand.

Andere streken verschaften door geringe bodemvruchtbaarheid en ongunstige verkeersligging weinig welstand en van een landarbeidersstand was dan ook vrijwel geen sprake. De eerstgenoemde situatie kwam vooral voor op de alluviale gronden in het noorden en westen van het land, de tweede op de diluviale gronden in het zuiden en oosten (Kooy, 1981; Saal, 1958).

- Gezinsstructuur

Het verschil in welstand bracht ook een verschil in structuur van het huishouden met zich mee. In het noorden en westen was er sprake van inwonend personeel. Hun aanwezigheid beperkte de privacy van het gezin, maar droeg er tevens toe bij dat de arbeidsterreinen van boer en boerin strikt gescheiden waren. De boerin en haar dochters beperkten hun bezigheden voornamelijk tot huis en hof. Slechts incidenteel verleenden ze bijstand op het bedrijf. Een uitzondering in deze vormden de zelfkazende bedrijven: het uitoefenen van het zuivelambacht was vooral de taak van de boerin en haar dochters (Saal, 1958).

In het zuiden en oosten van het land was veelal sprake van een familie-huishouden. Verwanten behorende tot drie, soms zelfs vier generaties leefden binnen één huishouden. Men bleef, wanneer niet elders een toekomst gevonden kon worden, op de boerderij. Niet zelden woonden bejaarde ouders, hun gehuwde zoon, diens vrouw en kinderen benevens ongehuwd gebleven broer(s) en zuster(s) uit de middelste generatie, bijeen (Rijpma, 1973). Had de oudste vrouw zich veelal vrijwel volledig in de huishoudvoering terug getrokken, de rest van de familie - zowel vrouwen als mannen - werkte op het bedrijf. Arbeidsdeling had plaats op basis van leeftijd en sexe, beslissingen werden genomen door de oudere mannelijke leden.

Beide gezinsstructuurvarianten hebben in de loop der tijd aan betekenis ingeboet. Familieleden en personeel verdwenen uit het huishouden. Nu bestaat het agrarisch huishouden meestal enkel uit man, vrouw en hun kinderen. Het verdwijnen van inwonende familie en/of personeel en het sterk teruglopen van het aantal uitwonende personeelsleden waren van grote betekenis voor de positie van de boerin. Enerzijds kwam het huishoudelijk werk steeds vaker alleen op haar schouders neer, anderzijds was haar assistentie op het bedrijf steeds vaker noodzakelijk, omdat haar man het werk alleen niet af kon. Dit wil overigens niet zeggen dat de kinderen nu geen rol meer spelen in het werk in huishouding en bedrijf, maar hun deelname is niet meer vanzelfsprekend.

- Gezinsfuncties

Huwelijken werden vroeger minder dan nu, enkel op basis van affectie gesloten en meer ook op grond van zakelijke overwegingen. De boerin kwam zelf ook bijna altijd uit de boerenstand. Doordat én boerendochters er steeds minder voor voelden om met een boer te trouwen én boerenzoons steeds meer in contact kwamen met meisjes van buiten de boerenstand, nam het aantal boerinnen van niet-agrarische komaf toe (van Zoelen, 1976).

Binnen het gezin kreeg de koesterende en socialiserende functie steeds meer nadruk. Het belang van het individuele gezinslid werd in toenemende mate erkend. Kinderen kregen steeds meer zeggenschap over hun opleiding en beroepskeuze. Door de invoering van de AOW werden ouders wat betreft hun ouderdagvoorziening onafhankelijk van hun kinderen.

Een aantal functies dat het gezin vroeger vervulde, is door derden overgenomen. Zo ging de overheid zich bezighouden met bejaardenzorg, gezondheidszorg, maatschappelijk werk e.d.. Activiteiten van de industrie zoals het op de markt brengen van huishoudelijke apparatuur, kant-en-klaar-maaltijden, groenten in blik en toetjes hebben de verzorgingsfunctie aanzienlijk verlicht. Ook de vermindering van het aantal kinderen zorgde voor een verlichting van deze functie.

Deze overname en verlichting van functies door derden betekent evenwel niet dat er voor het gezin niets meer overblijft. Sommige functies mogen dan weggevallen of verlicht zijn, andere zijn daarentegen in gewicht toegenomen.

Door contacten buiten het agrarisch milieu en hun veelal niet-agrarische opleidingen, brengen de kinderen nieuwe waarden en normen binnen het gezin. Voor de ouders is hierdoor het opvoeden van kinderen niet alleen van karakter veranderd, maar ook tijds- en aandachtsintensiever geworden.

Ook de emotionele opvang van gezinsleden is belangrijker geworden. Zowel het agrarisch bedrijf als zaken "van buiten" brengen veel meer psychische spanningen met zich mee dan vroeger.

Gezelligheid in huis, gevarieerde en uitgebreide maaltijden, en inrichting van de woning zijn steeds belangrijker geworden.

Al deze functieveranderingen en -verschuivingen binnen het gezin hebben vooral consequenties gehad voor de boerin. De gezinsrol heeft voor haar, in tegenstelling tot haar man, veelal absolute prioriteit. Haar rol als huisvrouw en moeder is door bovengeschetste ontwikkelingen fysiek weliswaar lichter geworden, doch tevens uitgebreid met 'nieuwe' taken en geestelijk zeker niet gemakkelijker geworden.

2.3 Veranderingen in de plattelandssamenleving

De plattelandsbevolking kwam door industrialisatie en uitbreiding van het forensisme, maar ook door intensivering van het verkeer en van de communicatiemiddelen (met name de televisie) in nauwere aanraking met de meer dynamische en meer gedifferentieerde stedelijke levenssfeer en met een andere levensstijl.

Op het Nederlandse platteland nam de niet-agrarische bevolking sterk toe. Binnen de dorpsgemeenschap kwamen de agrariërs in een minderheidspositie. Getalsmatige daling en vestiging van allochtonen waren hier debet aan. Dit betekende verlies aan invloed en macht van de agrarische bevolking binnen de plattelandsamenleving.

Belangentegenstellingen en de daaruit voortvloeiende conflicten tussen agrariërs en niet-agrariërs namen toe. In het opvangen van deze problemen zal de boerin een belangrijk aandeel hebben gehad.

- Teruglopende voorzieningen

Dorp en buurt vormden voor steeds minder bewoners van het platteland het werk- en leefklimaat. Steeds meer mensen waren voor opleiding, werk en ontspanning gericht op de stad (Groot, 1971).

De winkelstand moest zich aanpassen aan een nieuw behoeftenpatroon. Dit werd voor een deel bepaald door de allochtonen, voor een ander deel door de elders werkende autochtonen. De aanschaf van de auto betekende tevens dat velen in de stad hun boodschappen gingen doen waardoor middenstanders zich gedwongen zagen hun zaak te sluiten. Voor de boerin betekende dit dat ook zij de inkopen veelal verder van huis moest doen, wat haar dus meer tijd ging kosten. De toenemende verkeersdrukte had tot gevolg dat de kleinere kinderen naar school gebracht moesten worden. Met het algemeen ingang vinden van de kleuterschool, gingen kinderen bovendien op jongere leeftijd naar school.

- Individualisering van agrarisch gezin

Gespecialiseerde instellingen als gezins- en bejaardenzorg en wijkverpleging namen functies van de buurt over. De banden met de burens werden tevens losser. Ook de banden met familie en kerk werden losser. Het agrarisch gezin individualiseerde (Kooy, 1981). Dit betekende enerzijds een opluchting daar ook de sociale controle en verplichtingen minder werden, doch anderzijds betekende het vermindering van gezelligheid en steun aan elkaar. De rol van de boerin binnen het verenigingsleven werd steeds minder bepaald door de positie van haar man en steeds meer door eigen interesse. Door toename van de hoeveelheid werk in huishouding en bedrijf, kregen boer en boerin steeds minder tijd om zich in te zetten voor het verenigingsleven ten plattelande.

2.4 Veranderingen in de landbouw

Niet alleen in het gezin en de plattelandssamenleving traden veranderingen op, maar ook in de landbouw.

Onder invloed van de technische, economische en sociale ontwikkelingen verminderde het aantal arbeidskrachten en bedrijven, nam het aantal "éénmansbedrijven" toe, intensiveerden, specialiseerden en mechaniseerden de bedrijven, en werden banden met de toe- en afleverende bedrijven strakker (Bauwens en Loeffen, 1981).

De vermindering van het aantal werknemers en meewerkende familieleden kon worden opgevangen door mechanisatie en specialisatie, door inschakelen van loonwerker en - last but not least - door het vaker en langer werken van de boerin. Het aantal "meewerkende echtgenotes" en hun aandeel in het bedrijfswerk steeg (Landbouw Economisch Bericht, 1980).

De mechanisatie betekende ook dat machines een deel van het handwerk van de boerin overnamen. De specialisatie had tot gevolg dat sommige bedrijfstaken van de boerin werden afgestoten en andere zich uitbreidden.

Door de toegenomen integratie van het bedrijf in de markt namen de werkzaamheden voor het bedrijf toe. Bedrijfsadministratie, telefoontjes naar coöperaties, dierenartsen e.d., nieuwe machine-onderdelen bij de dealer halen, naar bank en postkantoor gaan en bedrijfsbezoek te woord staan werden steeds belangrijker.

Naast deze toename van het secretaresse- en receptionistewerk, vroeg ook het management van de produktiefactoren steeds meer aandacht. Een goede scholing werd dan ook steeds belangrijker.

- Toename stress

De ontwikkelingen in de landbouw hadden ook in een ander opzicht gevolgen voor de boerin. Voor het realiseren van de elkaar in snel tempo volgende aanpassingen van het bedrijf, moesten grote investeringen worden gedaan. De hiermee samenhangende financieringsproblemen, hoge schuldenlast en grote risico's maakten het werk voor boer en boerin psychisch zwaarder (Welles en Defares, 1983).

Een en ander zou draaglijker zijn geweest, wanneer de boerin een redelijk inkomen met haar bedrijfsarbeid verdiende. In de landbouw is de inkomenssituatie echter relatief steeds ongunstiger geworden. Dit wil zeggen dat de arbeid van boer, boerin en eventuele meewerkende kinderen steeds vaker onderbetaald werd.

Samenvattend kunnen we stellen dat door de ontwikkelingen in de landbouw de positie van de boerin ingrijpend is veranderd. Haar bijdrage aan het bedrijfswerk is omvangrijker en psychisch zwaarder geworden. De samenstelling van haar takenpakket is gewijzigd: oude taken verdwenen of werden uitgebreid, nieuwe taken dienden zich aan.

Haar toegenomen arbeidsdeelname is niet alleen van belang geweest voor de continuïteit van het bedrijf van haar man, maar ook voor de landbouw als geheel en voor de nationale economie. De landbouw zou met nog grotere problemen zijn geconfronteerd, het voedselpakket duurder, en de bijdrage aan het exportsaldo geringer zijn geweest zonder de bijdrage van de boerin. Ook zou het aantal agrarische bedrijven en hiermee het aantal arbeidsplaatsen in de land- en tuinbouw nog sterker zijn gedaald (Bauwens en Loeffen, 1984).

In hoeverre de hierbij geleverde inspanningen en gebrachte offers voor de boerin blijven op te brengen, is een andere vraag. Een vraag overigens, die door de boerinnen zelf zal worden beantwoord in de komende hoofdstukken.

3. Methode van onderzoek

3.1 Inleiding

Zoals in hoofdstuk 1 al naar voren is gekomen, beoogt dit onderzoek aan de hand van een viertal vragen de positie van de vrouw op het agrarisch gezinsbedrijf in kaart te brengen. Aangezien over deze positie nog betrekkelijk weinig bekend is, ligt de nadruk in deze studie op de systematische beschrijving van zoveel mogelijk facetten ervan en komen mogelijke verklaringen voor waargenomen fenomenen pas op de tweede plaats.

De verzameling en verwerking van gegevens dienen dus vooral de totstandkoming van een veelkleurige kaart van de positie van vrouwen in de Nederlandse landbouw. Dit primaire doel stelt eisen aan de generaliseerbaarheid van de onderzoekresultaten. De geringe kennis van de situatie van de vrouw op het agrarisch gezinsbedrijf sluit uit dat we ons direct op de verzameling van een beperkte hoeveelheid informatie richten om theoretisch vermoede of elders aangetoonde samenhangen en verklaringen betreffende de positie van de vrouw op het gezinsbedrijf te toetsen. Bij de huidige stand van onze kennis gaat het er veeleer om op een breed terrein zoveel mogelijk empirische indicaties voor mogelijke verklaringen op tafel te krijgen. Het voorliggend onderzoek is met andere woorden exploratief van aard. We hebben ons daarom niet beperkt tot survey-onderzoek rond "standaard"-variabelen, maar tevens geprobeerd de feiten "te laten spreken" in open interviews en door de respondenten schriftelijk vastgelegde besteding van hun tijd. Open interviews bieden bij uitstek de mogelijkheid om mogelijk essentiële gegevens op tafel te krijgen die bij de beantwoording van achter het bureau opgestelde vragenlijsten onvermeld zouden blijven. Bovendien kunnen fragmenten uit deze interviews gebruikt worden om de in de enquête gegeven antwoorden nader toe te lichten. Het gedurende een week laten bijhouden van een tijdbestedingsdagboek door de respondenten geeft inzicht in zowel de verdeling van werk en vrije tijd over een dag als over een week. Tevens biedt het de mogelijkheid om de tijdsbesteding op verschillende dagen te vergelijken.

Gegevens voor dit onderzoek zijn dus op drie manieren verzameld:

1. door mondelinge enquêtes met behulp van een gestructureerde vragenlijst (deels met geprecodeerde antwoordmogelijkheden) bij alle onderzochte vrouwen,
2. door een schriftelijk tijdsbestedingsonderzoek bij een deel van de vrouwen die mondeling geënquêteerd zijn en
3. door open interviews met een beperkt aantal vrouwen die eerder aan de mondelinge enquête hebben deelgenomen.

3.2 Onderzoekpopulatie en steekproef

Alvorens nader in te gaan op de inhoud van het onderzoek, is het van belang te vermelden waaruit de onderzoekpopulatie bestaat. Met andere woorden: uit welke groep van de Nederlandse bevolking zijn de vrouwen die aan het onderzoek hebben meegewerkt, afkomstig en op wie moeten de uitkomsten van het onderzoek in principe van toepassing zijn?

Bij de toelichting op de doelstelling van het onderzoek zijn al twee voorwaarden waaraan de te onderzoeken vrouwen moeten voldoen, aan de orde geweest:

- de vrouwen zijn gehuwd met een boer of tuinder;
- het agrarisch bedrijf is een gezinsbedrijf, d.w.z. een bedrijf waarop de helft of meer van het totaal aantal regelmatig werkzame arbeidskrachten gezinsarbeidskrachten zijn.

Aangezien slechts een beperkt aantal interviews afgenomen kon worden, is een grotere homogeniteit binnen de onderzoekpopulatie gewenst. Er zijn daarom aanvullende voorwaarden gesteld om de onderzoekpopulatie af te bakenen c.q. vrouwen in een marginale positie in de Nederlandse landbouw - met een waarschijnlijk sterk van de "gemiddelde" boerin of tuindersvrouw afwijkende positie - uit te sluiten. De aanvullende voorwaarden zijn:

- de vrouw leeft op een hoofdberoepsbedrijf 1) (vrouwen op nevenbedrijven worden dus uitgesloten);
- het bedrijf heeft een omvang van meer dan 70 standaardbedrijfs-eenheden (sbe) 1);
- de vrouw is getrouwd met een man die niet ouder is dan 68 jaar (aangezien de leeftijd van de vrouwen vooraf niet en die van hun echtgenoten vooraf wel bekend is, wordt deze omweg gevolgd: in Nederland is de vrouw gemiddeld bijna drie jaar jonger dan haar man, zodat verwacht mag worden dat wij met dit criterium de onderzoekpopulatie globaal beperken tot die van de "niet-gepensioneerde" vrouwen) 2).

De onderzoekpopulatie kan nu samengevat als volgt omschreven worden: vrouwen, die getrouwd zijn met een boer of tuinder die niet ouder is dan 68 jaar en een agrarisch gezinsbedrijf van meer dan 70 sbe als hoofdberoepsbedrijf leidt.

Om een steekproef te trekken die representatief geacht mag worden voor deze onderzoekpopulatie, is gebruik gemaakt van het landbouwtellingenbestand van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS). Op de steekproeftrekking, de wijze waarop getracht is

- 1) Zie voor verklaring van gebruikte begrippen bijlage 1.
- 2) In de uiteindelijke geënquêteerde groep zijn 5 vrouwen aanwezig die de 65 gepasseerd zijn; aangezien het recht op een "rustige oude dag" in de agrarische sector hoe dan ook niet gedicteerd wordt door leeftijds grenzen van de sociale wetgeving, zijn hieraan geen consequenties verbonden.

de representativiteit voor de onderzoekpopulatie te waarborgen en de dataverwerking gaan we hier niet nader in. De geïnteresseerde lezer zij verwezen naar bijlage 2 en 3, waar een en ander gedetailleerd wordt beschreven.

In totaal zijn door de enquêteurs, een stagiaire en de onderzoekster 446 mondelinge enquêtes afgenomen. Na het vraaggesprek is aan de respondenten medewerking gevraagd voor het tijdbestedingsonderzoek. Van de 446 geënuquêteerde vrouwen hebben er 295 (66%) een tijdbestedingsdagboek bijgehouden en nadien opgestuurd naar het LEI. Na verwijdering van onbruikbare formulieren zijn er 286 beschikbaar voor analyse. Tot slot is door de stagiaire en de onderzoekster met 20 vrouwen een open interview gehouden.

3.3 Ervaringen tijdens het veldwerk

Het veldwerk heeft meer tijd gekost dan was gepland. Hiervoor zijn meerdere oorzaken aan te wijzen.

Allereerst bleken een aantal boeren en tuinders niet (meer) gehuwd te zijn. Het door ons gebruikte bedrijvenbestand verschaft namelijk geen informatie over de burgerlijke staat van het bedrijfs-hoofd.

Verder bleken er een aantal vrouwen in de steekproef te zitten die niet meer tot onze onderzoekpopulatie behoorden (agrarisch bedrijf opgeheven of nevenbedrijf geworden, weduwe geworden e.d.).

Een derde vertragend werkende factor was het voor LEI-begrippen hoge weigeringspercentage. Bijna 14% van 548 tot de onderzoekpopulatie behorende vrouwen wenste niet aan het onderzoek deel te nemen. Naast gebruikelijke redenen als "dat is niets voor mij", "ik zie het nut er niet van in" en "een ander heeft meer te vertellen dan ik", gaf ook een aantal vrouwen te kennen dat hun man niet wilde dat ze meededen. Ook gebeurde het dat de man opbelde met de mededeling "we voelen er niet voor" of woorden van gelijke strekking. Welk deel van het weigeringspercentage eigenlijk voor rekening van de man komt, is echter onduidelijk.

De belangrijkste oorzaak voor de vertraging vormde echter het feit dat de vrouwen verhinderd waren op het door ons geplande tijdstip. Er was min of meer van uitgegaan dat boerinnen altijd wel thuis zouden zijn en even tijd vrij zouden kunnen maken. Deze verwachting bleek echter weinig realiteitswaarde te hebben. Boerinnen blijken vaak strakke tijdschema's te hebben, waarmee weinig valt te schuiven: kinderen moeten bijvoorbeeld op een bepaalde tijd van school worden gehaald of naar de tandarts gebracht, tomaten moeten worden geplukt als ze rijp zijn, het warm eten moet om half 1 op tafel staan etc.

De enquêteurs signaleerden bovendien een opvallend verschil met "normale" enquêtes: bij een boer kan een interview vaak zonder problemen uitlopen tot half 1 of 1 uur 's middags; de vrouw wacht wel met het eten. Maar andersom kan dat vaak niet: de man

verwacht wanneer hij om half 1 binnenkomt dat het eten klaar gemaakt is en op tafel staat. Dit betekende dus dat interviews 's ochtends slechts weinig uit konden lopen.

De enquêtes verliepen overigens over het algemeen in een zeer prettige sfeer. Hetzelfde gold voor de open interviews.

Van de 377 "uitgezette" tijdsbestedingsdagboeken werden er 295 teruggestuurd. Daar dit aantal de verwachtingen ver overtrof, besloten we het oorspronkelijke plan om een herinneringsbrief te sturen, te laten varen.

Het veldwerk heeft plaatsgevonden in de periode van begin mei 1982 tot eind augustus 1982. De mondelinge enquêtes hebben gemiddeld 5 kwartier geduurd, de open interviews gemiddeld 3 uur.

4. De boerin en haar omgeving in beeld

4.1 Inleiding

In dit hoofdstuk zullen we de in het onderzoek betrokken achtergrondsfactoren de revue laten passeren om zo een beeld te kunnen vormen van de bij ons onderzoek betrokken boerin en haar omgeving.

Voor alle duidelijkheid zij er nogmaals op gewezen dat alleen vrouwen die getrouwd zijn met een boer of tuinder, die niet ouder is dan 68 jaar en een agrarisch gezinsbedrijf van meer dan 70 sbe als hoofdberoep uitoefent, bij het onderzoek zijn betrokken.

Allereerst zullen we het agrarisch gezinsbedrijf nader karakteriseren. In paragraaf 3 gaan we over naar enige kenmerken van het agrarisch gezin. Naast haar eventuele rol als arbeidster op het bedrijf, blijft de boerin natuurlijk haar rollen als moeder en huisvrouw behouden. Tot slot komen in paragraaf 4 persoonlijke kenmerken als leeftijd, opleiding, beroep en dergelijke aan de orde. Anders gezegd, wie zijn nou die vrouwen die met een boer of tuinder trouw(d)en?

4.2 Het bedrijf

- Type

In de Nederlandse land- en tuinbouw is de melkveehouderij het overheersende bedrijfstype. Bijna de helft van de bij ons onderzoek betrokken bedrijven behoort dan ook tot dit bedrijfstype. Op grote afstand volgen respectievelijk intensieve veehouderijbedrijven (12%), gemengde bedrijven (11%), akkerbouwbedrijven (10%), glastuinbouw- (9%) en overige tuinbouwbedrijven (8%). Zoals een ieder die wel eens door ons land reist kan zien, zijn bepaalde bedrijfstypen sterk regiogebonden. Intensieve veehouderijbedrijven treft men bijvoorbeeld vooral in het zuiden, glastuinbouwbedrijven vooral in het westen aan.

- Omvang

De oppervlakte cultuurgrond die de onderzochte bedrijven ter beschikking hebben, varieert sterk: over minder dan 10 hectare beschikt 31%, over 30 hectare of meer 15%. Gemiddeld zijn de betrokken bedrijven 18 hectare groot. Daar oppervlakte cultuurgrond voor een aantal bedrijfstypen (b.v. glastuinbouw, intensieve veehouderij) geen goede indicatie voor grootte van het bedrijf is, zullen we in dit rapport werken met een voor alle bedrijfstypen vergelijkbare maat, namelijk omvang in standaardbedrijfsenheden of kort-

weg sbe genoemd 1). De gemiddelde omvang van de bij het onderzoek betrokken bedrijven bedraagt 212 sbe. De bedrijven zijn ongeveer gelijk verdeeld over de 3 onderscheiden omvangsklassen. Alleen in de glastuinbouw treffen we relatief veel grotere bedrijven aan (tabel 4.1).

Tabel 4.1 Bedrijven naar bedrijfstype en -omvang (horizontaal gepercenteerd)

Bedrijfstype	Bedrijfsomvang			(N)x)
	tot 150 sbe	150-230 sbe	230 sbe en meer	
Melkveehouderij	30	41	29	(218)
Intensieve veehouderij	30	32	38	(54)
Akkerbouw	42	28	30	(43)
Glastuinbouw	13	30	57	(41)
Overige tuinbouw	46	22	32	(38)
Gemengd bedrijf	36	37	27	(52)
Totaal	32	35	33	(446)

x) N = gewogen aantal respondenten. Ongewogen is het totaal aantal van 446 geënquêteerden als volgt verdeeld: melkveehouderij 100, intensieve veehouderij 73, akkerbouw 76, glastuinbouw 60, overige tuinbouw 63, gemengd bedrijf 74. Voor toelichting weging zie bijlage 2.

- Arbeid

Zoals gezegd hebben we ons in dit onderzoek beperkt tot gezinsbedrijven d.w.z. bedrijven waar de helft of meer van de regelmatig werkzame arbeidskrachten gezinsleden zijn. Op 43% van de betrokken bedrijven blijkt de boer of tuinder de enige regelmatig werkzame 1) mannelijke arbeidskracht te zijn. Intensieve veehouderij- en akkerbouwbedrijven blijken relatief vaak z.g. éénmansbedrijven (resp. 58 en 50%) te zijn. In de glastuinbouw komt het minder voor (32%).

Op 57% van de bij ons onderzoek betrokken bedrijven wordt de echtgenoot dus geassisteerd door één of meer andere personen. Het gaat hierbij vooral om kinderen die voor en na schooltijd helpen, een (schoon)vader, een broer of de toekomstige opvolger. Even afgezien van de boerin en haar echtgenoot, werkt er op de onderzochte bedrijven gemiddeld één persoon regelmatig mee. Deze persoon maakt gemiddeld 27,5 uur per week. De echtgenoot van de boerin neemt gemiddeld 64,5 uur voor zijn rekening. De boerin zelf ver-

1) Zie voor toelichting op het begrip sbe resp. het begrip "regelmatig werkzaam" bijlage 1.

richt gemiddeld bijna 22,5 uur per week arbeid op het bedrijf. Tellen we deze uren bij elkaar op, dan komen we uit op een gemiddelde hoeveelheid regelmatige arbeid van ongeveer 114,5 uur per week.

De arbeidsuren van de boerin hebben voor een deel in het voorhuis plaats. Ze besteedt gemiddeld 3½ uur per week aan boekhouding, bedrijfstelefoontjes, overalls wassen en verstellen e.d.. De resterende 19 uur worden in het bedrijf gemaakt. In hoofdstuk 6 gaan we hier nader op in.

- Ondernemingsvorm

Het overheersende patroon van verwerving van het agrarisch bedrijf is door overname van het bedrijf van de ouders van de man (56%). Slechts zelden (8%) brengt de vrouw het bedrijf in. De rest heeft het van familie of vreemden overgenomen of zelf gesticht.

Het bedrijf staat meestal alleen op naam van de man: hij is het enige bedrijfshoofd. Op 16% van de bij het onderzoek betrokken bedrijven voert de man het bedrijf echter samen met één of meer anderen in de vorm van een maatschap, firma, N.V. of B.V. Die ander is veelal een zoon, vader of broer. Slechts bij uitzondering (3 van de 446 respondenten) is die ander zijn vrouw.

Slechts een paar boerinnen zijn dus rechtstreeks aansprakelijk als mede-ondernemster. De andere boerinnen blijven hiermee echter niet "buiten schot". Zij zijn dan weliswaar niet rechtstreeks aansprakelijk, maar ook hun vermogen kan aangesproken worden voor bedrijfsschulden als ze tenminste in gemeenschap van goederen zijn getrouwd. En negen op de tien bij ons onderzoek betrokken vrouwen is in gemeenschap van goederen getrouwd.

- Inkomen

Ondanks haar veelal grote inzet op het bedrijf zegt bijna 4 op de 10 in het onderzoek betrokken boerinnen niet te weten hoe hoog het inkomen 1) was over de laatste paar jaar. Ook zijn er enkelen die het wel weten, maar het liever niet willen zeggen.

Zij die wel hun inkomen (kunnen) aangeven, bevinden zich met name in het traject van f 20.000 - f 40.000. Verder zit 7% boven f 60.000 en maar liefst 12% onder f 20.000. Ondanks deze relatief lage inkomens - zeker gezien het aantal uren dat er voor gewerkt moet worden - is de boerin zelden slecht te spreken over de verdiensten. Meer dan de helft zegt een goede tot zeer goede boterham op het bedrijf te verdienen. Slecht te spreken is 4% en net onvoldoende vindt 6% het. Uiteraard is er sprake van een samenhang tussen het inkomen en de mening van de boerin over dat inkomen (tabel 4.2).

- 1) Gevraagd in naar het bruto-inkomen van man en vrouw samen, d.w.z. het inkomen zonder aftrek van de premie volksverzekeringen, zelfstandigenaftrek e.d.

Tabel 4.2 Boerinnen naar mening over het inkomen en feitelijk inkomen (horizontaal gepercenteerd)

Mening over inkomen	Inkomen					(N)
	minder dan f 20.000	f 20.000 f 40.000	f 40.000 f 60.000	f 60.000 en meer	geen antw.	
slecht	62	7	-	9	22	(16)
net onvoldoende	32	35	6	3	24	(25)
net voldoende	19	24	7	2	48	(130)
goed	4	21	16	10	49	(266)
geen mening	8	-	-	14	78	(9)
Totaal	12	22	12	7	47	(446)

Vele vrouwen zien ook toekomst in het agrarisch bedrijf. Bijna de helft van de boerinnen van 45 jaar en ouder geeft namelijk te kennen dat er een opvolg(st)er is, terwijl ruim een kwart zegt dat er zeker geen is of zal komen.

De keuze van het agrarisch beroep is overigens bijna uitsluitend een mannenaangelegenheid. Op de vraag wie het bedrijf in de toekomst overneemt, noemt slechts 1 boerin haar dochter. De anderen noemen hun zoon of schoonzoon.

4.3 Het gezin

- Huwelijk

Na deze impressie van het bedrijf, is nu een ander belangrijk onderdeel nl. het gezin van de boerin, aan de beurt.

De bij het onderzoek betrokken vrouwen huwden op een gemiddelde leeftijd van 25 jaar met hun huidige man. In 56% van de gevallen trouwden zij bij haar man "in" en in 8% was van het omgekeerde sprake. In gemeenschap van goederen trouwen is in het agrarisch milieu (nog) regel, al blijkt de jongere generatie steeds vaker te kiezen voor huwelijkse voorwaarden (tabel 4.3).

Tabel 4.3 Boerinnen naar al dan niet in gemeenschap van goederen gehuwd, per leeftijdsklasse (horizontaal gepercenteerd)

Leeftijd	In gemeenschap van goederen getrouwd		(N)
	nee	ja	
tot 35 jaar	24	76	(82)
35 - 50 jaar	9	9	(229)
50 jaar en ouder	4	96	(135)
Totaal	10	90	(446)

Het groeiend aantal echtscheidingen onder de (agrarische) bevolking met alle consequenties van dien wanneer men in gemeenschap van goederen gehuwd is, zal de belangrijkste reden voor deze toename vormen.

- Grootte van het huishouden

Uit het feit dat de boerin en haar man gemiddeld 44 resp. 47 jaar oud zijn, kan men opmaken dat het merendeel van de gezinnen al aardig op weg is in de gezinscyclus: in 42% van de bij het onderzoek betrokken gezinnen zijn alle kinderen de 12 jaar gepasseerd. Kinderen van 4 jaar of jonger heeft 17% van de betrokkenen.

De vroeger - vooral op de zandgronden - voorkomende grote gezinnen hebben aan betekenis ingeboet. Gemiddeld zijn er 3 kinderen. Vijf of meer kinderen heeft 20% van de boerinnen, terwijl 36% er één of twee heeft en 6% (nog) geen. Grote gezinnen treffen we vooral bij de oudere generatie aan (tabel 4.4).

Tabel 4.4 Boerinnen naar aantal kinderen per leeftijdsklasse (horizontaal gepercentageerd)

Leeftijd	Aantal kinderen				(N)
	0	1-2	3-4	5 en meer	
tot 35 jaar	12	58	30	-	(82)
35 - 50 jaar	7	30	49	14	(229)
50 jaar en ouder	3	25	36	36	(135)
Totaal	6	34	42	18	(446)

Ook het, op de diluviale gronden gebruikelijke, familiehuishouden heeft flink aan betekenis ingeboet. Negen van de tien betrokken huishoudens zijn gezinshuishoudens d.w.z. enkel man, vrouw en kinderen vormen het huishouden. Is er sprake van inwonende anderen dan betreft het meestal (één van) de (schoon)ouders. We treffen inwonende familieleden vrijwel alleen nog in het oosten des lands aan. Bij bijna een kwart van de boerinnen die in Oost-Nederland wonen, is hier sprake van. In het zuiden komt het echter bijna niet meer voor (3%).

De aanwezigheid van (schoon)ouders in een agrarisch huishouden heeft gevolgen voor de vrouw. Even afgezien van de eventuele emotionele consequenties van de aanwezigheid van (schoon)ouders, kan een (schoon)moeder veel hulp bieden bij het huishoudelijk werk en bij de verzorging van de kinderen. Aan de andere kant, als een van de (schoon)ouders ziek is of op enerlei andere wijze niet in staat is voor zichzelf te zorgen, zal dit de boerin extra werk geven.

Door beide genoemde ontwikkelingen - minder inwonende familieleden en minder kinderen - bestaat het bij ons onderzoek betrokken agrarische huishouden (exclusief uitwonende kinderen) gemiddeld uit 4 à 5 personen. De variatie is echter groot: zo bestaat 11% enkel uit man en vrouw, terwijl 23% uit zes of meer personen bestaat.

- Opleiding man

Worden de vrouwen door hun huwelijk met een boer boerin, de mannen hebben veelal op jeugdige leeftijd voor dit beroep gekozen. Zij hebben dan ook, in tegenstelling tot hun vrouwen, meestal een agrarische dagopleiding gehad (69%).

Slechts 6% van de mannen heeft geen beroepsonderwijs, terwijl 51% lager en 21% middelbaar beroepsonderwijs met succes doorliep. De rest volgde - veelal agrarisch - cursusonderwijs en een enkeling doorliep een hogere beroepsopleiding.

Algemeen vormend onderwijs is minder in trek: 1 op de 20 mannen behaalde een ULO-, HBS- of daarmee vergelijkbaar diploma. In totaal valt de opleiding van 26% van de mannen als lager, 52% als uitgebreid lager en 22% als middelbaar of hoger te betitelen 1).

De jongere generatie is duidelijk beter opgeleid dan de oudere (tabel 4.5).

Tabel 4.5 Mannen naar leeftijd en opleidingsniveau (horizontaal gepercentageerd)

Leeftijd man	Opleidingsniveau man x)			(N)
	laag	midden	hoog	
tot 35 jaar	9	56	35	(54)
35 - 50 jaar	12	65	23	(207)
50 jaar en ouder	47	37	16	(185)
Totaal	26	52	22	(446)

x) Zie bijlage 4 voor gehanteerde indeling in opleidingsniveaus.

Zoals gezegd, besteedt de man gemiddeld 64,5 uur per week aan z'n werk op het agrarisch bedrijf. Daarnaast oefent één op de tien mannen nog een nevenberoep uit, waaraan hij dan gemiddeld 15 uur per week spendeert. Met name boeren op veehouderijbedrijven en op kleinere bedrijven blijken een nevenberoep te hebben.

1) Zie voor toelichting op de gehanteerde opleidingsniveaus bijlage 4.

Of en zo ja welke consequenties dit nevenberoep heeft voor de rol van de vrouw op het bedrijf, zullen we in de volgende hoofdstukken bekijken.

- Huishoudelijke arbeid

In de huishouding is de rol van de man miniem. Draagt hij aan de kinderopvoeding en -verzorging een steentje bij, het huishoudelijke werk laat hij echter voornamelijk aan zijn vrouw over. Bij hantering van een ruime definitie van huishoudelijk werk (incl. groente- en bloementuin, klussen in huis) komt de echtgenoot van de bij ons onderzoek betrokken boerinnen gemiddeld aan 50 minuten huishoudelijk werk per week. Meer dan de helft doet zo goed als niets en 4% komt aan 5 uur of meer per week.

Een hulp in de huishouding heeft een kwart van de boerinnen. Gemiddeld hebben ze die gedurende 8 uur per week waarbij vooral de hulp van vreemden veelal beperkt is tot een paar uur per week omdat daarvoor tenslotte betaald moet worden. De helpende hand wordt door de dochter (54%), de (schoon)moeder (14%), een ander familielid (4%) of vreemden (28%) geleverd. Driekwart van de boerinnen staat echter alleen voor het huishoudelijk werk.

4.4 De boerin zelf

- Achtergrond

De bij het onderzoek betrokken boerin is gemiddeld 44 jaar oud: 18% is onder de 35, en 30% is de 50 gepasseerd. Bijna driekwart groeide zelf op een agrarisch bedrijf op. Maar ook aan hen die zelf niet van agrarische komaf zijn, was het boerenleven niet geheel vreemd, omdat ze voornamelijk op het platteland opgroeiden. Slechts 6% komt van oorsprong uit de stad. De jongere generatie is in toenemende mate niet van agrarische huize (tabel 4.6).

Tabel 4.6 Boerinnen naar afkomst en leeftijd (horizontaal gepercenteerd)

Leeftijd	Agrarische afkomst		(N)
	nee	ja	
tot 35 jaar	38	62	(82)
35 - 50 jaar	28	72	(229)
50 jaar en ouder	12	88	(135)
Totaal	26	74	(446)

Is in onze samenleving als geheel de kerkelijkheid sterk teruggelopen, voor de boerin is de wekelijkse kerkgang nog zeer gebruikelijk. Ruim de helft van de bij ons onderzoek betrokken vrouwen gaat minstens eenmaal per week naar de kerk; de rest komt er minder frequent. In totaal zegt 14% er nooit te komen. Dit zijn vooral de jongere vrouwen. Het merendeel van de vrouwen die nooit in de kerk komen, rekent zich dan ook niet tot een kerkgenootschap.

- Opleiding

Bij de oudere vrouwen was het nog vaak zo dat zij zo gauw ze van de lagere school kwamen, thuis in bedrijf en huishouden werden "ingezet". De jongere generatie heeft veelal wel een beroepsopleiding en/of algemeen vormend onderwijs gevolgd en een beroep uitgeoefend.

In totaal heeft 1 op de 10 boerinnen na de lagere school geen verder onderwijs gehad. Een kwart volgde na de lagere school algemeen vormend onderwijs (meestal ULO of MAVO). Qua beroepsopleiding ziet het beeld er als volgt uit: 16% heeft geen beroepsopleiding gehad, 20% volgde cursusonderwijs, 50% lagere beroepsopleiding (vooral huishoudschool), 12% een middelbare en 2% een hogere beroepsopleiding.

Bezien we het opleidingsniveau in z'n totaliteit, dan heeft 28% een lager, 57% een uitgebreid lager en 15% een middelbaar of hoger niveau. Een vergelijking met de totale Nederlandse vrouwelijke bevolking van 15-64 jaar (excl. scholieren en studenten) leert dat het percentage boerinnen met een uitgebreid lager opleidingsniveau relatief hoog is. Voor Nederland bedragen bovengenoemde percentages namelijk resp. 36, 35 en 29 (Arbeidskrachten-telling, 1979).

Een interessante vraag is of de gesloten huwelijken qua opleiding homogeen zijn. Met andere woorden, trouwden boerinnen met een bepaald opleidingsniveau over het algemeen een man met een zelfde opleidingsniveau?

Tabel 4.7 Boerinnen naar opleidingsniveau echtgenoot en eigen opleidingsniveau (horizontaal gepercenteerd)

Opleidingsniveau boerin	Opleidingsniveau echtgenoot			(N)
	laag	midden	hoog	
laag	51	42	7	(125)
midden	18	57	25	(255)
hoog	8	55	37	(66)
Totaal	26	52	22	(446)

Er bestaat een duidelijke samenhang tussen het opleidingsniveau van boer en boerin (tabel 4.7). Alleen de boerin met een hoog opleidingsniveau heeft verhoudingsgewijs minder vaak ook een hoog opgeleide man getrouwd. In totaal heeft 20% van de boerinnen een hoger en 28% een lager opleidingsniveau dan haar man. In meer dan de helft van de gevallen is er dus sprake van een gelijk niveau.

In de loop der tijden is het opleidingsniveau van vrouwen in ons land gestegen. Ook de jongere boerinnen hebben meestal een hogere opleiding genoten dan hun oudere collega's (tabel 4.8).

Tabel 4.8 Boerinnen naar opleidingsniveau per leeftijdsklasse (horizontaal gepercenteerd)

Leeftijd	Opleidingsniveau			(N)
	laag	midden	hoog	
tot 35 jaar	6	58	36	(82)
35 - 50 jaar	24	64	12	(229)
50 jaar en ouder	48	46	6	(135)
Totaal	28	57	15	(446)

- Baan

Na het afsluiten van de opleiding heeft ruim de helft een betaalde werkkring buiten het ouderlijk huis aanvaard. Vooral de oudere generatie heeft geen betaalde baan gehad voor haar huwelijk. Vroeger was het namelijk een vrij normale gang van zaken dat een boerendochter thuis hielp tot haar huwelijk.

De vrouwen die wel een baan aanvaardden, kwamen vooral in de huishouding elders, een administratieve functie, een verzorgend beroep of de horeca/het winkelbedrijf terecht. Enkel werden onderwijzeres, doktersassistente of analiste.

Op de gemiddelde leeftijd van 25 jaar trouwden de vrouwen met hun huidige man. Door dit huwelijk veranderde er vaak veel in het leven van de vrouw. In het merendeel van de gevallen kwam ze als nieuweling op het bedrijf van haar man wonen, gaf haar baan op en ging werken op het bedrijf. Slechts een kwart van de vrouwen die een baan hadden, hield die aan, doch meestal maar voor 1 à 2 jaar tot het eerste kind zich aandiende.

Op het moment van onderzoek heeft 1 op de 20 boerinnen, naast haar huishouding en bedrijfsarbeid, een werkkring buitenshuis. Meestal is het een baan voor een beperkt aantal uren per week als hulp in de huishouding, winkelbediende, serveerster of produktie-medewerkster. De vrouwen die 20 uur of meer per week buitenshuis

werken, zitten meestal in de "betere" beroepen, zoals onderwijzers, verpleegster of secretaresse.

- Vrije tijd

Gemiddeld zegt de bij ons onderzoek betrokken boerin te beschikken over 21 uur vrije tijd per week (incl. zondag).

Deze schaarse hoeveelheid vrije tijd besteedt ze veelal aan bezigheden in en om het huis: handwerken en breien, tuinieren, krant lezen en televisie kijken vormen de belangrijkste vrijetijdsbestedingen.

Vakantie is geen gemeengoed: bijna de helft van de betrokken boerinnen is de laatste 5 jaar niet met vakantie geweest. Een minderheid gaat elk jaar.

Vooraf op de bedrijven met koeien, varkens of andere levende haren blijken slechts weinigen met vakantie te gaan. In tegenstelling tot bijvoorbeeld de akkerbouwbedrijven, kunnen zij nooit weggaan en de deur achter zich dichttrekken, maar moeten voor vervanging zorgen wat veelal moeilijk te organiseren en/of erg duur is.

- Agrarische interesse

De helft van de vrouwen is lid van een plattelandsvrouwenorganisatie. De vrouwen die geen lid zijn, hebben zich in sommige gevallen wel aangesloten bij een andere vrouwenorganisatie, vaak omdat er ter plekke geen afdeling van de plattelandsvrouwenorganisatie bestaat. Deze hoge organisatiegraad in de vrouwenorganisaties staat echter in schril contrast met de organisatiegraad in de landbouworganisaties: slechts 6% is lid. Nu kan dit bij een aantal organisaties nog niet, maar toch ligt daarin niet de belangrijkste oorzaak. We gaan daar nu niet nader op in. In hoofdstuk 7 komt een ander uitgebreid aan de orde.

Deze lage organisatiegraad wil overigens niet zeggen dat de boerin niet geïnteresseerd is in het agrarisch bedrijf. Komt er iemand bij haar thuis over een bedrijfsaangelegenheid praten, dan neemt ze meestal deel aan het gesprek. Ook de landbouwbladen neemt ze veelvuldig ter hand, waarbij zowel artikelen over het bedrijf als over het gezin haar aandacht krijgen. Bovendien heeft bijna 1 op de 4 boerinnen één of meer agrarische cursussen gevolgd. Hierbij mag vooral de cursus Economische Vorming Agrarische Vrouwen (EVAV) zich in een grote populariteit verheugen.

4.5 Enige conclusies

In dit hoofdstuk hebben we een profiel van de boerin geschilderd tegen de achtergrond van haar woon- en werkomgeving. Tevens is hier en daar al enigszins vooruit gelopen op de centrale onderzoeksvragen die in de volgende hoofdstukken aan bod komen.

De "doorsnee" boerin en haar omgeving zien er in ons onderzoek als volgt uit:

De boerin is zelf van agrarische huize, is 44 jaar oud, heeft huishoudschool, is na haar opleiding gaan werken tot ze op 25-jarige leeftijd ging trouwen. Ze trouwt bij haar man in, trouwt in gemeenschap van goederen en gaat werken op het agrarisch bedrijf waarvan haar man bedrijfshoofd is.

In tegenstelling tot haar man heeft ze geen agrarische opleiding, maar haar eigen opleidingsniveau is gelijk aan dat van hem. Ze kregen 3 kinderen, die op het moment van onderzoek de lagere school reeds verlaten hebben. Haar huishouden is 4 à 5 personen groot. De huishouding is haar werkterrein. Daarnaast werkt ze samen met haar man en één andere arbeidskracht op het agrarisch bedrijf. Samen werken ze 114,5 uur per week op dat bedrijf. Het bedrijf heeft vaak melkvee. Het bedrijf is 212 sbe groot, maar als het een glastuinbouwbedrijf is, is het vaak groter.

Een betaalde werkkring buitenshuis heeft de boerin niet(meer). Vrije tijd en vakantie schieten er vaak bij in.

5. De activiteiten van de boerin

5.1 Inleiding

Wie gesprekken voert met boerinnen, merkt al snel dat de boerin een druk bezette vrouw is. Haar eerste en veelal meest belangrijk geachte taak ligt binnen het gezin: ze moet een goede huisvrouw, moeder en echtgenote zijn. Daarnaast wordt van haar verwacht dat ze een bijdrage levert aan de arbeid op het bedrijf. De nauwe verwevenheid tussen gezin en bedrijf die zo kenmerkend is voor het agrarisch gezinsbedrijf, maakt de kans groot dat de boerin op hetzelfde moment opgeëist wordt door een taak in het huishouden en op het bedrijf. Daar op het bedrijf de boterham verdiend moet worden, gaan de eisen van het bedrijf meestal voor die van het gezin. De huishoudelijke arbeid is dan ook voor menige boerin een sluitpost. Wanneer het druk is op het bedrijf, zal zij die tot het hoognodige moeten beperken of langere werkdagen moeten maken.

Naast haar bedrijfs- en gezinstak heeft een aantal boerinnen een derde taak op haar schouders genomen, nl. een baan buitenshuis. Weliswaar betreft het meestal een part-time functie en zal - naar we aannemen - haar bedrijfstak beperkt zijn, toch wordt deze vrouw met een maar liefst drievoudig takenpakket belast.

In dit hoofdstuk zullen we nader ingaan op het takenpakket van de boerin op het gezinsbedrijf: allereerst komt haar huishoudelijke arbeid aan de orde (par. 2), daarna haar arbeid op het bedrijf (par. 3) en haar arbeid buitenshuis (par. 4). Tot slot zullen we aandacht besteden aan haar vrijetijdsactiviteiten.

5.2 Huishoudelijke arbeid

Onder huishoudelijke arbeid verstaan we in dit onderzoek niet alleen het huishoudelijk werk (d.w.z. de zorg voor kleding, woning, voeding, tuin en huisdieren) maar ook de opvoeding en verzorging van de kinderen.

Deze huishoudelijke arbeid wordt in onze samenleving vooral door vrouwen verricht. Het feit dat steeds meer gehuwde vrouwen een baan buitenshuis hebben, en de veranderende opvattingen over de rol van de vrouw hebben nauwelijks verandering gebracht in de arbeidsverdeling in de huishouding. Knulst (1977, p. 15) constateert aan de hand van een in 1975 gehouden tijdsbestedingsonderzoek "dat er in 40 jaar nauwelijks iets essentieels is veranderd in de taakverdeling tussen man en vrouw in de huishouding".

In 1980 is opnieuw een tijdsbestedingsonderzoek gehouden. Het Sociaal en Cultureel Planbureau constateert tussen 1975 en 1980 een lichte verschuiving in de richting van een meer gelijke verdeling van taken tussen man en vrouw. Er wordt echter de volgende

kanttekening bij geplaatst: " Let men overigens op de grote veranderingen in het opinieklimaat ten gunste van de emancipatie van de vrouw in dezelfde periode en bedenkt men tevens dat de extra bijdrage van mannen aan huishoudelijk werk voor een belangrijk deel is geforceerd door de gestegen werkloosheid, dan lijkt de bereidheid tot herverdeling van taken sterker met de mond te worden beleden dan in de praktijk toegepast" (Sociaal en Cultureel Rapport, 1982, p. 138).

Huishoudelijke arbeid wordt meestal niet beloond en is in die zin economisch onzichtbaar. Daarnaast kenmerkt deze zich door versnipperde werktijden en geen duidelijke scheiding van werk en vrije tijd.

Gedurende de laatste decennia zijn er veranderingen in de inhoud van deze arbeid opgetreden. Allereerst zijn er een aantal taken aan instituties buiten het gezin toevertrouwd: bejaardenzorg, innemen van groenten enz. Verder beschikt ieder gezin heden ten dage over huishoudelijke apparaten als wasmachine, stofzuiger en gasfornuis die de arbeid fysiek aanzienlijk hebben verlicht.

Hier staat echter tegenover dat er nieuwe "eisen" bijgekomen zijn: de inrichting van de woning moet niet alleen functioneel, maar ook gezellig zijn (bloemen en kledjes op tafel, planten in de vensterbank, schilderijtjes aan de muur etc.); de maaltijden moeten uitgebreid en gevarieerd zijn, de gezinsleden dienen naast fysieke ook emotionele verzorging te ontvangen, kinderen worden niet meer vanzelf volwassen maar moeten opgevoed worden etc. Al met al moge de inhoud van de huishoudelijke arbeid veranderd zijn, de tijd die er aan gespendeerd wordt lijkt weinig veranderd te zijn. Amerikaans onderzoek heeft bijvoorbeeld aangetoond dat huisvrouwen sinds 1926 nog steeds evenveel tijd besteden aan huishoudelijk werk (Knulst, 1977, p. 15).

Aldershoff e.a. (1983, p. 64 e.v.) becijferen dat anno 1980 de vrouw, in een huishouden bestaande uit man, vrouw en kinderen, gemiddeld 48,7 uur per week aan de huishouding besteedt. Vooral wanneer de kinderen nog klein zijn, maakt ze lange werkweken.

- "Achter gaat voor"

Ook voor de bij ons onderzoek betrokken boerinnen gaat dit algemene plaatje op. Toch zijn er een aantal verschillen aan te wijzen met "normale" huishoudens. Agrarische bedrijven staan meestal ver buiten de dorpskern. Dit betekent dat boodschappen doen en de kinderen naar school brengen meer tijd kosten.

Ook het wonen op een boerderij geeft een taakverzwaring: de woning wordt sneller vuil, is vaak groter en bewerkelijker en er is veel meer aanloop waarvoor dan weer koffie geserveerd moet worden. Ook de meestal aanwezige groente- en bloementuin kost veel tijd.

Een ander belangrijk facet is dat de meeste (72%) boerinnen in het onderzoek geen vast huishoudbudget hebben. Vooral bij de oudere generatie is dat bijna altijd het geval. De boerin moet dus de huishoudelijke uitgaven aanpassen aan het veelal wisselende inkomen. Bovendien gaan investeringen in het bedrijf bijna altijd voor op die in het huishouden. Slechts 1 op de 5 boerinnen zegt dat even vaak voor een noodzakelijke investering in het huishouden als voor een in het bedrijf wordt gekozen. Bij de anderen geldt de regel: "achter gaat voor". De reden hiervoor wordt treffend verwoord door de volgende boerin:

"Het bedrijf gaat voor, dat spreekt vanzelf, tenslotte moet je daarvan leven. Ik wacht wel een tijdje".

Vaak benadrukken de boerinnen ook hun zuinigheid:

"Als ik echt wat voor het huishouden nodig heb, dan koop ik dat, maar ik ben niet veeleisend. Maar als bijvoorbeeld de wasmachine kapot gaat, dan moet er toch snel een nieuwe komen. Je kan niet zonder. Maar een nieuw bankstel dat hoeft van mij niet zolang het oude nog goed zit. Deze meubels heb ik al sinds ons trouwen (21 jaar geleden; TL)".

Ook als het gaat om de keuze tussen werk in de huishouding en werk op het bedrijf, gaat voor 2 op de 3 vrouwen het werk op het bedrijf voor. Het werk in huis blijft dan liggen of gebeurt met de Franse slag. Vaste taken op het bedrijf kunnen in het dagschema ingepland worden; moeilijker ligt dat bij inspringtaken.

"Dan ben je net lekker bezig hier en dan wordt je er weer uitgehaald. Dan laat je de boel maar liggen en ga je achter maar weer even bijspringen. Gelijk beschikbare oproepkracht noem ik mezelf wel eens".

- Arbeidstijd in de huishouding

We hebben de boerinnen niet gevraagd hoeveel tijd ze aan de huishoudelijke arbeid besteden. Tijdens het vooronderzoek bleek namelijk dat veel boerinnen hiervan erg moeilijk een schatting konden maken. Toch valt hierover met de beschikbare gegevens wel een indicatie te geven. We mogen aannemen dat de tijd die de boerin nodig heeft voor slapen, eten, drinken en persoonlijke verzorging niet essentieel afwijkt van die van de gemiddelde huisvrouw. Gemiddeld besteedt een huisvrouw hier ca. 76 uur per week aan (Knulst en Schoonderwoerd, 1983, p. 16). Tellen we hier de arbeidstijd van de boerin op het bedrijf en haar uren vrije tijd bij op dan resteert een gemiddelde tijdsbesteding aan huishoudelijke arbeid van ca. 49 uur per week. Dit urental stemt overigens vrijwel overeen met dat van de 286 boerinnen uit ons onderzoek die een week lang een tijdbestedingsdagboek hebben bijgehouden. Zij komen

namelijk uit op 47,5 uur huishoudelijke arbeid in die "tijdschrijf-week". Al met al lijkt de tijdsbesteding van de boerin aan de huishouding niet essentieel af te wijken van het door Aldershoff e.a. (1983, p. 64 e.v.) berekende urenental voor de "doorsnee" vrouw met man en kinderen.

Op het eerste gezicht lijkt dit in tegenspraak te zijn met het eerder genoemde zwaardere takenpakket van de boerin als huisvrouw. Dit wordt echter verklaarbaar wanneer we bedenken dat het bedrijfswerk meestal voorrang heeft op het huishoudelijk werk én dat men een karwei sneller doet als men weinig tijd heeft. Zo weten bijvoorbeeld ook buitenshuis werkende vrouwen door efficiëncy-maatregelen aanzienlijk te besparen op het aantal uren huishoudelijk werk (Oudijk, 1983, p. 169). Bovendien zijn agrarische huishoudens vaak relatief goed toegerust met arbeidsbesparende huishoudelijke apparatuur (Litjens e.a., 1979, p. 33).

Al met al lijkt de conclusie gerechtvaardigd dat de boerin ongeveer evenveel tijd aan de huishouding besteedt als de gemiddelde gehuwde vrouw. Ook de "gemiddelde" boerin is in de eerste plaats huisvrouw en moeder en besteedt het grootste deel van haar werkweek aan de huishouding.

- Hulp in de huishouding

De meeste boerinnen staan alleen voor het huishoudelijk werk en de kinderverzorging. Gemiddeld ontvangt de bij ons onderzoek betrokken vrouw 1 uur en 50 minuten hulp van derden.

Meestal is dit onbetaalde hulp van een dochter, (schoon)-moeder of ander familielid. De betekenis van betaalde huishoudelijke hulp is gering. Van de in ons onderzoek betrokken boerinnen beschikt 7% over een betaalde hulp - meestal voor een paar uur per week - in de huishouding. Vooral de boerinnen met een baan buitenshuis hebben relatief vaak een betaalde hulp.

In totaal neemt in bijna een kwart van de betrokken agrarische huishoudens een onbetaalde of betaalde hulp een deel van de huishoudelijke arbeid uit handen van de boerin. Het aantal uren varieert sterk: het minimum ligt op 1 uur en het maximum op 40 uur per week. Bijna de helft van de boerinnen die hulp hebben, krijgt die gedurende 5 uur of minder per week.

Op de vraag of en zo ja door wie huishoudelijke hulp wordt verleend, noemt geen der respondenten haar echtgenoot. Ondanks het feit dat juist het agrarisch bedrijf mogelijkheden lijkt te bieden om als man en vrouw samen de huishoudelijke arbeid te verrichten, komt dit blijkbaar in de praktijk weinig voor.

We zullen de taakverdeling tussen de boerin en haar echtgenoot in de huishouding nu aan de orde stellen. Allereerst gaan we in op de arbeidsverdeling in het huishoudelijk werk (d.w.z. de zorg voor kleding, woning, voeding, tuin en huisdieren). Vervolgens komt de opvoeding en verzorging van de kinderen aan de orde.

- Taakverdeling tussen de boerin en haar echtgenoot in het huishoudelijk werk

Om inzicht te krijgen in de taakverdeling in het huishoudelijk werk, hebben we 11 soorten werkzaamheden onderscheiden. Aan de boerin is gevraagd wie van hen beiden elk van deze werkzaamheden voor zijn of haar rekening neemt en hoe vaak. De uitkomsten staan vermeld in figuur 5.1. Duidelijk komt naar voren dat er tussen de taken belangrijke verschillen zijn in de mate waarin ze door de man worden uitgevoerd. Zo doet 70% van de mannen altijd of meestal de karweitjes in huis, terwijl slechts 1% ooit de zorg voor kleding (wassen, strijken, verstellen) voor z'n rekening neemt. De arbeidsverdeling binnen het agrarische gezin blijkt dus nog overwegend traditioneel te zijn. De mannen van de bij ons onderzoek betrokken boerinnen besteden gemiddeld 50 minuten per week aan het huishoudelijk werk.

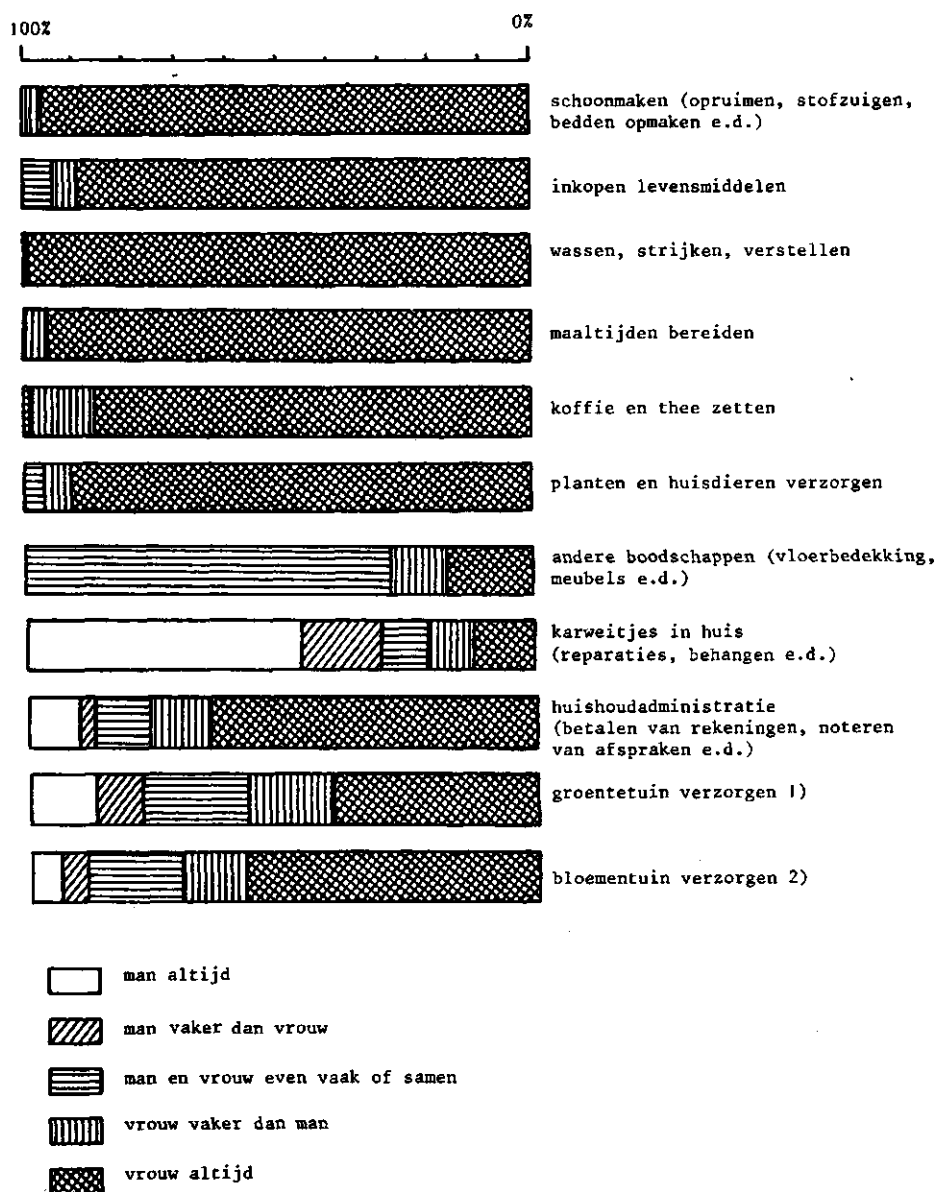
Laten we eerst de dagelijks terugkerende werkzaamheden eens nader in ogenschouw nemen: het huis schoonhouden, levensmiddelen kopen, de zorg voor kleding, eten koken en broodmaaltijden bereiden, koffie en thee zetten, planten en huisdieren verzorgen. Dit dagelijks huishoudelijk werk is traditioneel typisch vrouwenwerk en we kunnen constateren dat 72% van de mannen hierin nooit participeert. Of anders gezegd: in ruim een kwart van de onderzochte groep agrarische gezinnen heeft er een verschuiving naar een minder traditioneel sexe-getypeerde taakverdeling plaatsgehad. Ten overvloede zij opgemerkt dat geen der mannen in gelijke - om maar niet te spreken van hogere - mate participeert als zijn vrouw: de mannen helpen zo nu en dan.

Bij de niet-dagelijks terugkerende werkzaamheden als huishoudadministratie, karweitjes in huis en aankoop van meubels, vloerbedekking, wasmachine e.d. ligt het deelnamepercentage van de man hoger. De karweitjes in huis doet 54% van de mannen altijd. Ook vergezelt bijna driekwart van de mannen hun vrouw bij het doen van grote aankopen. Bij dit laatste tekenen overigens verschillende vrouwen aan dat zij het "voorwerk" doen:

"Ik ga eerst met mijn zus een aantal zaken af. Als ik dan iets gevonden heb, dan gaat hij een keer mee om te keuren. Hij heeft zo'n hekel aan dat gesjouw van de ene winkel naar de andere. Nee, daar heeft hij een broertje aan dood".

De huishoudadministratie is vooral het terrein van de vrouw. In totaal neemt 36% van de mannen deze in meer of mindere mate voor hun rekening. Meestal nemen ze het "gelijk mee" bij de bedrijfsadministratie.

Figuur 5.1 Taakverdeling man-vrouw in het huishoudelijk werk (in procenten)

- 1) Exclusief respondenten (25% van het totaal aantal) zonder groentetuin.
 2) Exclusief respondenten (10% van het totaal aantal) zonder bloementuin.

Een hoofdstuk apart vormt het tuinieren. Bij de werkbelasting die de tuin met zich meebrengt, dient er rekening mee te worden gehouden dat werktijd en vrije tijd niet altijd duidelijk van elkaar kunnen worden afgegrensd. Vele boeren en boerinnen zullen het niet alleen als werk, maar ook als hobby beschouwen.

Nu hebben niet alle boerinnen een groentetuin. Een kwart - en dan vooral de jongeren - zegt er geen te hebben. Tijdsbesparing prevaleert bij hen waarschijnlijk boven de geldbesparing die een eigen moestuin oplevert. Ook tuindersvrouwen hebben logischerwijze relatief vaak geen "eigen" groentetuin. In de gezinnen die wel over een groentetuin beschikken, blijken in bijna de helft van de gevallen man en vrouw er beide in te werken.

In de bloementuin levert de boerin echter het grootste aandeel: 58% doet deze zonder hulp van hun man. Dat in agrarische kringen de uiterlijke verzorging van de woning steeds meer aandacht heeft gekregen, blijkt o.a. uit het feit dat 9 op de 10 onderzochte gezinnen heden ten dage een bloementuin of gazon heeft.

Tabel 5.1 Percentage echtgenoten van boerinnen resp. boerinnen zelf, dat deelneemt aan de diverse huishoudelijke taken

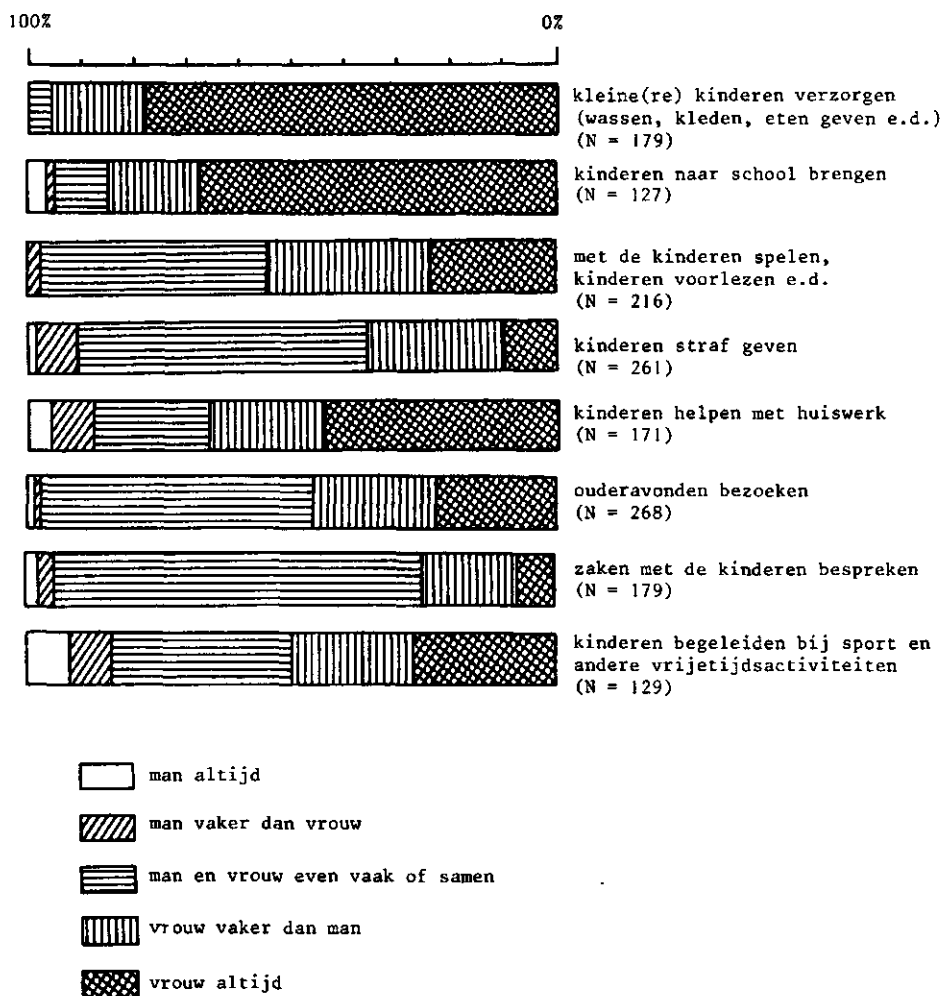
Huishoudelijke taken	% deelname door	
	echtgenoten van boerinnen	boerinnen zelf
Huis schoonmaken	4	100
Wassen, strijken, verstellen	1	100
Maaltijden bereiden	5	100
Koffie, thee zetten	14	100
Planten, huisdieren verzorgen	9	100
Levensmiddelen inkopen	11	100
Andere boodschappen	83	100
Karweitjes in huis	88	46
Huishoudadministratie	36	90
Groentetuin 1)	60	87
Bloementuin 2)	42	94

1) Exclusief respondenten (25%) zonder groentetuin.

2) Exclusief respondenten (10%) zonder bloementuin.

In tabel 5.1 hebben we één en ander nog eens samengevat: het dagelijks huishoudelijk werk is niet populair bij de mannen. Grote aankopen doen, karweitjes in huis en de groentetuin mogen zich echter in een grote belangstelling verheugen.

Figuur 5.2 Taakverdeling man-vrouw in de kinderverzorging en -opvoeding
(in procenten)

Zoals gezegd besteedt de man gemiddeld 50 minuten per week aan deze taken. De variatie is niet zo groot: 85% besteedt er minder dan 2 uur per week aan. De jongere mannen besteden er over het algemeen iets meer tijd aan dan hun oudere collega's, maar de verschillen zijn niet significant.

In vergelijking met de gemiddelde gehuwde man is de deelname van de boer aan het huishoudelijk werk zeer minimaal (Oudijk, 1983, p. 185).

- Taakverdeling tussen de boerin en haar echtgenoot in de kinderverzorging en -opvoeding

Het huishoudelijk werk wordt meestal gecombineerd met nog een taak: kinderopvoed(st)er. Het merendeel (94%) van de betrokken boerinnen heeft kinderen. Weliswaar is ook in het agrarisch gezin het kindertal teruggelopen (in ons onderzoek gemiddeld 3 kinderen per gezin), maar of de eraan gespendeerde tijd ook minder is geworden valt, gezien de nieuwe normen, te betwijfelen. Kinderen worden nl. niet meer vanzelf volwassen, nee ze moeten daartoe opgevoed worden (Weeda, 1982, p. 66).

De vraag dient zich aan hoe de taakverdeling man-vrouw in de agrarische gezinnen m.b.t. de kinderopvoeding is. Is de rol van de man in de kinderopvoeding even miniem als in het huishoudelijk werk? Om dit te achterhalen, hebben we acht opvoedings- en verzorgingstaken voorgelegd aan boerinnen met kinderen van 16 jaar of jonger.

Een eerste blik op de uitkomsten (fig. 5.2) leert dat de man bij de verzorging en opvoeding van zijn kinderen veel nauwer betrokken is dan bij het dagelijks huishoudelijk werk. Wel is het zo dat bij de taak die hier het dichtst tegen aanleunt, nl. het verzorgen van kleine kinderen, relatief weinig mannen hun vrouw de helpende hand bieden (22%).

Ook de andere tijdsintensieve dagelijks terugkerende taken als de kinderen naar school brengen en helpen bij het huiswerk komen veelal voor rekening van de vrouw. Bij onregelmatige, minder intensieve taken als ouderavonden bezoeken, zaken met de kinderen bespreken en kinderen straf geven wanneer dat nodig is, is de man echter nauwer betrokken. Nog vaker zijn de mannen van de partij wanneer het gaat om "leuke" zaken als spelen met de kinderen en meegaan naar een sport- of een andere vrijetijdsactiviteit.

In grote lijnen kunnen we dus zeggen dat de lijfelijke kant van de kinderopvoeding vooral op de moeder neerkomt. De vader vertegenwoordigt het gezag en neemt vooral deel aan de leuke aspecten (spelen, meegaan naar het voetballen van zijn zoon e.d.) van de kinderopvoeding (tabel 5.2). "Hij is een goede vader. Hij speelt met ze en neemt de oudste (een jongen; TL) vaak mee op de trekker", zoals een der boerinnen het formuleerde.

Tabel 5.2 Percentage echtgenoten van boerinnen resp. boerinnen zelf, dat deelneemt aan de diverse kinderopvoedings- en verzorgingstaken

Kinderopvoedings- en verzorgingstaken	% deelname	
	echtgenoten van boerinnen	boerinnen zelf
Kleine(re) kinderen verzorgen	22	100
Naar school brengen	32	97
Spelen, voorlezen e.d.	76	100
Straf geven	90	99
Helpen met huiswerk	56	96
Ouderavonden bezoeken	77	99
Zaken bespreken	93	98
Begeleiden bij vrije- tijdsactiviteiten	73	92

5.3 Arbeid op het bedrijf

Naast haar bezigheden in de huishouding werkt de vrouw op het bedrijf. De grenzen tussen de beide arbeidsterreinen zijn veelal vloeiend en de bezigheden zijn niet altijd eenduidig. Zo kan het naar school brengen van kinderen bijvoorbeeld worden gecombineerd met het halen van een onderdeel voor de trekker of kan tijdens het werken in het bedrijf tegelijkertijd op de kinderen worden gepast.

In vergelijking met de gehuwde vrouw die een baan buitenshuis heeft, zegt de boerin enerzijds het voordeel te hebben dat ze haar tijd relatief vrij kan indelen, anderzijds het nadeel dat haar inzet op het bedrijf onbegrensd is. Vooral wanneer het druk is op het bedrijf, kan er veelvuldig een beroep op haar gedaan worden. Het huishoudelijk werk wordt dan meestal verschoven naar de avonden of een minder druk tijdstip: 67% van de boerinnen zegt het werk op het bedrijf voorrang te geven boven het huishoudelijk werk. Slechts 4% heeft de mogelijkheid om het huishoudelijk werk te laten prevaleren.

De arbeid die de vrouw op het bedrijf verricht, is zeer gevarieerd en beperkt zich geenszins tot één aspect van het bedrijfsgebeuren. Zoals we in hoofdstuk 1 naar voren brachten, kan de arbeid op het bedrijf in 2 groepen verdeeld worden, nl. de arbeid voor het bedrijf en de arbeid in het bedrijf. De arbeid in het bedrijf speelt zich in de bedrijfsgebouwen (kas, stal, schuur) en op het land af. Bij de arbeid voor het bedrijf gaat het om werkzaamheden die weliswaar niet in de bedrijfsgebouwen of op het land plaatshebben, maar toch uit het agrarisch bedrijf voortkomen en ten behoeve daarvan verricht worden. Deze arbeid voor het bedrijf

speelt zich veelal in het woonhuis af. Juist omdat deze taken vaak verweven zijn met het huishoudelijk werk, worden ze - onzes inziens ten onrechte - veelal niet tot de bedrijfsarbeid gerekend.

We zullen eerst ingaan op de taken van de vrouw in het bedrijf en vervolgens op haar taken voor het bedrijf.

5.3.1 Taken in het bedrijf

Aan de arbeid in het bedrijf neemt 12% van de bij ons onderzoek betrokken boerinnen niet deel. Voor de duidelijkheid zij nogmaals vermeld dat we onder arbeid in het bedrijf verstaan: arbeid in de bedrijfsgebouwen (stal, schuur, kas) en op het land. We zullen eerst stilstaan bij de boerinnen die geen taken in het bedrijf verrichten. Welke vrouwen zijn dat? Waarom werken ze niet in het bedrijf? Daarna komen de wel in het bedrijf werkende boerinnen aan de beurt. Waarom werken ze in het bedrijf? Welke taken hebben ze? In welke mate participeren ze in de hoofdactiviteiten binnen het bedrijf?

- Het wel en niet in het bedrijf werken

Zoals gezegd neemt 12% van de bij ons onderzoek betrokken boerinnen niet deel aan de arbeid in het bedrijf. Deze niet in het bedrijf werkende vrouw treffen we met name aan in de akkerbouw: 3 op de 10 vrouwen van akkerbouwers werken niet in het bedrijf (tabel 5.3). In de glastuinbouw is een niet in het bedrijf werkende vrouw daarentegen een uitzondering.

De omvang van het bedrijf op zich lijkt geen belangrijke rol te spelen, maar wel het feit of er meerdere arbeidskrachten zijn en of de bedrijfsopvolging is verzekerd. In beide situaties treffen we relatief vaak een niet in het bedrijf werkende vrouw aan. Haar arbeid is dan blijkbaar minder noodzakelijk (bijlage 5.1).

Tabel 5.3 Percentage boerinnen dat niet in bedrijf werkt, per bedrijfstype

Bedrijfstype	% niet in bedrijf werkzaam
Melkveehouderij	10
Intensieve veehouderij	16
Akkerbouw	30
Glastuinbouw	2
Overige tuinbouw	14
Gemengd bedrijf	11

Het feit dat bijna een kwart van de vrouwen van 50 jaar en ouder niet in het bedrijf werkt, is dan ook voornamelijk toe te schrijven aan de aanwezigheid van een opvolger. Is er (nog) geen opvolger, dan is het percentage oudere vrouwen dat in het bedrijf werkt, aanmerkelijk hoger (tabel 5.4).

Tabel 5.4 Boerinnen naar al dan niet in bedrijf werken, per leeftijdsklasse en opvolgingssituatie (horizontaal gepercanteerd)

Leeftijd	Werken in bedrijf		(N)
	nee	ja	
tot 35 jaar	12	88	(82)
35 - 50 jaar	6	94	(229)
50 jaar en ouder	23	77	(135)
waarvan:			
met opvolger	27	73	(73)
(nog) zonder opvolger	18	82	(62)
Totaal	12	88	(446)

De fase in de gezinscyclus speelt ook een rol: vrouwen van wie de jongste op de kleuterschool of de lagere school zit, werken relatief vaak in het bedrijf. Zit een vrouw in de kleine kinderen of zijn de kinderen oud genoeg om een handje in het bedrijf te helpen, dan zien we de boerin minder vaak achter op het bedrijf.

Het al dan niet zelf van agrarischen huize zijn geeft geen verschillen te zien. Vrouwen met een baan buitenshuis werken in even grote getale in het bedrijf als vrouwen zonder baan. Ze hebben echter vaker alleen een inspringfunctie. Opmerkelijk is dat wanneer de man een baan buitenshuis - of zoals dat bij mannen heet nevenberoep - heeft, de vrouw relatief vaak niet in het bedrijf werkt (bijlage 5.1).

Overigens heeft bijna driekwart van de boerinnen die niet in het bedrijf werken, dit in vroegere jaren wel gedaan. Gemiddeld hebben ze er al 14 jaar arbeid in het bedrijf op zitten.

In het licht van het voorgaande zal het geen verbazing wekken, dat het motief "mijn arbeid is niet meer nodig, de andere arbeidskrachten kunnen het werk alleen aan" een centrale plaats inneemt. Verder zijn ook leeftijd cq. zwakke gezondheid en drukke werkzaamheden in de huishouding redenen om te stoppen met het werken in het bedrijf (bijlage 5.2). Dat maar een klein aantal vrouwen hun vroegere werk in het bedrijf mist, blijkt uit het feit dat 1 op de 10 weer graag in het bedrijf zou willen werken.

De boerinnen die wel in het bedrijf werken (88% van het totaal), verzetten heel wat werk. Gemiddeld werken zij 22 uur per week in het bedrijf. Natuurlijk varieert het aantal uren per week sterk: het minimum ligt op 1 uur, maar er zijn er ook die meer dan 60 uur maken. Bovendien varieert het ook per seizoen. Zo is het in de zomermaanden vaak het drukst en in de wintermaanden het rustigst. In hoofdstuk 6 gaan we op de arbeidstijd in.

Een aantal van de in het bedrijf werkende vrouwen (16%) geeft dan ook te kennen alleen in de drukke perioden in het bedrijf te werken; de overigen zijn er het gehele jaar door in te vinden, al betekent het voor sommigen alleen zo nu en dan inspringen. Vooral vrouwen op melkveehouderijbedrijven en vrouwen zonder kinderen zijn regelmatig in het bedrijf werkzaam (bijlage 5.1). In totaal zegt 70% van de in het bedrijf werkende vrouwen regelmatig werkzaam te zijn.

De meeste vrouwen die in het bedrijf werken, doen dat al sinds hun huwelijk (83%). Constateerden we in hoofdstuk 4 dat de boerinnen gemiddeld 19 jaar gehuwd zijn, dan is het niet verwonderlijk dat ze gemiddeld reeds gedurende 17 jaar in het bedrijf werken. De vrouwen die niet meteen na hun huwelijk in het bedrijf zijn gaan werken, zijn dit gaan doen sinds de overname of stichting van het bedrijf (7%), sinds andere arbeidskrachten niet meer meewerken (4%), sinds ze gestopt zijn met hun betaalde baan (3%), sinds een uitbreiding van het bedrijf (2%) of sinds de kinderen naar school gaan (1%).

- Motivatie om in het bedrijf te werken

Waarom werkt 88% van de in ons onderzoek betrokken boerinnen vaak gedurende vele uren in het bedrijf? Dat hun man het werk niet alleen afkan of dat zij het werk van hun man willen verlichten, vormen de hoofdmotieven. Maar ook "leuk werk", "als man en vrouw sta je er samen voor" en "financiële noodzaak" worden genoemd (tabel 5.5). Een korte bloemlezing uit het kommentaar bij deze vraag:

"Ik kan toch niet hier in een luie stoel gaan zitten en hem maar alleen laten ploeteren. Nee, dat kan toch niet".

"Als ik niet zou helpen, zou hij nooit meer binnenkomen. Nu heeft hij tenminste 's avonds nog een uurtje of twee rust".

"Een knecht kunnen we niet betalen. Het is niet meer zoals vroeger bij mij thuis. Mijn moeder deed niets op het bedrijf, maar nu kan dat niet meer: ik ben de enige die mijn man nog kan helpen".

"Ik vind het leuk om zo nu en dan eens naar achter te kunnen, de hele dag hier binnen is niks voor mij".

Zowel uit de opgegeven motivatie als uit het er bij geleverde kommentaar komt duidelijk naar voren dat de boerin haar werk in het bedrijf vaak ziet als een noodzakelijk uitvloeisel van haar huwelijk met een agrariër. Als goede echtgenote hoor je je man te steunen. Dit betekent voor een vrouw die met een boer trouwt, ook werken in het bedrijf als hij je hulp nodig heeft. Het begrip "meewerkende echtgenote" geeft eigenlijk ook al aan dat het gaat

om een echtgenote die meewerkt uit "liefde". Dit betekent overigens niet dat de boerin een hekel aan het werken in het bedrijf heeft. Ruim een derde noemt als belangrijkste of één na belangrijkste reden dat het leuk en interessant werk is. Maar ook de anderen geven vaak aan dat het een goede afwisseling is voor het huishoudelijk werk. Opvallend is overigens dat het financiële motief relatief weinig genoemd wordt.

Tabel 5.5 Twee belangrijkste redenen van vrouwen om in bedrijf te werken (verticaal gepercenteerd)

	Belangrijk- ste reden	Tweede reden
- Man kan werk alleen niet af	30	5
- Werkverlichting voor man	25	12
- Leuk, interessant werk	18	16
- Financieel noodzakelijk	10	11
- Als man en vrouw sta je er samen voor	11	8
- Meer bij bedrijf betrokken	2	11
- Overige	4	5
- Geen 2e reden	-	32
Totaal	100	100

- Het takenpakket in het bedrijf

De werkzaamheden die de vrouwen in het bedrijf verrichten, hangen uiteraard sterk af van het type bedrijf: zo zijn de werkzaamheden in de veehouderij van geheel andere aard dan in de akkerbouw of in de tuinbouw. Maar ook binnen één bedrijfsoort is er sprake van een grote diversiteit: een mestveebedrijf is zeer verschillend van een melkveehouderijbedrijf, een potplantenbedrijf is weer heel verschillend van een groente- of fruitteeltbedrijf.

Nu was het onmogelijk om alle specifieke werkzaamheden in de enquête aan de orde te stellen. Om de werkzaamheden van de vrouw in het bedrijf toch in grote lijnen in kaart te kunnen brengen, hebben we gekozen voor de volgende opzet. De werkzaamheden zijn allereerst onderscheiden in 3 groepen: te weten werkzaamheden in de veehouderij, in de akkerbouw en in de tuinbouw. Binnen de veehouderij zijn 13, binnen de akkerbouw 8 en binnen de tuinbouw 11 soorten activiteiten onderscheiden.

Aan de vrouwen die werken in het bedrijf, is allereerst gevraagd of ze op hun bedrijf veehouderij, akkerbouw en/of tuinbouw hebben. Vervolgens zijn voor elk van de van toepassing zijnde groepen de binnen deze groep opgesomde activiteiten doorlopen.

Hierbij is steeds gevraagd of de betreffende activiteit op hun bedrijf voorkwam en, indien dat het geval was, of en in welke mate zij daaraan deel nam. Het kan dus voorkomen dat alle 32 opgesomde activiteiten op één bedrijf voorkomen in geval een bedrijf bijvoorbeeld zowel koeien, graan als fruit heeft. Maar het kan ook zijn dat er maar 3 activiteiten voorkomen zoals in een bedrijf met alleen maar mestkuikens of mestvarkens (voeren/verzorgen, mest uitrijden, hokken schoonmaken).

Op een melkveehouderijbedrijf blijkt de boerin gemiddeld genomen het grootste aantal vaste taken te hebben, op een gemengd bedrijf het grootste aantal inspringtaken. De verschillen tussen de bedrijfstypen zijn echter niet groot. De aard van en hoeveelheid werkzaamheden die de vrouw voor haar rekening neemt, zeggen echter nog niets over de hoeveelheid tijd die het haar kost. Zo zal het verzorgen van varkens op een gespecialiseerd varkensbedrijf in de regel meer tijd kosten dan op een melkveebedrijf met varkenshouderij als neventak. Op de variatie in het aantal arbeidsuren zullen we in hoofdstuk 6 ingaan. Nu beperken we ons tot de aard van de werkzaamheden.

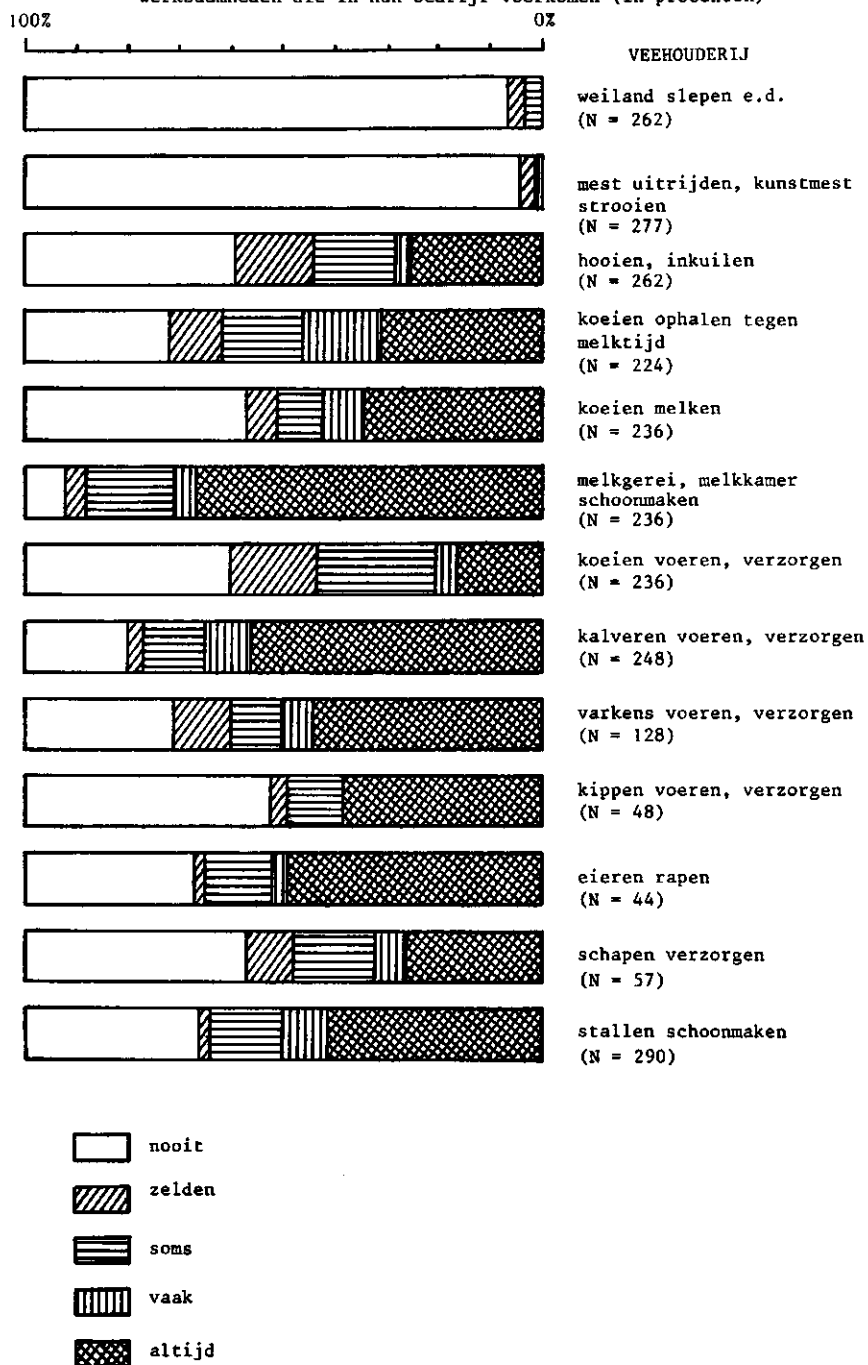
Figuur 5.3 verschaft informatie over de participatie van de in het bedrijf werkende vrouw in elk van de op het betreffende bedrijf voorkomende activiteiten. Een snelle blik over het gepresenteerde materiaal leert dat de boerin vooral participeert in de werkzaamheden die in het verlengde van de huishoudelijke arbeid liggen (verzorgen levende have, schoonmaken) en in het "handwerk". Haar participatie in machinaal werk is veel geringer. Vooral in voorbereidingsactiviteiten als slepen, ploegen, frezen en bemesten van de grond is ze een opvallende afwezige.

Zoals gezegd hebben we de vrouwen gevraagd naar hun deelname in elk van de op hun bedrijf voorkomende taken. Interessant is het echter ook om eens te bekijken hoe het zit met de deelname van de vrouw aan hoofdtaken op hun bedrijf. Een vrouw die bijvoorbeeld koeien melkt op een gespecialiseerd melkveehouderijbedrijf heeft namelijk een hoofdactiviteit van hun bedrijf (mede) onder haar hoede. Een vrouw die dat doet op een akkerbouwbedrijf met een aantal koeien, "slechts" een nevenactiviteit. Een vrouw die altijd tomaten plukt op een glastuinbouwbedrijf, heeft daar meer werk aan dan een vrouw die dat doet op een gemengd bedrijf met wat tomaten erbij etc.

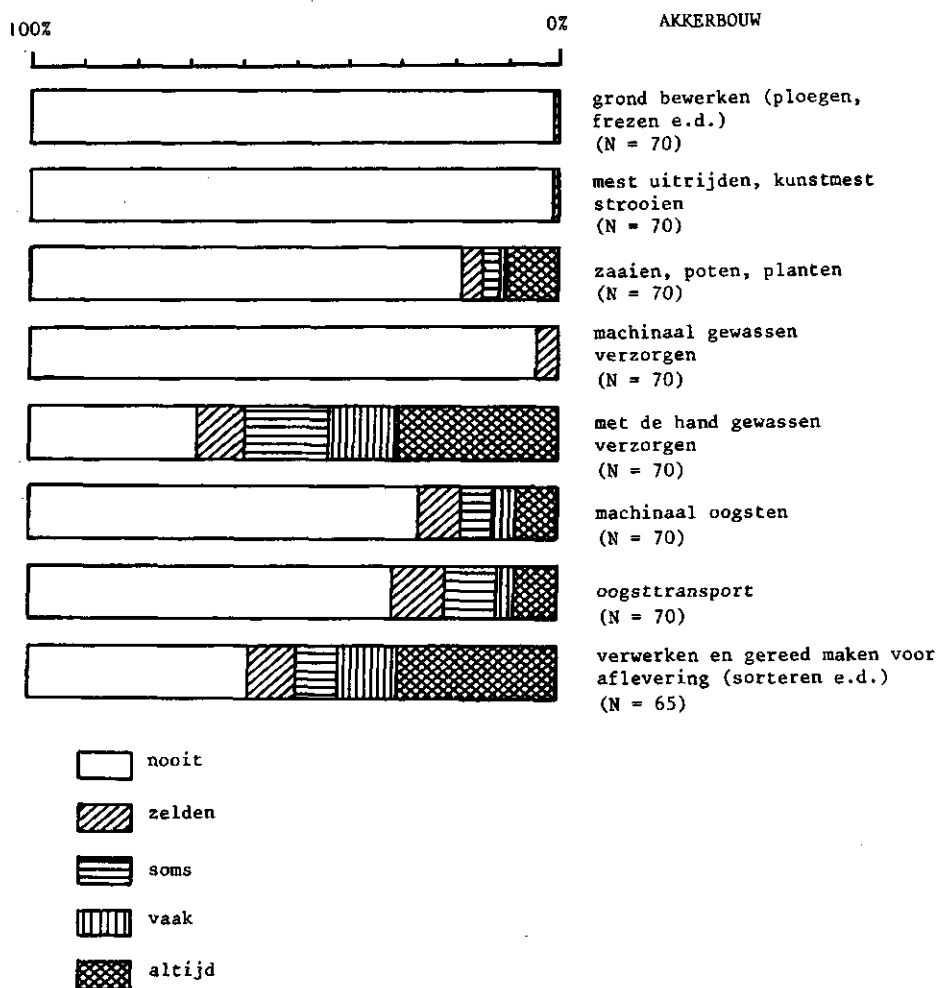
In het navolgende zullen we de deelname van de vrouw aan de hoofdactiviteiten binnen "hun" bedrijfstype analyseren.

Op een melkveehouderijbedrijf zijn voor het merendeel van de in het bedrijf werkende boerinnen het schoonmaken van melkkamer/melkgerei (71%) en het voeren/verzorgen van de kalveren (57%) vaste taken. Ook een andere taak die in het verlengde van de huishoudelijke arbeid ligt nl. het schoonmaken van stallen, is voor velen een vaste taak (41%).

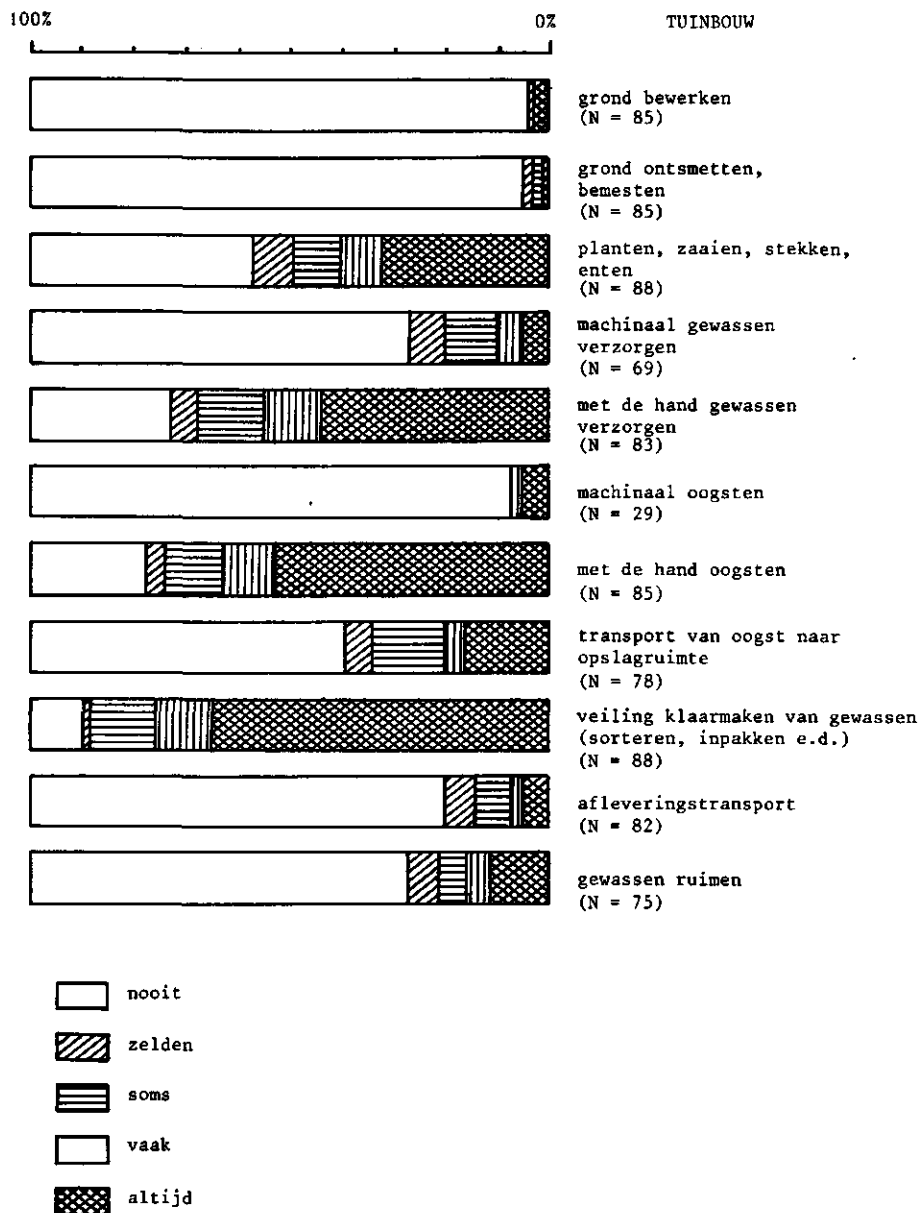
Figuur 5.3 Participatiegraad van de in het bedrijf werkende boerin in de werkzaamheden die in hun bedrijf voorkomen (in procenten)

Figuur 5.3 (1e vervolg)

Figuur 5.3 (2e vervolg)

Rangschikken we vervolgens de andere hoofdactiviteiten op een melkveebedrijf, dan volgen als vaste taken achtereenvolgens melken (37%), koeien ophalen (34%), hooien/inkuilen (27%) en tot slot koeien voeren (17%). Mestrijden, kunstmest strooien, weiland slepen e.d. is voor geen der vrouwen een vaste taak. (bijlage 5.3).

Het meest opvallende in deze opsomming is het feit dat meer dan een derde deel van de boerinnen altijd de koeien (mee)melkt. Dit is een zeer tijdrovende klus, die twee keer per dag moet gebeuren. Bovendien is het werk dat heel wat kennis van zaken vereist. Wie zijn de boerinnen die altijd melken? Het blijken vooral boerinnen te zijn op bedrijven waar hun man de enige regelmatige arbeidskracht is. De grootte van het bedrijf speelt echter geen rol van betekenis: zowel op de kleinere als op de grotere bedrijven treffen we in ongeveer gelijk mate de boerin aan, die altijd de koeien (mee)melkt.

Op een intensief veehouderijbedrijf is het voeren en verzorgen van de mestvarkens, fokvarkens, mestkuikens, kippen e.d. de hoofdactiviteit van het bedrijf te noemen. Bijna 4 van de 10 in een intensief veehouderijbedrijf werkzame boerinnen hebben deze belangrijke activiteit als vaste taak. Ook dit is een taak die veel tijd kost en de nodige kennis vereist. Daarnaast zijn hokken schoonmaken en mestrijden binnen dit bedrijfstype belangrijke activiteiten. Mestrijden doet geen der vrouwen, maar hokken schoonmaken is voor 31% een vaste taak (bijlage 5.3).

In de akkerbouw treffen we de in het bedrijf werkende vrouw vooral aan achter de sorteermachine (37%) en bij het met de hand verzorgen van de gewassen op het land (29%). Werken met machines op het land is maar voor weinigen een vaste activiteit. Zaaïen, poten e.d. scoort hierbij het hoogst: 11% van de vrouwen doet dat altijd. Ploegen, kunstmest strooien en machinaal verzorgen van het gewas is voor geen der vrouwen een vaste taak (bijlage 5.3).

Ook de vrouwen in de glastuinbouw houden zich met name bezig met het voor de veiling klaar maken van de oogst (66%) en het met de hand verzorgen van de gewassen zoals opbinden, trillen en dieven (48%). Omdat het planten, stekken e.d. en het oogsten in deze sector ook handwerk is, is de vrouw hier ook nauw bij betrokken. Voorbereiden van het zaaibed, ontsmetten en bemesten van de grond, machinaal verzorgen van de gewassen (klimaat regelen, luchten, nevelen e.d.), transport naar de veiling en gewas ruimen zijn echter alle voornamelijk mannenwerk (bijlage 5.3).

Ook bij de vrouwen op de overige tuinbouwbedrijven is het gereed maken van de oogst voor aflevering, de meest voorkomende vaste taak (67%). Daarnaast zijn ook zij vaak aanwezig bij het andere handwerk. Machinaal verzorgen van de gewassen en het transport van de oogst naar de opslagruimte is voor 1 op de 10 vrouwen een vaste taak. In het andere machinale werk treffen we haar sporadisch aan.

Resteert de vrouw op het gemengde bedrijf. Deze bedrijven hebben vaak van alles een beetje: melkvee, intensieve veehouderij, akkerbouw en soms tuinbouw. Het takenpakket van de vrouw op dit bedrijfstype is dan ook het meest gevarieerd en qua aantal het grootst. Haar taken zijn een optelsom van de bovengenoemde vaste vrouwentaken binnen de gespecialiseerde bedrijfstypen. Logischerwijze ligt het percentage vrouwen dat een bepaalde taak altijd voor haar rekening neemt, over het algemeen lager dan op een bedrijf dat gespecialiseerd is in die taak (bijlage 5.3). Een uitzondering op deze regel vormt met name het verzorgen en voeren van de varkens en kippen. Dit is voor de vrouw op een gemengd bedrijf vaker een vaste taak dan voor een vrouw op een gespecialiseerd varkens- of kippenbedrijf. Ook vroeger gold op de gemengde bedrijven dat koeien verzorgen mannenwerk en kleinvee verzorgen vrouwenwerk was (Hobbelink, 1982).

- Conclusie

De overgrote meerderheid van de boerinnen (88%) werkt in het bedrijf. Zij die het niet doen, hebben dit meestal vroeger gedurende vele jaren wel gedaan. Omdat anderen in het bedrijf zijn gaan werken, is hun hulp nu echter niet meer nodig.

De boerinnen die wel in het bedrijf werken, doen dit met name omdat hun man het werk niet alleen af kan of om zijn werk te verlichten. Haar taken spelen zich meestal in de bedrijfsgebouwen af en slechts bij uitzondering op het land. Ze participeert vooral in het "handwerk", dus in het werk dat in de samenleving over het algemeen kwalitatief laag staat aangeschreven en een lage status geniet. Het "verantwoordelijk" werk is vaak voor de man.

Bovendien ligt het grootste deel van het takenpakket van de boerin in het verlengde van de huishoudelijke arbeid: schoonmaken, verzorgen van kleinvee en van planten. Toch moet de participatie van de vrouw in het machinale werk niet onderschat worden. Zo neemt een groot deel van de vrouwen deel aan het melken op bedrijven met melkvee, aan het zaaien en het transporteren van de oogst naar de schuur op bedrijven met akkerbouw en aan het machinaal verzorgen van gewassen en het oogsttransport op bedrijven met tuinbouw.

In vergelijking met 20 à 30 jaar geleden toen een vrouw op een landbouwmachine een uitzondering en rariteit was, zijn deze uitkomsten toch zeer opvallend. Het traditionele mannenwerk is ook vrouwenwerk aan het worden. Het traditionele vrouwenwerk is trouwens vrouwenwerk gebleven (Saal, 1958). Op grond van het feit dat dit machinale werk over het algemeen relatief vaker door de jongere vrouwen gedaan wordt, lijkt het aannemelijk dat deze trend zich in de toekomst verder door zal zetten.

5.3.2 Taken voor het bedrijf

De arbeid voor het bedrijf is de laatste decennia steeds belangrijker geworden. Toenemende en intensievere contacten van het bedrijf met het agrarisch bedrijfsleven zijn hier vooral oorzaak van.

Iedere boerin participeert in meer of mindere mate in de arbeid voor het bedrijf. Gemiddeld besteedt zij hier 3,5 uur per week aan maar de variatie is groot: het minimum ligt op 1 uur en het maximum op 25 uur per week. Deze grote verschillen vallen vooral toe te schrijven aan het al dan niet verrichten van de bedrijfsadministratie en van de verkoop van eigen produkten aan huis. In hoofdstuk 6 komen we op de arbeidstijd en de variatie daarin terug. Nu concentreren we ons op de werkzaamheden.

Om een indruk te krijgen van het takenpakket van de boerin voor het bedrijf, hebben we haar 7 soorten werkzaamheden voorgelegd en haar gevraagd in welke mate ze eraan deelneemt. We hebben ons beperkt tot meetbare werkzaamheden. Praten met man en/of anderen over het bedrijf, wachten op en ontvangen van bedrijfsbezoek en -telefoontjes vallen er bijvoorbeeld niet onder, ook al kan de boerin hiermee veel tijd kwijt zijn. Figuur 5.4 geeft een overzicht van de mate van participatie van de vrouw in de onderscheiden werkzaamheden.

- Bedrijfswas

Het zal geen verbazing wekken dat bedrijfskleding wassen en verstellen een taak is die de vrouw bijna altijd voor haar rekening neemt. Bedrijfs- en gezinswas, een knoop aan een overall en een colbert zetten gaan veelal in één moeite door en zijn typisch vrouwenwerk.

- Koffie brengen

Koffie, thee e.d. brengen naar de mensen die in de bedrijfsgebouwen of op het land werken, is voor de helft van de bij ons onderzoek betrokken vrouwen een vaste taak, met name voor de tuindersvrouwen.

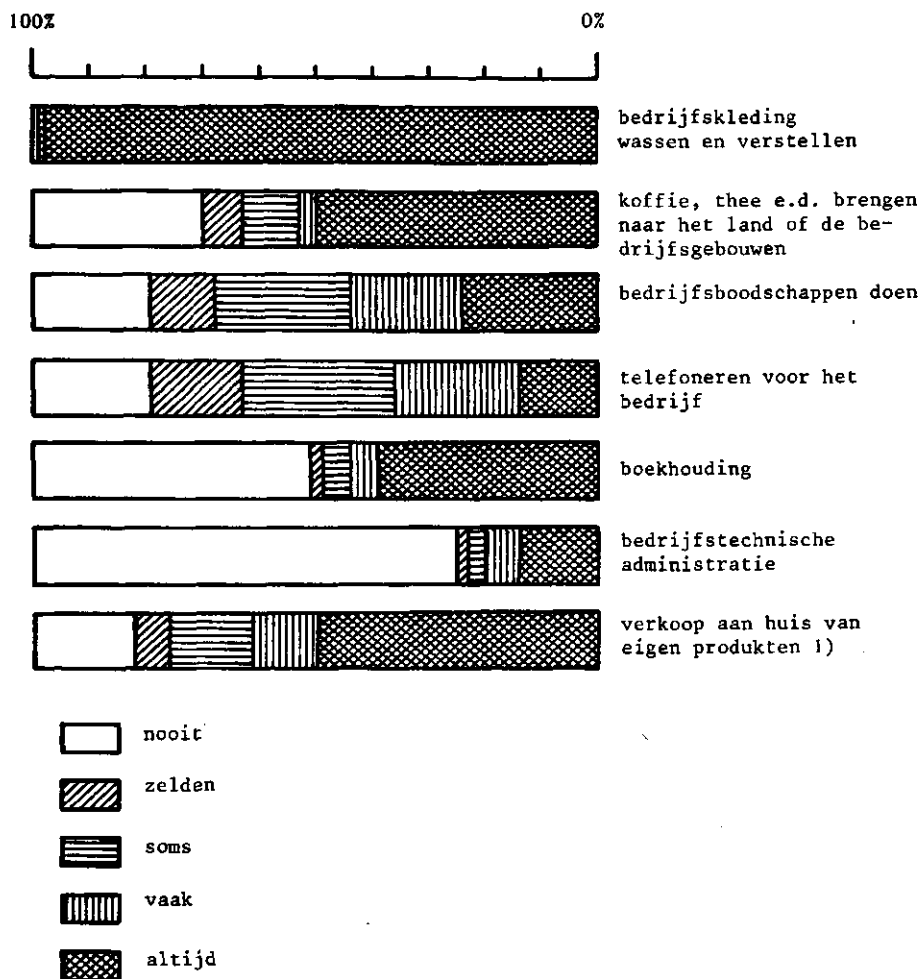
Ruim 30% zegt deze taak niet te verrichten, omdat de arbeidskrachten in huis komen om koffie te drinken of een thermoskan met koffie meenemen.

- Bedrijfsboodschappen

Door de toegenomen mechanisatie en contacten van het individuele bedrijf met de agribusiness, zijn de boodschappen voor het bedrijf een steeds belangrijkere taak geworden. Machines gaan kapot en dan moet er even snel een nieuw onderdeel gehaald worden; er blijkt te weinig kunstmest te zijn en dat moet dus even gehaald worden; medicijnen voor zieke beesten moeten bij de dierenarts opgehaald worden etc.

Het merendeel van de vrouwen doet wel eens boodschappen voor het bedrijf. Velen (44%) doen dat zelfs regelmatig, met name de vrouwen op melkveehouderijbedrijven en de jongere vrouwen.

Figuur 5.4 Participatiegraad van de boerin in de werkzaamheden voor het bedrijf (in procenten)

- 1) Exclusief respondenten (82% van het totaal aantal) die geen produkten aan huis verkopen.

- Telefoon

Telefoneren voor het bedrijf behoort voor 79% van de vrouwen tot hun takenpakket. Vooral boerinnen op akkerbouwbedrijven nemen deze taak vaak voor hun rekening. Meestal kost dit telefoneren niet veel tijd, maar als het veel moet gebeuren kan het toch aardig oplopen. "Vooral zoals het zo vaak gebeurt, dat je van de ene naar de andere instantie doorverwezen wordt, dus van het kastje naar de muur gestuurd wordt" zoals één van de boerinnen het uitdrukt.

- Verkoop aan huis

Met de verkoop van eigen produkten (eieren, aardappelen, groenten, fruit, melk, kaas) kan zeer veel tijd gemoeid zijn. Nu verkoopt lang niet elk in ons onderzoek betrokken bedrijf produkten aan huis 1), maar wanneer het gebeurt neemt de vrouw dit veelal voor haar rekening. De vrouwen die deze taak verrichten, geven te kennen dat niet alleen de verkoop op zich veel tijd kost, maar ook het gesprek er om heen.

"Als ze nu maar meteen zouden zeggen ik wil 10 eieren maar er moet toch ook altijd weer even gebabbeld worden. Dat is wel gezellig daar niet van, maar je bent er al met al wel een tijdje zoet mee. En je kunt toch ook niet zeggen dat ze gelijk weg moeten".

Een ander aspect van de verkoop van produkten aan huis, nl. dat er altijd iemand thuis moet zijn, wordt ook naar voren gebracht:

"Ik kan eigenlijk nooit van huis, er kan altijd iemand komen. Als Gerard (haar man; TL) bij huis is, kan ik wel weg, dan houdt hij het in de gaten".

Deze beschikbaarheidseis geldt overigens niet alleen voor de verkoop van produkten, maar ook voor andere zaken als het ontvangen van de dierenarts, de voorlichter of ander bedrijfsbezoek, een belangrijk telefoontje van de loonwerker afwachten en dergelijke. De eraan bestede tijd is echter niet in uren uit te drukken. Er "moet" iemand bij of in huis blijven en vaak is die iemand de boerin.

- Bedrijfsadministratie

Voor alle bovengenoemde taken geldt dat ze meestal vrij goed te combineren zijn met huishoudelijke bedrijfsarbeid. Dat gaat echter minder op voor de boekhouding en de bedrijfstechnische administratie. De hoge participatie van de boerin hierin is dan ook verrassend.

- 1) Op 18% van de onderzochte bedrijven worden produkten aan huis verkocht: op tuinbouwbedrijven en gemengde bedrijven is het een relatief vaak voorkomende activiteit (resp. 43%, 35%), terwijl het op melkveehouderijbedrijven weinig gebeurt (11%).

Nu is het op een agrarisch bedrijf gebruikelijk dat de uiteindelijke fiscale boekhouding door een boekhoudbureau of in ieder geval een professionele kracht gebeurt. Maar alvorens het zo ver is, moet er nauwgezet een kasboek bijgehouden worden waarin inkomsten en uitgaven genoteerd worden. Dit is op het huidige agrarische bedrijf vaak een ingewikkelde en tijdrovende aangelegenheid. Bijna 4 op de 10 in het onderzoek betrokken vrouwen neemt altijd deze boekhouding voor haar rekening (tabel 5.6).

Tabel 5.6 Mate van participatie van de vrouw in de boekhouding naar een aantal kenmerken (horizontaal gepercenteerd)

	Boekhouding verrichten			(N)
	nooit	weleens	altijd	
Totaal	49	12	39	(446)
Leeftijd:				
tot 35 jaar	46	14	40	(82)
35 - 50 jaar	44	12	44	(229)
50 jaar en ouder	61	10	29	(135)
Opleidingsniveau:				
laag	56	14	30	(125)
midden	49	10	41	(255)
hoog	35	15	50	(66)
Werken in bedrijf:				
ja	46	12	42	(391)
nee	68	13	19	(55)
Bedrijfstype:				
melkveehouderij	42	13	45	(218)
intensieve veehouderij	60	6	34	(54)
akkerbouw	56	17	27	(43)
glastuinbouw	72	10	18	(41)
overige tuinbouw	48	12	40	(38)
gemengd bedrijf	44	11	45	(52)

Er bestaat een duidelijke relatie tussen opleidingsniveau, leeftijd, het al dan niet werken in het bedrijf, het bedrijfstype en de participatiegraad van de boerin in de boekhouding. Dat een vrouw met algemeen vormend onderwijs vaker de boekhouding zal doen, ligt voor de hand: ze is er in haar opleiding al mee vertrouwd gemaakt en zal dit na haar huwelijk dan ook gemakkelijker ter hand nemen. Behalve opleidingsniveau speelt leeftijd een rol in de participatiegraad van de vrouw in de boekhouding: de vrouwen van 50 jaar en ouder doen significant minder vaak de boekhouding. Een jonge boerin hierover:

"Ik heb vanaf het begin meteen de boekhouding gedaan en dat wilde ik perse, omdat je dan tenminste in de gaten kunt houden wat er op het bedrijf omgaat".

Wanneer deze redenering wordt doorgetrokken, zou je mogen verwachten dat vrouwen die niet in het bedrijf werken, vaker de boekhouding voor hun rekening nemen, juist om toch enigszins zicht op het reilen en zeilen te houden. Dit blijkt echter niet het geval te zijn: vrouwen die niet in het bedrijf werken, doen ook significant minder vaak de boekhouding.

Opvallend is dat vrouwen in de glastuinbouw minder boekhouden dan die in andere bedrijfstypen. Een van de oorzaken hiervoor moet wellicht gezocht worden in het feit dat de vrouw in de glastuinbouw relatief het grootste aantal uren in het bedrijf meedraait (zie hoofdstuk 6), dus gewoon geen tijd voor de boekhouding heeft. Een tuindersvrouw hierover:

"Ik moet 's avonds nog opruimen, strijken en zo, nou dan kan hij intussen mooi de administratieve rompslomp doen".

Verder heeft de in ons onderzoek betrokken tuindersvrouw over het algemeen een lagere opleiding dan de "gemiddelde" in ons onderzoek betrokken vrouw. Gezien de geconstateerde relatie tussen opleidingsniveau en participatie in de boekhouding kan ook dit een rol spelen.

De factoren die een rol spelen bij de participatie in de boekhouding, spelen op gelijke wijze in de bedrijfstechnische administratie (vee-administratie, teelttechnische administratie, registreren gasverbruik e.d.). Verwonderlijk is dit niet want er bestaat een duidelijke relatie tussen beide activiteiten: wanneer een vrouw in meer of mindere mate de technische administratie verricht, doet ze ook de boekhouding. Daar minder vrouwen deelnemen aan de technische administratie is het omgekeerde niet het geval: 26% doet wel de boekhouding, maar houdt zich niet bezig met de bedrijfstechnische administratie. Een saillant verschilpunt met de boekhouding is dat bij bedrijfstechnische administratie de hoogte van het genoten onderwijs geen duidelijke rol speelt.

- Conclusie

Concluderend kunnen we stellen dat alle boerinnen aardig wat - veelal onopgemerkte en niet gerekende - arbeid voor het bedrijf verrichten. Als vaste taken gelden met name de bedrijfswas en koffie e.d brengen naar de in het bedrijf werkende personen. Taken dus die als huishoudelijk werk voor het bedrijf gezien kunnen worden. Een taak die echter niet als huishoudelijk werk gezien kan worden, is de boekhouding. Ook deze essentiële taak wordt door meer dan de helft van de boerinnen verricht. Daarnaast treffen we de boerin veelvuldig aan gebogen over de veeadministratie, aan de telefoon, in de auto of op de fiets om zo bedrijfszaken te regelen.

5.4 Betaalde arbeid buitenshuis

In Nederland nemen in vergelijking met de andere EEG-landen weinig vrouwen deel aan de betaalde arbeid. Toch is er de laatste decennia sprake geweest van een sterke stijging: in 1960 vormden vrouwen nog maar 22% van de beroepsbevolking, in 1982 is dit 32%. (Oudijk, 1983, p. 180). Deze stijging komt geheel voor rekening van de gehuwde vrouwen. Uit de arbeidskrachtentelling 1979 blijkt dat 25% van de gehuwde vrouwen deelneemt aan de betaalde beroepsarbeid. Dat dit percentage bij de boerinnen aanzienlijk lager ligt, zal niemand verbazen. Hun dubbele takenpakket - huishouding en bedrijf - maakt het erg moeilijk om daar bovenop werk buitenshuis te aanvaarden.

- De boerin met betaalde baan

In totaal heeft 5% van de in ons onderzoek betrokken boerinnen een betaalde baan buitenshuis erbij. Van de mannen heeft 10% een betaalde baan erbij: het dubbele aantal dus. Men zou verwachten dat de verantwoordelijkheid voor het runnen van het bedrijf en het inbrengen van een ander inkomen verdeeld is tussen de echtelieden m.a.w. als de man buiten het bedrijf werkt, blijft de vrouw thuis en vice-versa. Dit blijkt niet het geval te zijn: mannen zonder een betaalde baan erbij hebben niet significant vaker een vrouw die wel betaalde arbeid verricht buiten het bedrijf en gezin om.

Evenals voor andere gehuwde vrouwen geldt dat de deelname van de boerin aan de betaalde arbeid sterk beïnvloed wordt door opleidingsniveau, leeftijd en de aanwezigheid van kinderen. De oudere generatie boerinnen hield gewoonlijk bij het huwelijk op met de betaalde baan, de jongere generatie zette vaak haar betaalde werk aan de kant bij de geboorte van haar eerste kind. Van de in ons onderzoek betrokken boerinnen onder de 35 jaar zonder kinderen werkt 28% buitenshuis, van de boerinnen met kinderen onder de 4 jaar slechts 3% 1).

Het al dan niet werken in het agrarisch bedrijf speelt geen rol. Vrouwen die een betaalde baan hebben, werken even vaak in het bedrijf; ze maken echter wel minder uren in het bedrijf. Ook het al dan niet zelf van agrarische komaf zijn speelt geen rol van betekenis.

Het betaalde werk dat de boerinnen verrichten, is geconcentreerd in enkele vrouwenberoepen: winkelbediende, werkster, administratief medewerkster, leerkracht of een verzorgend beroep. De meesten hebben een part-time baan van minder dan 20 uur per week (64%) en slechts enkelen hebben een baan van 40 uur. Deze laatsten hebben geen van allen kinderen.

- 1) In vergelijking met de "doorsnee" gehuwde vrouw zijn deze percentages laag. Van alle gehuwde vrouwen onder de 35 jaar zonder kinderen werkt in 1975 75% buitenshuis en van de gehuwde vrouwen met kinderen onder de 4 jaar 16% (Oudijk, 1983, p. 194).

Evenals voor andere gehuwde vrouwen die buitenshuis werken, is het belangrijkste motief het financiële: bijna de helft van de buitenshuis werkende boerinnen noemt dit als belangrijkste reden. Vooral wanneer het bedrijf net overgenomen of gesticht is en in de opbouwfase verkeert, is deze additionele bron van inkomsten zeer welkom. Een jonge boerin:

"Wij doen het zo: van mijn geld leven we, het geld dat uit het bedrijf komt, gaat naar de bank voor rente en aflossing. Als ik niet zou werken zouden we weinig te verteren hebben. Kinderen krijgen kan voorlopig dan ook nog niet".

Na het financiële motief komt het plezier in het beroep: ca. één kwart noemt dit het hoofdmotief. Verder worden genoemd: "behoefte aan contact", "thuis niet genoeg om handen" en "er even tussen uit zijn".

- De boerin zonder betaalde baan

De overgrote meerderheid van de boerinnen (95%) heeft echter geen baan (meer) buitenshuis. Bijna een kwart van de boerinnen die voor het huwelijk een baan had, hield die aan, doch meestal maar voor 1 à 2 jaar tot het eerste kind zich aandiende.

Waarom gaven zoveel boerinnen hun baan bij of vlak na hun huwelijk op? Naast het reeds genoemde argument "Ik was in verwachting", werd ook het feit dat je gaat meewerken op het bedrijf of de vanzelfsprekendheid dat je ophoudt wanneer je trouwt, als belangrijkste reden genoemd om er mee te stoppen (tabel 5.7). Vooral de oudere boerinnen zijn opgehouden omdat dat zo hoorde. Een getrouwde vrouw hoorde thuis. Dat was vroeger de algemeen heersende norm.

Tabel 5.7 Belangrijkste reden van boerinnen om op te houden met betaalde baan (verticaal gepercentageerd)

Belangrijkste reden om op te houden:

- Uitgemaakte zaak dat je ophield wanneer je trouwde	27
- Om voor kinderen te zorgen/was in verwachting	24
- Ging op het bedrijf werken	32
- Man wilde dat ik ermee stopte	3
- Afstand tot werk te groot	7
- Overige redenen	7
Totaal	100

Een 58-jarige boerin verwoordt de door haar generatie veelvuldig gegeven reactie als volgt:

"Daar vraag je me wat. Ja waarom ben ik ermee gestopt? Dat was vroeger nu eenmaal zo, je trouwde en dus zegde je je betrekking op. Je dacht er niet over om die aan te houden".

Dat het voor de jongere vrouwen soms wel een aandachtspunt was, blijkt uit de volgende reactie van een 35-jarige boerin:

"Ik heb mijn baan nog een jaar na ons trouwen gehad. Maar ik kon het niet meer aan, dus ik moest kiezen tussen alleen meewerken of alleen mijn baan. Allebei was te veel van het goede. In overleg met mijn man heb ik toen besloten om mijn baan op te zeggen".

Van de niet-buitenshuis werkende boerinnen zegt 14% wel graag een baan buitenshuis te willen. Dit percentage ligt ver onder dat van "normale" huisvrouwen. Uit een in 1980 gehouden onderzoek blijkt dat 43% van de Nederlandse huisvrouwen graag een baan buitenshuis zou willen hebben. (Oudijk, 1983, p. 171).

De combinatie van huishouding en bedrijfsarbeid vormt de belangrijkste reden om geen baan buitenshuis te nemen. Van de niet-buitenshuis werkende boerinnen zegt 67% haar handen vol te hebben aan het bedrijf en de huishouding; nog eens 17% voert aan het te druk met de kinderverzorging te hebben. Slechte gezondheid, te oud, getrouwde vrouw hoort thuis, financieel niet nodig, man is er tegen en geen werk kunnen vinden worden door enkelen als hoofdmotief naar voren gebracht.

Gezien hun drukke werkzaamheden in bedrijf en huishouding, maar ook gezien de hoge werkloosheid, is het niet verwonderlijk dat slechts een enkeling verwacht in de toekomst wel een betaalde baan te gaan uitoefenen. In hoofdstuk 8 komen we hierop terug.

- Conclusie

De boerin heeft slechts bij uitzondering een baan buitenshuis. Heeft ze een goede opleiding, is ze jong en heeft ze geen kinderen, dan kan men haar nog wel in een betaalde baan aantreffen. Meestal zet ze bij het huwelijk of bij de geboorte van het eerste kind haar baan aan de kant. Haar dubbele takenpakket - huishouding en bedrijfsarbeid - brengt in de regel te veel werk met zich mee om daarnaast ook nog een betaalde baan buitenshuis te willen en kunnen aanvaarden.

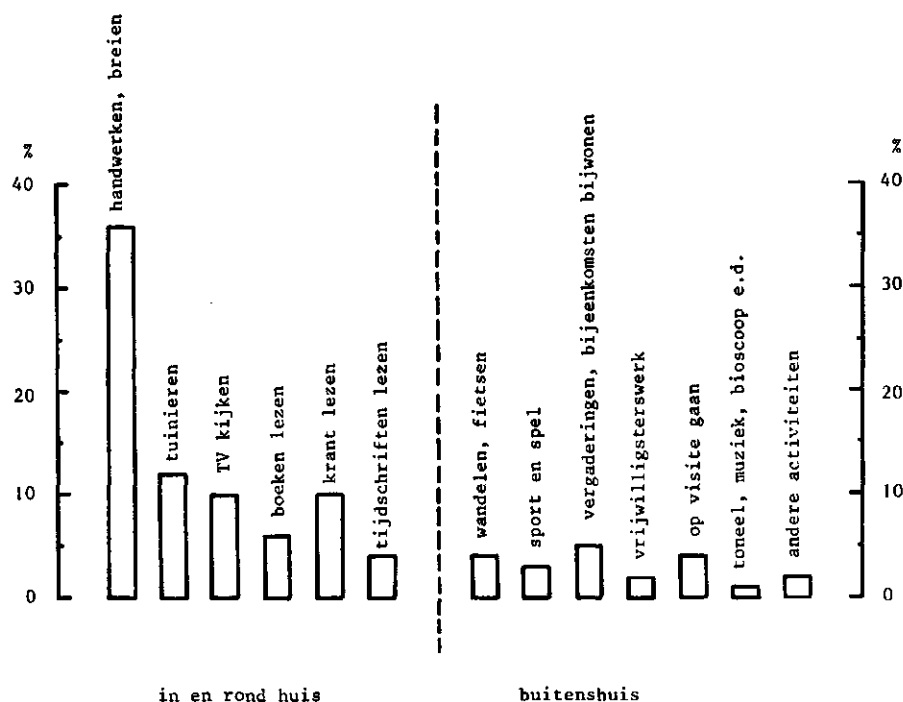
5.5 Vrijetijdsactiviteiten

Door de vele uren die de boerin aan haar werk op het bedrijf, in de huishouding en soms buitenshuis besteedt, blijft er weinig vrije tijd over. Gemiddeld zegt de bij ons onderzoek betrokken boerin 21 uur per week (incl. zondag) vrije tijd te hebben. Ook de

286 boerinnen die een tijdsbestedingsdagboek bijhielden, komen gemiddeld uit op 21 uur vrije tijd in de "tijdschrijfweek". In vergelijking met "gewone" huisvrouwen is dit weinig. Anno 1980 heeft de Nederlandse huisvrouw gemiddeld bijna 46 uur per week vrije tijd (Oudijk, 1983, p. 281).

Bovendien is de vrije tijd van de in ons onderzoek betrokken boerinnen vaak versnipperd over de dag. Alleen 's zondags hebben ze vaak wat meer vrije tijd achter elkaar. We hebben de boerinnen gevraagd waar zij het grootste deel van hun vrije tijd aan besteden. De interpretatie van het begrip vrije tijd is hierbij aan de boerin overgelaten. Zo zal de een tuinieren vooral als hobby zien, de ander vooral als werk. Ook zijn er noodzakelijke bezigheden met vrijetijdsaspecten (vgl. boodschappen doen en winkelen). Vrijwilligerswerk is ook zo'n voorbeeld: men doet het weliswaar vrijwillig, maar het is niet onverplichtend. Door de een zal het als vrije tijd beschouwd worden, door de ander als werk. Gezien de versnippering is het niet verwonderlijk dat de boerin haar vrije tijd vooral besteedt aan activiteiten in en rond huis (figuur 5.5).

Figuur 5.5 Boerinnen naar belangrijkste vrijetijdsactiviteit (in procenten)

Ruim één op de drie boerinnen besteedt het grootste deel van haar vrije tijd aan handwerken, naaien of breien. De geldbesparing die dit oplevert, speelt hierbij natuurlijk een rol.

"Kleren van de kinderen maak ik allemaal zelf. Ik koop een lapje stof op de markt en dan heb ik ze voor weinig geld weer goed in de kleren zitten. Ik vind het leuk om te doen, maar het scheelt ook aardig in de portemonnee".

Tuinieren is een andere hobby die geld kan besparen. Voor 12% van de boerinnen is de tuin de belangrijkste vrijetijdsbesteding.

"De tuin is mijn hobby en het is een voordelige hobby, je hebt het hele jaar door verse groenten".

Verder besteedt een groot aantal boerinnen het grootste deel van de vrije tijd aan meer passieve bezigheden binnenshuis als televisie kijken en kranten, boeken en tijdschriften lezen. Weinig boerinnen brengen het grootste deel van hun vrije tijd buitenshuis door. Wanneer ze dit wel doen, wordt deze tijd vooral besteed aan sport en spel, wandelen en fietsen en het bijwonen van vergaderingen e.d.. Slechts zelden wordt uitgaan (bioscoop, schouwburg, museum, concert) genoemd.

Boerinnen vinden het vaak moeilijk om van huis te gaan. Zelfs een bijeenkomst van de plattelandsvrouwen kan schuldgevoelens geven.

"Ik vind het moeilijk om naar zo'n avond te gaan, maar als ik er eenmaal ben, vind ik het hardstikke leuk".

Dat boerinnen in hun vrije tijd weinig "uithuizig" zijn, blijkt ook uit het feit dat ze gemiddeld 5 ochtenden, middagen of avonden per maand van huis zijn voor vrijetijdsactiviteiten. Een op de drie boerinnen is tien of meer en een zelfde aantal minder dan drie dagdelen per maand op pad.

- Plattelandsvrouwenorganisatie

Tabel 5.8 Boerinnen naar lidmaatschap plattelandsvrouwenorganisatie per leeftijdsgroep (horizontaal gepercenteerd)

Leeftijd	Lid plattelandsvrouwen		(N)
	ja	nee	
tot 35 jaar	34	66	(82)
35 - 50 jaar	49	51	(229)
50 jaar en ouder	59	41	(135)
Totaal	50	50	(446)

Wanneer boerinnen lid zijn van een organisatie is dit meestal een plattelandsvrouwenorganisatie. Bij deze organisaties ligt de nadruk op vorming en ontwikkeling van de plattelandsvrouw. De helft van de bij ons onderzoek betrokken boerinnen is lid van een plattelandsvrouwenorganisatie. Vooral de oudere generatie is relatief vaak lid (tabel 5.8).

- Cursussen op agrarisch gebied

In het begin van de jaren zeventig zijn binnen deze organisaties agrarische commissies opgericht, die zich specifiek op vorming, ontwikkeling en belangenbehartiging van boerinnen gingen toelagen. In samenwerking met de sociaal-economische voorlichtingsdiensten van de standsorganisaties organiseren deze agrarische commissies o.a. cursussen voor boerinnen. Deze cursussen vinden gretig aftrek bij de bij ons onderzoek betrokken boerinnen. Bijna 1 op de 4 vrouwen zegt één of meer cursussen op agrarisch gebied gevolgd te hebben. De meesten van hen (63%) namen deel aan één cursus, terwijl 9% er drie of meer volgden.

Met name de boerinnen van 50 jaar en jonger hebben deelgenomen aan agrarische cursussen. Welke cursussen heeft men gevolgd? Genoemd worden vooral de cursus economische vorming agrarische vrouwen (EVAV), cursussen op het gebied van dieren (ken de koe, kalveropfok e.d.) en boekhoudcursussen. In totaal heeft respectievelijk 15%, 11% en 5% van de bij ons onderzoek betrokken vrouwen deze cursussen doorlopen. Een enkele vrouw volgde een tuinbouw-cursus.

- Vakantie

Vakantie is geen gemeengoed voor de bij ons onderzoek betrokken vrouwen. Op de vraag "Bent U de laatste 5 jaar wel eens met vakantie geweest?" geeft bijna de helft een ontkennend antwoord. De jongere vrouwen en de vrouwen op de grotere akkerbouw- en tuinbouwbedrijven antwoorden relatief vaak bevestigend.

Gemiddeld zijn ze 3 keer in de afgelopen vijf jaar met vakantie geweest. Maar één keer ging 24%, terwijl 36% elk jaar ging.

Boeren gaan, als ze al met vakantie gaan, meestal maar korte tijd weg. De bij ons onderzoek betrokken vrouwen die met vakantie gingen, gingen gemiddeld 9 dagen per keer.

De vrouwen die niet met vakantie gingen, zeggen meestal wel dagtochtjes met de kinderen te maken in de schoolvakanties.

"We gaan nooit op vakantie. Dat is niet te betalen. De koeien moeten elke dag gemolken worden, dus dan moet je daar de bedrijfsverzorger voor laten komen. Onze vakantie zou dubbel zo duur uitkomen als die van de gewone man. Dat kan gewoon niet, maar we gaan altijd wel een paar keer per jaar met de kinderen een dagje naar de speeltuin of zo. Dan hebben ze tenminste iets".

Met name voor boerinnen op veehouderijbedrijven blijkt het erg moeilijk te zijn om op vakantie te gaan.

- Conclusie

Boerinnen beschikken over weinig vrije tijd, die bovendien erg versnipperd over de dag is. Ze besteden die vrije tijd vooral aan hobby's in en rond huis. Handwerken en breien zijn hierbij erg populair. Als belangrijkste vrijetijdsactiviteit buitenshuis wordt vooral het bijwonen van vergaderingen en bijeenkomsten genoemd. Hierbij zijn de vergaderingen van de plattelandsvrouwenorganisaties van belang. De helft van de vrouwen is namelijk lid van zo'n plattelandsvrouwenorganisatie.

Ook de vaak mede door deze organisaties georganiseerde cursussen op agrarisch gebied zijn populair. Bijna een kwart van de bij ons onderzoek betrokken vrouwen volgde één of meer cursussen en dan vooral de EVAV-cursus.

6. Tijdsbesteding aan en aandeel in de bedrijfsarbeid

6.1 Inleiding

De boerin verdeelt in de regel haar arbeidstijd tussen bedrijf en huishouden. Bij de beslissing over de verdeling van haar arbeid geeft zij veelal prioriteit aan het bedrijf en verricht zij de huishoudelijke arbeid in de resterende tijd. In drukke perioden op het bedrijf zal de boerin dus de nadruk (moeten) leggen op het bedrijfswerk; in rustige perioden heeft ze daarentegen wat meer tijd voor het huishoudelijk werk. De arbeidstijd van de boerin zal in het ene bedrijfstype, vanwege verschillen in arbeidspieken, meer seizoensgebonden zijn dan in het andere. Paragraaf 6.2.1 heeft de arbeidstijd in het bedrijf tot onderwerp. Alvorens aandacht te besteden aan de gemiddelde arbeidstijd door het jaar heen, zal eerst worden ingegaan op de seizoensverschillen in arbeidstijd. Na de arbeidstijd in het bedrijf zullen we in paragraaf 6.2.2 de arbeidstijd voor het bedrijf en de variatie daarin nader bekijken.

Om de arbeidssituatie van de vrouw te kunnen beoordelen, is niet alleen de arbeidstijd op het bedrijf van belang, maar ook haar aandeel in de totale hoeveelheid arbeid op het bedrijf. Dit komt in de tweede hoofdpagina (6.3) aan de orde.

6.2 Tijdsbesteding aan de arbeid op het bedrijf

Zoals reeds eerder naar voren gekomen is, hebben we een onderscheid gemaakt tussen taken van de boerin in het bedrijf en voor het bedrijf. Ook met betrekking tot de arbeidstijd hebben we dit onderscheid gemaakt. Gemiddeld komt de bij ons onderzoek betrokken boerin aan 22,3 uur arbeid per week op het bedrijf. Hiervan wordt 18,8 uur aan de arbeid in het bedrijf besteed en 3,5 uur aan de arbeid voor het bedrijf. Eerst gaan we in op de uren in het bedrijf, daarna op de uren voor het bedrijf.

6.2.1 Arbeidstijd in het bedrijf

De boerin heeft over het algemeen een omvangrijk takenpakket in het agrarisch bedrijf. In paragraaf 5.3.1 hebben we uitgebreid stil gestaan bij de inhoud van de werkzaamheden van de boerin in het bedrijf. Nu staat de vraag centraal hoeveel tijd deze werkzaamheden haar kosten.

Voor alle duidelijkheid zij opgemerkt dat de gegevens die nu volgen betrekking hebben op alle geënquêteerde boerinnen, dus ook op de 12% die - zoals in paragraaf 5.3.1 naar voren is gekomen - niet (= 0 uur) in het bedrijf werkt. Anders gezegd, niet de in het

bedrijf werkende boerin staat centraal maar de al dan niet in het bedrijf werkende boerin. Op deze wijze krijgt men namelijk een beeld van de arbeidstijd van de "gemiddelde" boerin in het agrarisch gezinsbedrijf.

6.2.1.1 Verschillen tussen de seizoenen

De zomermaanden staan in menig agrarisch gezin te boek als een zeer drukke periode. Elke helpende hand is dan welkom en natuurlijk ook die van de vrouw. Vele vrouwen geven dan ook te kennen in de zomermaanden extra hard in het bedrijf te moeten werken en het dagelijks huishoudelijk werk dan zo gering mogelijk te houden.

"In de drukke tijd neem ik het niet zo nauw hier voor, ik kook dan lekker gemakkelijk, sla het ramen wassen maar eens over en poets met de Franse slag. Ze moeten het dan maar niet zo nauw nemen, ik zeg altijd maar: ik heb maar twee handen".

Maar voor velen is het niet alleen extra druk met het bedrijf maar ook met de moestuin. Alvorens de eigen groenten en fruit in de diepvries c.q. weckfles kunnen, moeten ze worden geoogst, schoongemaakt en geblancheerd.

"Die drukte op het bedrijf dat gaat nog wel, maar dan moet je 's avonds ook nog eens de moestuin in en sta je tot in de kleine uurtjes alles nog snel de diepvries in te werken. Een avondje rustig zitten is er niet bij en soms denk ik dan: van mij mogen ze die hele tuin omploegen, dan ben ik er mooi van af".

Gemiddeld werkt de in ons onderzoek betrokken boerin gedurende de zomer 19,6 uur per week in het bedrijf. De winter is met 17,3 uur per week de "rustigste" periode. Menige boerin zegt vooral in de winter toe te komen aan een handwerkje, een boek of gewoon de krant eens goed lezen. Dit geldt met name voor de boerin die in de andere seizoenen werk op het land verricht.

Nu kent natuurlijk niet elk bedrijf seizoensgebonden arbeidspieken en ook verschilt de hoogte van die pieken. Op een mestvarkenbedrijf zonder cultuurgrond hoeft bijvoorbeeld in de zomer geen ander of meer werk verricht te worden dan in de winter; op een melkveehouderijbedrijf moeten de koeien elke dag gemolken worden etc. De akkerbouw en tuinbouw kennen daarentegen wel veel seizoensgebonden werkzaamheden. De arbeidsuren van de vrouw in het bedrijf blijken hier dan ook te variëren in de vier jaargetijden (bijlage 6.1).

In de glastuinbouw begint de drukke tijd voor de vrouw duidelijk al in het voorjaar. Het feit dat vele tuindersvrouwen betrokken zijn bij het opbinden, trillen, dieven en dergelijke, met andere woorden bij het met de hand verzorgen van de gewassen, is hier waarschijnlijk vooral de oorzaak van.

De akkerbouwvrouwen werken daarentegen langer door: in het na-jaar moet er namelijk onder meer worden gesorteerd en zoals we in het vorige hoofdstuk zagen, is dit een belangrijke activiteit van de akkerbouwvrouwen.

Voor de vrouw van een veehouder gaan de vaste werkzaamheden echter gewoon het hele jaar door. Haar inzet varieert dan ook nauwelijks in elk der vier jaargetijden.

6.2.1.2 Verschillen door het jaar heen

De boerin op de bij ons onderzoek betrokken agrarische gezins-bedrijven werkt gemiddeld 18,8 uur per week in het bedrijf.

Nu kan natuurlijk niet worden betoogd dat alle boerinnen op de agrarische gezinsbedrijven 18,8 uur per week of wel 900 à 1000 uur per jaar in het bedrijf werkzaam zijn. Zoals we hierboven reeds zagen, varieert het aantal uren allereerst per seizoen. Maar ook wanneer men het gemiddelde aantal uren per week door het jaar heen neemt, zitten er grote verschillen tussen de boerinnen: zo zijn er die niet in het bedrijf werken, maar er zijn er ook die meer dan 60 uur per week maken.

Een beïnvloedende factor, namelijk het bedrijfstype, kwam al naar voren. Daarnaast zijn er nog een aantal andere bedrijfs- maar ook gezins- en persoonlijke kenmerken die mogelijkerwijs invloed uitoefenen op de arbeidstijd van de vrouw in het bedrijf. We zullen trachten ze, zo goed en zo kwaad als het gaat, groepsgewijs te behandelen.

- De bedrijfsfactoren

Achtereenvolgens zullen de volgende factoren aan de orde komen: bedrijfstype, bedrijfsomvang, aantal andere arbeidskrachten, opvolgingssituatie en inkomen.

Een belangrijke bedrijfsfactor die de arbeidstijd van de vrouw beïnvloedt, is het bedrijfstype. De melkveehouderij geldt algemeen als de sector waar de vrouw het meest, de akkerbouw als de sector waar ze het minst in het bedrijf werkt. Dit laatste wordt bevestigd door de onderzoeksresultaten, het eerste echter (niet) meer. In de glastuinbouw maakt de bij ons onderzoek betrokken vrouw nog meer uren dan in de melkveehouderij. Uit de jaarlijkse landbouwtellingen bleek reeds dat het aantal meewerkende echtgenotes in de glastuinbouw de laatste tien jaar sterk was toegenomen (Landbouw-Economisch Bericht 1980, p. 40 en idem 1983, p. 44). Het was echter niet bekend, dat ze ook vele uren waren gaan werken. Daling van de rentabiliteit in de glastuinbouw lijkt hiervan de belangrijkste oorzaak. De gestegen gasprijzen worden door de respondenten meerdere malen als de grote boosdoener van de laatste jaren naar voren gebracht.

"Als ze mij vroeger gezegd zouden hebben dat ik nog eens hard zou moeten ploeteren in de tuin, had ik ze hard uitgelachen. Maar het is wel gebeurd! Je begint een beetje te helpen en van lieverlee wordt het steeds meer. Nu spaar ik zelfs een volledige arbeider uit. En dat moet ook wel. Heb je al gezien hoeveel tuinen er hier in de buurt te koop staan? Tegen die gasrekeningen is niet aan te werken, ook al werk je allebei dag en nacht".

Omdat snijbloemen en potplanten meer opbrachten dan groenten en fruit, zijn veel glastuinbouwbedrijven in de jaren zeventig overgestapt op sierteeltprodukten. Dit kan mede een oorzaak zijn voor de toegenomen arbeidsinzet van de vrouw. De sierteelt kent meer arbeidspieken dan de groente- en fruitteelt. Bovendien is het aldus de vrouwen: "lichter werk waar de snelle, fijne vrouwenhand geschikt voor is".

Dit alles wil niet zeggen dat de boerin in de melkveehouderij niet hard werkt. Ze mag dan naar de tweede plaats "verdrongen" zijn, toch is ze gemiddeld 21,7 uur per week in het bedrijf in de weer. De verzorging van het kleinvee (met name de kalveren) - een traditionele vrouwentaak in het verlengde van haar moederrol - is nog steeds haar domein.

Opmerkelijk is overigens dat deze redenering niet opgaat voor een ander bedrijfstype dat zich gespecialiseerd heeft in kleinvee, namelijk de intensieve veehouderij. Het verzorgen en voeren van varkens, pluimvee of mestkalveren is ook mannenwerk wanneer een bedrijf zich in deze dieren gespecialiseerd heeft.

Een oudere vrouw op een gespecialiseerd mestvarkenbedrijf zegt hier het volgende over:

Eerst hadden we van alles een paar: koeien, varkens, kippen, suikerbieten, aardappelen en zelfs een appelboomgaard. Nu hebben we alleen maar mestvarkens en wat mais. Vroeger was het voeren van de beesten mijn terrein en de rest deed mijn man. Maar nou voert hij de varkens, want al dat andere werk heeft hij niet meer dus hij kan het gemakkelijk zelf doen. Ik help alleen maar bij het hokken schoonmaken als ze afgeleverd zijn".

Het feit dat het belang van een taak verandert, nl. van "neventaak" tot "hoofdtak" wordt, speelt ongetwijfeld ook een rol bij het "mannenwerk" worden van een taak.

Dat aard en plaats van het werk van invloed zijn, blijkt uit de relatief geringe arbeidsbijdrage van de vrouw in de akkerbouw. Deze sector kent veel machinaal werk en dus traditioneel mannenwerk. Bovendien speelt het grootste deel van de arbeid zich op het land af. Dit is voor de vrouw zeer moeilijk te combineren met haar rol van huisvrouw en moeder. In werkzaamheden die zich wel in de bedrijfsgebouwen afspelen zoals sorteren van aardappelen en dergelijke is, zoals we zagen, haar inzet echter groot. Naast de hoge

mechanisatiegraad en het vele werk op het land, oefent wellicht ook de opvatting dat een vrouw niet op een landbouwmachine hoort te zitten, invloed uit.

Een tweede bedrijfskenmerk dat verschillen in arbeidsuren van de vrouw kan verklaren, is de omvang van het bedrijf. Men zou verwachten dat vrouwen op een middelgroot bedrijf het meest in het bedrijf werken. Op een kleiner bedrijf zal de man het werk veelal alleen afkunnen en een groter bedrijf zal andere arbeidskrachten en/of een hoog mechanisatieniveau hebben. In tegenstelling tot deze verwachting blijkt de bedrijfsomvang op zichzelf geen invloed te hebben op de arbeidsuren van de vrouw. Dit wil dus zeggen dat er blijkbaar op een constante inbreng van de vrouw gerekend wordt, onafhankelijk van de omvang van het bedrijf.

Tabel 6.1 Gemiddelde arbeidstijd van de vrouw in en voor het bedrijf naar een aantal bedrijfskenmerken

	Arbeidsuren per week			(N)
	in	voor	totaal	
Bedrijfstype:				
melkveehouderij	21,7	2,8	24,5	(218)
intensieve veehouderij	14,3	2,8	17,1	(54)
akkerbouw	5,5	5,1	10,6	(43)
glastuinbouw	24,4	2,7	27,1	(41)
overige tuinbouw	17,5	4,2	21,7	(38)
gemengd bedrijf	18,7	3,2	21,9	(52)
Bedrijfsomvang:				
tot 150 sbe	18,5	3,1	21,6	(143)
150 - 230 sbe	18,9	3,0	21,9	(156)
230 sbe en meer	18,9	3,8	22,7	(147)
Regelmatige arbeidskrachten:				
man alleen	21,6	3,0	24,6	(191)
man en 1 ander	17,4	3,4	20,8	(169)
man en 2 of meer anderen	15,2	3,8	19,0	(86)
Opvolger voor het bedrijf 1):				
nee	19,1	2,6	21,7	(58)
nog onzeker	20,6	3,2	23,8	(51)
ja	11,1	3,3	14,4	(96)
Bruto inkomen:				
tot f 20.000	24,2	3,0	27,2	(54)
f 20.000 - f 40.000	21,1	4,1	25,2	(98)
f 40.000 en meer	15,0	4,5	19,5	(85)
onbekend	17,4	2,9	20,3	(209)

1) Alleen aan respondenten van 45 jaar en ouder voorgelegd.

De inbreng van de boerin is wel afhankelijk van de inbreng van haar man en van de eventuele andere regelmatige 1) arbeidskrachten. Tussen het aantal arbeidsuren van anderen(exclusief haar man) en dat van de boerin bestaat een zwak negatief verband 2). Werken er twee of meer andere arbeidskrachten in het bedrijf dan bedraagt de arbeidstijd van de vrouw gemiddeld 15,2 uur per week; werkt er echter één ander dan komt ze gemiddeld 2,2 uur hoger uit. De deelname van de vrouw is het hoogst wanneer er geen anderen werken en zij en haar man dus de enige arbeidskrachten zijn. De boerin werkt dan weer 4,2 uur per week meer dan wanneer er wel één ander werkt. Het zogenaamde "éénmansbedrijf" blijkt met andere woorden te rekenen op een gemiddelde arbeidsinbreng van 21,6 uur per week van de vrouw. Het moge dan een "éénmansbedrijf" genoemd worden, maar het is wel een "anderhalf-mensbedrijf".

Constateerden we een zwak negatief verband tussen de arbeidsuren van andere arbeidskrachten en die van de vrouw, tussen die van de man en van de vrouw blijkt echter een matig positief verband te bestaan. Wanneer de man langer werkt in het bedrijf, werkt de vrouw ook langer. Een op het eerste gezicht wonderlijke constatering die echter verklaarbaar wordt wanneer we kijken naar de redenen die de boerinnen geven om in het bedrijf te werken. Zoals we in hoofdstuk 5 zagen, brengt een groot aantal vrouwen namelijk als belangrijkste reden naar voren dat ze het werk van hun man willen verlichten of dat hun man het niet alleen afkan. Dat vrouwen zich bovendien schuldig voelen wanneer ze hun man niet assisteren, bleek herhaaldelijk. Een - reeds eerder gegeven - voorbeeld:

"Ik kan toch niet hier in een luie stoel gaan zitten en hem alleen laten ploeteren. Nee, dat kan toch niet".

Of met de nadruk op samen:

"Als je met z'n tweeën even snel alles aan kant maakt, dan is het tenminste een keer gebeurd".

Een volgende factor die verschillen in participatie aan de bedrijfsarbeid kan verklaren, is de opvolgingssituatie op het bedrijf 3). Wanneer de opvolging verzekerd is, blijkt de vrouw haar arbeid in het bedrijf terug te brengen tot 11,1 uur. Dit is bijna de helft lager dan het urental van de vrouw van 45 jaar en ouder op een bedrijf waar het nog onzeker is of er een opvolger zal zijn, of waar er zeker geen zal zijn. Wanneer er een opvolger is, bevindt het bedrijf zich wellicht in een langer of korter durende

- 1) Alleen de arbeidskrachten die regelmatig op het bedrijf werken, zijn in de analyse betrokken.
- 2) Overigens kan het urental van de andere arbeidskrachten slechts voor 25% uit de bedrijfsomvang verklaard worden.
- 3) Alleen aan vrouwen van 45 jaar en ouder is gevraagd of er een opvolg(st)er voor het bedrijf is. Bij de jongeren is deze kwestie meestal nog niet aan de orde.

overgangperiode - een voorbereiding op de wisseling van de wacht - waarin de oudere en jongere generatie in het bedrijf werken, terwijl er eigenlijk niet genoeg werk voor beide generaties is. De toekomstige opvolger neemt dan blijkbaar een groot deel van de arbeid van zijn moeder over. Het oordeel hierover zal van boerin tot boerin verschillen: sommigen zullen opgelucht zijn het eindelijk eens rustiger aan te kunnen doen, anderen zullen zich aan de kant gezet voelen. Opmerkelijk is overigens dat het urental van de man "ongevoelig" is voor de opvolgingssituatie op het bedrijf: zijn arbeidstijd gaat niet omlaag wanneer de opvolger aantreedt.

Als laatste beïnvloedende bedrijfsfactor moet het inkomen worden genoemd. Een aantal vrouwen geeft aan dat financiële noodzaak het hoofdmotief is om in het bedrijf te werken. Maar ook, wanneer bijvoorbeeld als reden opgegeven wordt dat hun man het werk niet alleen afkan, is het financiële motief het achterliggende indirecte motief om in het bedrijf te werken.

Te verwachten valt dus dat de vrouw meer tijd aan het bedrijf zal besteden naarmate het inkomen ongunstiger is. Dit wordt inderdaad bevestigd door de onderzoekresultaten (tabel 6.1). Dit betekent bovendien dat naarmate de vrouw meer uren in het bedrijf werkt haar, weliswaar niet uitbetaalde, uurloon lager komt te liggen.

- De gezinsfactoren

Naast de in het voorgaande behandelde bedrijfskenmerken, zal ook de gezinssituatie mede bepalend zijn voor de arbeidstijd van de vrouw in het bedrijf. De mogelijke invloed van de aanwezigheid van (kleine) kinderen, een hulp in de huishouding en het uitoefenen van een nevenberoep door de echtgenoot zullen achtereenvolgens de revue passeren.

Een eerste gezinsfactor die invloed kan uitoefenen op de deelname van de vrouw aan het bedrijfswerk, is de aanwezigheid van kinderen. Men mag verwachten dat een boerin met kinderen meer tijd aan de huishouding kwijt is dan een boerin zonder kinderen. De bij ons onderzoek betrokken boerin met kinderen blijkt inderdaad minder uren in het bedrijf te werken dan haar collega zonder kinderen. Verder speelt natuurlijk ook de leeftijd van de kinderen een rol. Een vrouw die kleine kinderen heeft, kan ze moeilijk alleen laten. Toch blijkt de boerin met kinderen van 4 jaar of jonger gemiddeld nog 15,5 uur per week in het bedrijf te werken (tabel 6.2).

Overigens zij opgemerkt dat vrouwen van wie het jongste kind op de lagere school zit, het grootste aantal uren in het bedrijf werken: de kinderen zijn veelal nog te jong om te helpen, de helpende (schoon)vader stopt er ook langzamerhand mee en de kinderen kunnen zich zonder al te veel gevaar een tijdje alleen in huis vermaken.

Tabel 6.2 Gemiddelde arbeidstijd van de boerin in en voor het bedrijf naar een aantal gezinskenmerken

	Arbeidsuren per week			(N)
	in	voor	totaal	
Kinderen:				
ja	18,5	3,2	21,7	(419)
nee	23,0	4,2	27,2	(27)
Kinderen van 4 jaar of jonger aanwezig:				
ja	15,5	3,3	18,8	(77)
nee	19,4	3,3	22,7	(369)
Hulp in de huishouding:				
ja	19,5	3,3	22,8	(102)
nee	18,5	3,3	21,8	(344)
Man nevenberoep:				
ja	13,5	3,9	17,4	(46)
nee	19,4	3,2	22,6	(400)

Noch het aantal kinderen, noch de grootte van het huishouden blijkt invloed uit te oefenen op de arbeidsuren van de vrouw in het bedrijf. Met het aantal kinderen stijgt ook de tijd die nodig is voor hun verzorging (Aldershoff e.a. 1983, p. 60). Toch wordt de bedrijfsarbeid van de vrouw niet gereduceerd wanneer het kindertal stijgt. Dit betekent dus een toenemende arbeidsbelasting voor de boerin.

Een volgende gezinsfactor die een rol zou kunnen spelen, is de aanwezigheid van een hulp in de huishouding. Boerinnen met een huishoudelijke hulp besteden echter gemiddeld maar één uur per week meer aan het bedrijfswerk dan boerinnen zonder hulp. Tussen het aantal uren hulp en de arbeidstijd van de boerin in het bedrijf bestaat overigens wel een duidelijke samenhang. Naarmate een boerin over meer uren huishoudelijke hulp beschikt, maakt ze meer uren in het bedrijf.

Het al dan niet een handje helpen van de man bij het huishoudelijk werk blijkt geen invloed uit te oefenen op de arbeidstijd van de boerin in het bedrijf.

Van betekenis is ook of de man een betaalde baan erbij heeft. De vrouw van wie de man een betaalde baan heeft, werkt gemiddeld 6 uur per week minder in het bedrijf dan de vrouw van wie de man enkel op het bedrijf werkt. Deze bedrijven zijn waarschijnlijk zo

ingericht dat ze niet alleen minder arbeidstijd van de man vergen, maar ook de hulp van de vrouw minder hard nodig hebben.

- De persoonlijke factoren

Als één na laatste aandacht voor mogelijke verklarende factoren die de vrouw zelf betreffen. De belangrijkste persoonlijke factor is de leeftijd van de vrouw. Deze hangt zeer nauw samen met de fase in de gezinscyclus en het zal, gezien het voorgaande, geen verbazing wekken dat de vrouwen tussen de 35 en 50 jaar het meest in het bedrijf werken. De jongeren zitten veelal in de kleine kinderen of hebben een betaalde baan buitenshuis. De ouderen kunnen, of moeten om gezondheidsredenen, veelal een deel van hun bedrijfs-werk aan anderen en dan met name aan de opvolger overdragen (tabel 6.3).

Tabel 6.3 Gemiddelde arbeidstijd van de boerin in en voor het bedrijf naar een aantal persoonskenmerken

	Arbeidsuren per week			(N)
	in	voor	totaal	
<hr/>				
Baan buitenshuis:				
ja	11,3	2,7	14,0	(23)
nee	19,1	3,3	22,4	(423)
<hr/>				
Leeftijd:				
tot 35 jaar	16,9	3,3	20,2	(82)
35 - 50 jaar	22,7	3,5	26,2	(229)
50 jaar en ouder	13,2	2,9	16,1	(135)
<hr/>				
Agrarische komaf:				
ja	19,3	3,2	22,5	(330)
nee	17,1	3,6	20,7	(116)
<hr/>				
Opleidingsniveau:				
laag	17,0	3,0	20,0	(125)
midden	21,0	3,2	24,2	(255)
hoog	13,3	4,0	17,3	(66)

Zou het nu inderdaad zo zijn dat de vrouwen die zelf van agrarische komaf zijn, "betere" boerinnen zijn in de zin dat ze meer uren in het bedrijf werken, zoals wel eens beweerd wordt? Door ons onderzoek wordt dit niet bevestigd. De vrouwen die van agrarische komaf zijn, blijken niet duidelijk méér in het bedrijf te werken.

Niet verwonderlijk is het dat vrouwen met een hoger opleidingsniveau minder in het bedrijf werken. Zij hebben meer mogelijkheden om buitenshuis te werken, zijn waarschijnlijk actiever in het verenigingsleven en zijn verhoudingsgewijs vaak met een akkerbouwer gehuwd. Bovendien bestaat er een relatie tussen opleidingsniveau en leeftijd. Dit betekent dat de hoger opgeleide vrouwen op het moment van onderzoek relatief vaak nog in de kleine kinderen zitten.

Een laatste persoonlijke factor die verschillen in arbeidsduur inzichtelijk kan maken, is het al dan niet hebben van een baan buitenshuis. Zagen we reeds dat het percentage vrouwen dat met een baan ook nog in het bedrijf werkt, niet afwijkt van dat van diegenen zonder baan, de vraag is dan nog wel: werken ze ook even lang? Dit blijkt niet het geval te zijn. Ze werken gemiddeld 8 uur per week minder in het bedrijf dan de vrouwen zonder baan. Gezien hun drievoudig takenpakket is dit ook zeer logisch.

- De factor regio

Tot slot aandacht voor eventuele regionale verschillen in arbeidsinzet van de vrouw. Zoals in hoofdstuk 2 naar voren kwam, zijn er historisch gewortelde verschillen in de rol van de vrouw op het bedrijf in de verschillende delen van het land. In het oosten en zuiden werkte de vrouw altijd al intensief mee in het bedrijf. In het westen en noorden werkte een vrouw echter slechts bij uitzondering in het bedrijf (Saal, 1958). Ook nu nog blijken deze regionale verschillen te bestaan. Weliswaar worden er ook in het westen en noorden door de vrouw aardig wat uurtjes in het bedrijf gewerkt, maar in het oosten en zuiden ligt het urental beduidend hoger. In het westen werkt de boerin gemiddeld 14,0 uur en in het noorden 17,1 uur per week in het bedrijf, terwijl ze in het oosten en zuiden respectievelijk 22,3 en 20,7 uur per week in het bedrijf meedraait. Het is duidelijk dat deze variatie voor een deel tevens is terug te voeren op de uiteenlopende bedrijfstypen die men in de verschillende streken ontmoet. Nu zou men binnen elk bedrijfstype kunnen bekijken of de regionale verscheidenheid ook dan nog doorwerkt. De moeilijkheid is echter dat alleen het bedrijfstype melkveehouderij over het gehele land in voldoende mate vertegenwoordigd is om mogelijke regionale verschillen aan te wijzen. Intensieve veehouderij bijvoorbeeld komt bijna alleen voor in het oosten en zuiden, glastuinbouw vooral in het westen en op beperktere schaal in het zuiden etc. In bijlage 6.2 hebben we zo vermogelijk de verschillen per type tussen de landsdelen weergegeven. Een deel van de geconstateerde variatie blijkt inderdaad wel verklaard te kunnen worden door bedrijfstype, maar historisch bepaalde verschillen lijken nog steeds door te werken. Vooral in het westen des lands, met uitzondering van de glastuinbouw, wordt relatief weinig arbeid door de vrouw in het bedrijf verricht.

- Conclusie

Gemiddeld werkt de in ons onderzoek betrokken boerin 18,8 uur per week in het bedrijf. De omvang van haar arbeid lijkt vooral bepaald te worden door de behoefte van het bedrijf. Werkt de man vele uren, zijn er geen andere arbeidskrachten, is er (nog) geen opvolger en kent het bedrijf veel handwerk dan maakt de vrouw veel uren. Het feit dat vrouwen in de leeftijdsgroep 35-50 jaar en in nauwe samenhang hiermee, vrouwen met kinderen in de lagere-schoolleeftijd het grootste aantal uren in het bedrijf werken, is ook deels uit de situatie op het agrarische bedrijf te verklaren. De kinderen zijn nog te jong om te helpen, een helpende schoonvader is vaak verdwenen, dus de hulp van de vrouw is extra hard nodig.

Een zekere regionale verscheidenheid in arbeidstijd van de vrouw in het bedrijf is er ook nu nog te constateren. Doch de door Saal in de vijftiger jaren gesignaleerde grote verschillen lijken verdwenen te zijn.

6.2.2 Arbeidstijd voor het bedrijf

Zoals gezegd, werkt 12% van de vrouwen niet in het bedrijf. Arbeid voor het bedrijf verrichten echter allen. Sommigen nemen hierbij vele werkzaamheden op hun schouders, anderen beperken zich tot het wassen en verstellen van de overalls en eens een telefoontje voor het bedrijf plegen. Evenals bij de arbeid in het bedrijf liggen ook bij de arbeid voor het bedrijf minimum en maximum ver uiteen: het minimum bedraagt een half uur, het maximum vijftwintig uur per week. Gemiddeld besteedt de in ons onderzoek betrokken boerin 3,5 uur per week aan de arbeid voor het bedrijf.

De verschillen tussen de boerinnen zijn echter veel minder groot dan bij de arbeid in het bedrijf: de meesten werken 3 uur of minder en slechts een enkeling besteedt meer dan 4 uur aan deze activiteiten.

We zullen bij de poging de variatie in arbeidsduur voor het bedrijf te verklaren, niet zo uitgebreid stil staan als we bij de arbeid in het bedrijf gedaan hebben. De arbeidsbelasting die de werkzaamheden voor het bedrijf met zich meebrengen, is namelijk meestal gering in vergelijking met die in het bedrijf.

Bezien we de gemiddelde arbeidsduur voor het bedrijf in de onderscheiden bedrijfstypen dan blijkt de vrouw op het akkerbouwbedrijf hier de meeste tijd in te stoppen. Zij besteedt hieraan zelfs bijna net zoveel tijd als aan haar arbeid in het bedrijf (respectievelijk 5,1 en 5,5 uur per week). Een verklaring vormt wellicht dat juist in de akkerbouw deze werkzaamheden voor het bedrijf per definitie op de vrouw neerkomen omdat de man meestal op het land is en niet bij huis zoals bijvoorbeeld in de melkveehouderij. Bovendien kan de vrouw van een akkerbouwer deze werkzaamheden gemakkelijker voor haar rekening nemen, juist omdat ze

relatief weinig in het bedrijf werkt. Van een samenhang tussen arbeidsuren van de vrouw voor en in het bedrijf lijkt echter over het algemeen geen sprake te zijn. Ook op de niet-glastuinbouwbedrijven is de gemiddelde arbeidsduur voor het bedrijf relatief hoog. De verklaring moet wellicht gezocht worden in het feit dat op deze bedrijven de vrouw meer tijd kwijt is met het aan huis verkopen van eigen groenten en fruit (tabel 6.1).

Was er sprake van een duidelijke relatie tussen de arbeidsuren van de vrouw in het bedrijf en die van de man, bij het werk voor het bedrijf is dat niet geval. De arbeidstijd van andere arbeidskrachten lijkt wel van enige invloed te zijn: wanneer deze toeneemt, stijgt de arbeidstijd van de vrouw voor het bedrijf ook enigszins. De verklaring hiervoor moet wellicht gezocht worden in het feit dat een aantal werkzaamheden zoals bijvoorbeeld het was- en verstellen van bedrijfskleding en de bedrijfsadministratie, in omvang toenemen en dus meer tijd kosten, wanneer er meer mensen werken. Ook het toenemen van de arbeidstijd voor het bedrijf met de omvang van het bedrijf valt hierdoor wellicht te verklaren (tabel 6.1).

Leeftijd, opleidingsniveau, het al dan niet hebben van een baan buitenshuis en andere persoonlijke en gezinskenmerken lijken ook van enige invloed op de arbeidstijd voor het bedrijf (tabel 6.2 en 6.3). Vrouwen zonder kinderen, zonder baan buitenshuis, in de leeftijdsklasse 35-50 jaar besteden niet alleen meer tijd in het bedrijf, maar ook voor het bedrijf. Werkt de vrouw wier man een baan buitenshuis erbij heeft, minder uren in het bedrijf dan wanneer hij dat niet heeft, aan de werkzaamheden voor het bedrijf besteedt ze echter over het algemeen meer tijd. Voor een deel zullen deze dan ook moeten geschieden op momenten dat haar man weg is en zij dus de aangewezen persoon daarvoor is.

- Conclusie

Aan de werkzaamheden voor het bedrijf besteedt de boerin gemiddeld 3,5 uur per week. Er lijkt geen samenhang te bestaan tussen haar uren voor en haar uren in het bedrijf.

De in het onderzoek betrokken bedrijfs-, gezins- en persoonlijke kenmerken lijken weinig tot geen invloed uit te oefenen op de inzet van de boerin voor het bedrijf.

De bij ons onderzoek betrokken boerin besteedt het leeuwendeel van haar arbeidstijd op het bedrijf aan werkzaamheden in het bedrijf. Gemiddeld besteedt ze hier namelijk 84% van haar arbeidstijd op het bedrijf aan. De resterende 16% van haar arbeidstijd gaat op aan werkzaamheden voor het bedrijf.

Alles bij elkaar heeft ze een part-time baan van 22,3 uur per week op het agrarisch bedrijf.

6.3 Aandeel in de arbeid op het bedrijf

De arbeidsuren van de vrouw in en voor het agrarisch bedrijf, zeggen nog niets over haar aandeel in de totaal geleverde bedrijfsarbeid. Naast de boerin zijn er nog haar man en eventuele anderen die op het bedrijf werken. Om het aandeel van de vrouw te kunnen vaststellen, hebben we de arbeidsuren van alle personen 1) die op het bedrijf werken als uitgangspunt genomen en op 100% gesteld. Door de arbeidstijd van de vrouw te delen door de totale arbeidstijd kan het aandeel van de vrouw worden bepaald 2).

Gemeten over alle in ons onderzoek betrokken bedrijven neemt de vrouw ongeveer 20% van de totale hoeveelheid arbeid op het bedrijf voor haar rekening. Haar man neemt 56% voor zijn rekening en de resterende 24% verrichten andere onbetaalde of betaalde arbeidskrachten, al dan niet uit het eigen gezin.

- Beïnvloedende factoren

Opmerkelijk is dat, met uitzondering van de akkerbouw, het aandeel van de vrouw in elk der bedrijfstypen slechts geringe afwijkingen van dit gemiddelde vertoont (fig 6.1). Haar urenental moge dan grote verschillen tussen de bedrijfstypen laten zien, haar aandeel is vrij constant.

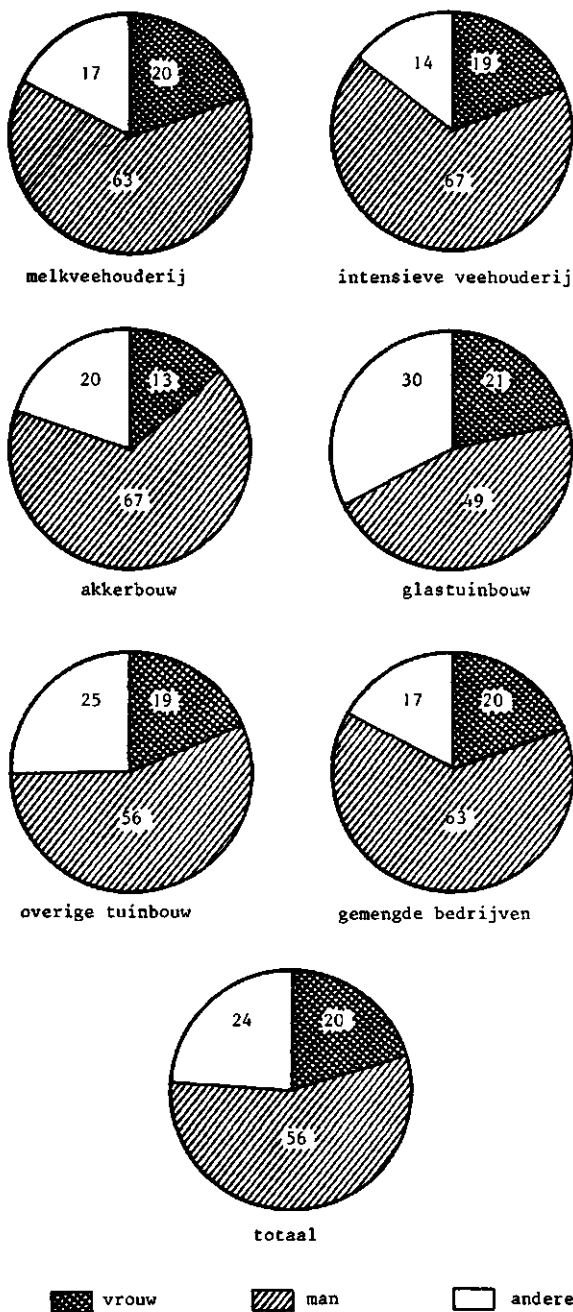
Tussen de omvang van het bedrijf en haar arbeidsaandeel bestaat wel enige samenhang. Naarmate het bedrijf groter is, neemt haar aandeel enigszins af. Hetzelfde geldt overigens voor haar man. Beiden "leveren in" ten gunste van andere arbeidskrachten. De verschillen tussen de drie onderscheiden omvangsklassen zijn wat betreft de boerin echter klein: haar aandeel loopt terug van 21% op de kleinere tot 18% op de grotere bedrijven. Haar echtgenoot levert relatief iets meer in: hij gaat van 67% naar 55%.

Het aandeel van de vrouw is overigens het hoogst (29%) op de glastuinbouwbedrijven met een omvang van 150-230 sbe en het laagst (9%) op de akkerbouwbedrijven van 230 sbe en groter (figuur 6.2; zie blz. 86).

Van meer betekenis dan bedrijfsomvang en -type zijn de opvolgingssituatie en het aantal arbeidskrachten (bijlage 6.3). Wanneer het bedrijf een z.g. "éénmansbedrijf" is, waarmee bedoeld wordt dat de echtgenoot de enige regelmatige werkzame mannelijke arbeidskracht is, dan neemt de boerin hem één kwart van het werk uit handen. Zijn er twee of meer andere hulpen beschikbaar, dan is haar aandeel tot ongeveer één achtste teruggebracht.

- 1) Alleen personen die regelmatig op het bedrijf werken, zijn in de analyse betrokken.
- 2) Voor alle duidelijkheid zij opgemerkt dat ook de onderstaande gegevens betrekking hebben op alle geïnterviewde vrouwen en zowel de uren in als voor het bedrijf betreffen. Werkt een vrouw b.v. niet in het bedrijf en 4 uur voor het bedrijf dan heeft ze dus een arbeidstijd van $0+4=4$ uur per week. Werken de anderen tezamen bijvoorbeeld 56 uur dan is haar aandeel $4/60$, d.w.z. 6,7% van de totale hoeveelheid arbeid.

Figuur 6.1 Aandeel van de boerin, haar echtgenoot en anderen in de totale arbeidstijd op het bedrijf, per bedrijfstype (in procenten)

Is er een opvolger voor het bedrijf dan neemt zowel haar uren-
tal als haar aandeel sterk af. Wat in het voorafgaande reeds bleek
t.a.v. het urental komt nu ook weer zeer duidelijk naar voren: de
oudere vrouwen gaan pas minder deelnemen aan de bedrijfsarbeid
wanneer er een opvolger is die haar werk uit handen kan nemen. Is
er geen opvolger of is dat nog onzeker, dan is het aandeel van de
oudere boerin niet lager dan dat van haar jongere collega.

Het urental van haar man lijkt overigens niet gereduceerd te
worden door de aanwezigheid van andere arbeidskrachten of een op-
volger en ook nauwelijks met het vorderen der jaren 1). Gemiddeld
blijft hij meer dan 60 uur per week op het bedrijf werken. Zijn
aandeel in het totaal daalt echter wel, maar niet zo sterk als dat
van zijn vrouw. Met andere woorden: de man blijft zijn agrarische
beroep onder alle omstandigheden uitoefenen, de vrouw is er wan-
neer het bedrijf haar nodig heeft.

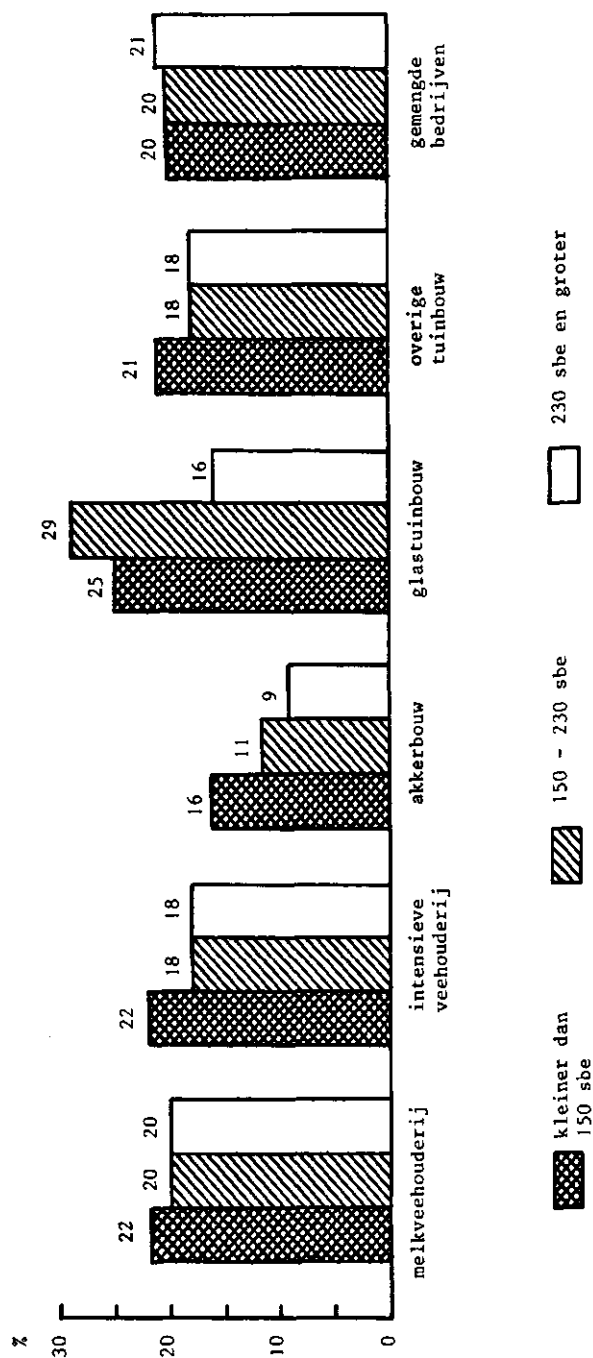
Gezinskenmerken als het aantal kinderen, de fase in de gezins-
cyclus en het al dan niet uitoefenen van een nevenberoep door de
echtgenoot lijken geen van allen enige invloed van betekenis uit
te oefenen op het arbeidsaandeel van de boerin. Heeft de boerin
naast haar huishoudelijke en bedrijfsarbeid ook nog een baan bui-
tenshuis dan is niet alleen haar arbeidstijd op het bedrijf ge-
ringer, maar ook haar arbeidsaandeel (bijlage 6.3).

- Conclusie

Concluderend kunnen we zeggen dat de vrouw een belangrijke
betekenis heeft voor de arbeidsvoorziening op het gezinsbedrijf.
Haar gemiddelde aandeel van ongeveer 20% in de totale arbeid geeft
duidelijk aan dat ze een onmisbare arbeidskracht op het agrarisch
gezinsbedrijf is.

1) Er wordt aan herinnerd dat we de onderzoekpopulatie beperkt
hebben tot bedrijfshoofden van maximaal 68 jaar oud.

Figuur 6.2 Arbeidsaandeel van de boerin naar bedrijfsgrootteklasse, per bedrijfstype (in procenten)

7. Medezeggenschap: meepraten of meebeslissen?

7.1 Inleiding

In het voorgaande zijn inhoud en omvang van de arbeid van de vrouw aan de orde geweest. We hebben gezien dat de "doorsnee" boerin een part-time baan van 22,3 uur per week op het agrarisch bedrijf heeft en daarmee ongeveer een vijfde deel van de totale hoeveelheid bedrijfsarbeid voor haar rekening neemt. Deze arbeidstijd besteedt ze vooral aan werkzaamheden die in het verlengde liggen van haar rollen als huisvrouw en moeder.

In dit hoofdstuk staat niet de arbeid maar de zeggenschap over die arbeid centraal. Met andere woorden: de ondernemerskant van het agrarisch bedrijf.

Ondernemen is in de agrarische sector blijkbaar een typische mannenzaak: de man wordt "ondernemer" genoemd, de vrouw "meewerkende echtgenote". In deze laatste term klinkt door dat het bedrijfswerk van de vrouw niet als beroep wordt gezien, maar als een gevolg van de huwelijksband met een agrariër. Werk uit liefde dus.

Dat het ondernemen in naam voorbehouden is aan de man wil natuurlijk nog niet zeggen dat dit in werkelijkheid ook zo is. Gezien het feit dat de vrouw direct belang heeft bij een goed functioneren van het bedrijf en tevens een belangrijke bijdrage aan het uitvoerende werk op het bedrijf levert, mag men verwachten dat ze ook aan de beslissingen over dat bedrijf deelneemt. Of dat ze - zoals het wel genoemd wordt - mede-ondernemster is. Dit mede-ondernemerschap kan op twee niveaus tot uiting komen: op bedrijfsbeleidsniveau en op landbouwbeleidsniveau. Bij het eerste gaat het om beslissingen over het eigen bedrijf, bij het laatste om het behartigen van bedrijfsbelangen in landbouworganisaties, landbouwcoöperaties en bedrijfsverenigingen.

Beide niveaus van beslissingsbevoegdheid zullen we in dit hoofdstuk aan de orde stellen. In paragraaf 2 komt het eigen bedrijf aan de orde, in paragraaf 4 de vertegenwoordiging van het bedrijf naar buiten. Ter vergelijking met de beslissingen over het bedrijf, zullen we in paragraaf 3 kort ingaan op de beslissingen over het belangrijkste werkterrein van de boerin nl. het huishouden.

7.2 Beslissingen over het eigen bedrijf

Op een agrarisch bedrijf moeten veelvuldig beslissingen genomen worden die vergaande financiële en arbeidsorganisatorische consequenties hebben.

In vergelijking met vroeger zijn de frequentie en de complexiteit van de beslissingen toegenomen. De consequenties van beslissingen zijn minder gemakkelijk te overzien. Vroeger kon de man overleg plegen met familieleden die op het bedrijf werkten. Maar nu man en vrouw veelal de enige arbeidskrachten zijn, kan hij zich vaak alleen tot haar wenden. Men mag verwachten dat door deze economische veranderingen het traditionele beslissingspatroon, waarbij de man de uiteindelijke beslissingen neemt, aan betekenis heeft ingeboet.

Bovendien werkt de boerin over het algemeen vele uren op het bedrijf en mag men op grond daarvan aannemen dat ze deelneemt in de beslissingen. En last but not least is het ook het geld van de boerin waarmee "gespeeld" wordt. Als "meewerkende" echtgenote is ze weliswaar niet rechtstreeks als ondernemer aansprakelijk, maar ze "voelt" die aanspraak wel in haar vermogen, tenminste wanneer ze in gemeenschap van goederen getrouwd is. Daar 9 op de 10 in ons onderzoek betrokken boerinnen in gemeenschap van goederen zijn getrouwd, "voelt" dus de overgrote meerderheid die aanspraak. Maar ook van echtparen die op huwelijkse voorwaarden getrouwd zijn, wordt door banken bij grote geldleningen veelal gevraagd zich beide hoofdelijk te verbinden. Daarmee is dan ook deze vrouw voor de aangepane lening aansprakelijk in haar eigen vermogen geworden. Zoals reeds in hoofdstuk 4 naar voren kwam, hebben enkele vrouwen (3 van de 446 respondenten) gekozen voor rechtstreekse aansprakelijkheid als ondernemer: zij hebben een maatschap of B.V. met hun man. Al met al lijkt deze al dan niet rechtstreekse aansprakelijkheid reden genoeg voor de boerin om deel te nemen aan de beslissingen over het bedrijf.

In hoeverre ondersteunen de resultaten van ons onderzoek deze veronderstellingen?

Aan de boerin is allereerst gevraagd of haar man overleg met haar pleegt over belangrijke bedrijfsbeslissingen. Overleggen en meebeslissen is echter niet hetzelfde. Om te achterhalen in hoeverre de vrouw meebeslist, zijn de boerin vervolgens tien belangrijke bedrijfsbeslissingen voorgelegd en is haar gevraagd wie de uiteindelijke beslissing daar gewoonlijk over neemt 1).

- 1) Een waarschuwing is hier op zijn plaats. We hebben de vrouwen alleen vragen over de uiteindelijke beslissingsbevoegdheid voorgelegd. Zoals bekend gaat er veel denken, praten en afwegen vooraf aan een belangrijke beslissing. Kwantitatief onderzoek naar dit besluitvormingsproces is zeer moeilijk. Bovendien hebben sociologen veelvuldig mannen en vrouwen apart geïnterviewd en discrepanties gevonden in de twee versies over de wijze van totstandkoming van dezelfde beslissing. Wij kennen alleen de visie van de vrouw op de gang van zaken.

We zullen eerst ingaan op de rol van de boerin als overlegpartner en vervolgens op haar rol als medebeslissingspartner. Hierbij zal ook aandacht geschonken worden aan factoren die mogelijk invloed uitoefenen.

- Overlegpartner

Overleg over belangrijke bedrijfsbeslissingen blijkt er veelal te zijn. Van de bij het onderzoek betrokken boerinnen zegt 95% door hun man over belangrijke bedrijfsbeslissingen geconsulteerd te worden. Wie zijn de boerinnen die de rol van overlegpartner niet vervullen? Dit blijken vooral boerinnen te zijn, waarvan de echtgenoot in een samenwerkingsverband (maatschap, firma e.d.) zit met zijn vader, broer of zoon. Een boerin in een dergelijke situatie hierover:

"Dit bedrijf is van mijn man en zijn broer. Wij vrouwen mogen ons er niet mee bemoeien. Mijn man zegt altijd: daar komt alleen maar ruzie van. Mij wordt niets gevraagd behalve te werken".

Deze mannen overleggen dus blijkbaar enkel met hun bedrijfspartner en niet met hun huwelijkspartner. Dit geldt overigens maar voor een minderheid (20%) van de vrouwen, wier man een dergelijk samenwerkingsverband met een ander heeft aangegaan.

Zit de echtgenoot niet in een samenwerkingsverband met een ander 1), dan wordt de boerin, op een enkele uitzondering na, altijd geconsulteerd over belangrijke bedrijfsbeslissingen.

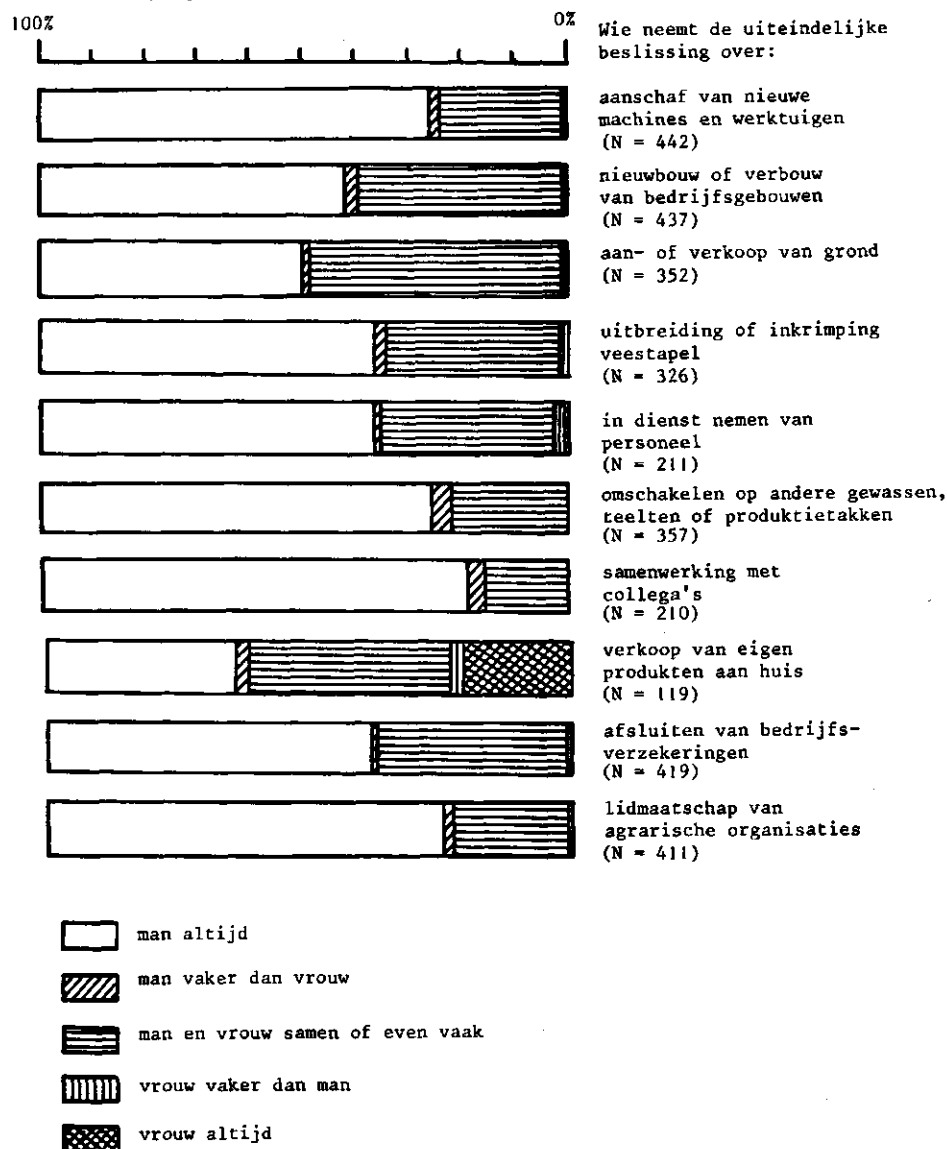
- Medebeslissingspartner

Bijna alle boerinnen vervullen dus de rol van overlegpartner. Dit houdt in: naar hun man luisteren terwijl hij hardop denkt, discussiëren, adviseren en aanmoedigen. Maar wie neemt de uiteindelijke beslissing? Zoals figuur 7.1 laat zien: naar de mening van de bij ons onderzoek betrokken boerinnen is dat meestal de man 2).

Op bedrijven waar de verkoop van eigen produkten aan huis onderwerp van discussie is geweest, wordt de uiteindelijke beslissing hierover vaak door de vrouw genomen. Gezien het feit dat zij de ermee gepaard gaande extra arbeidsbelasting meestal op haar schouders krijgt, is dit niet verwonderlijk.

- 1) De drie vrouwen die zelf een samenwerkingsverband met hun echtgenoot hebben, worden (uiteraard) allen geraadpleegd.
- 2) Opgemerkt zij dat de gepresenteerde gegevens alleen betrekking hebben op de vrouwen die zeggen dat na hun huwelijk de betreffende beslissing op hun bedrijf aan de orde is geweest. Sommige beslissingen zijn echter (nog) geen onderwerp van gesprek of discussie geweest.

Figuur 7.1 Beslissingsstructuur tussen man en vrouw over bedrijfsaangelegenheden (in procenten)

Bij de andere opgesomde bedrijfsbeslissingen is het toch overwegend de man die het laatste woord heeft. Vooral bij min of meer technische aangelegenheden neemt hij de uiteindelijke beslissing. Vele malen wordt dit beargumenteerd met uitspraken als: "hij heeft er het meeste verstand van", "hij moet ermee werken" of "hij is boer, hij heeft ervoor geleerd". Omdat het machinale werk op het bedrijf voornamelijk mannenwerk blijkt te zijn, is het begrijpelijk dat vele vrouwen de besluiten over machines aan hun echtgenoot overlaten.

Verwonderlijk is echter wel, dat 73% van de vrouwen zegt beslissingen over al dan niet omschakelen op andere gewassen, teelten of produktietakken geheel aan hun echtgenoot over te laten. Omschakeling kan ingrijpende veranderingen in de hoeveelheid en aard van de arbeid van de vrouw met zich meebrengen. Wanneer een tuinder bijvoorbeeld overschakelt van groenten op bloemen, verandert niet alleen zijn arbeid maar ook die van zijn vrouw.

Maar ook wanneer voor besluiten geen technische bekwaamheden "vereist" zijn, speelt de man veelal de eerste viool. Slechts 37% van de vrouwen beslist in meer of mindere mate mee over het al dan niet aannemen van personeel, 39% over de bedrijfsverzekeringen die afgesloten zullen worden en 25% over de organisaties, coöperaties of verenigingen op agrarisch terrein waarvan men lid zal worden. Of er al dan niet bij bepaalde werkzaamheden samengewerkt zal worden met collega's, daarover beslist 19% van de vrouwen uiteindelijk mee.

Ook uitbreiding of inkrimping van het bedrijf kan vergaande consequenties voor de vrouw hebben. Wanneer bijvoorbeeld besloten wordt om het aantal koeien sterk uit te breiden, betekent dit voor vele vrouwen dat ze in de toekomst ook meer kalveren moeten voeren. Voor sommigen betekent het ook meer koeien melken. Bovendien zal daarvoor vaak een nieuwe stal moeten worden gezet en een stuk grond aangekocht; met andere woorden: er zal geld op tafel moeten komen.

Investeringsbeslissingen hebben, zoals we zagen, ook gevolgen voor de vermogenspositie van de boerin. Relatief veel boerinnen zeggen deel te nemen aan de vier opgesomde investeringsbeslissingen. Hun deelname is het hoogst in beslissingen over het aan- of verkopen van grond: 50% zegt hierover in meer of mindere mate mee te beslissen. Iets minder uiteindelijk zeggenschap (42%) is er over de verbouw of nieuwbouw van stallen, schuren, kassen en dergelijke en nog minder (37%) over al dan niet uitbreiden cq. inkrimpen van de veestapel. Zoals gezegd, beslissen ook relatief weinigen (26%) uiteindelijk mee over de aanschaf van nieuwe machines en werktuigen, terwijl hierbij toch ook meestal grote geldbedragen in het geding zijn.

In totaal zegt bijna één kwart van de vrouwen dat alle op hun bedrijf genomen beslissingen uiteindelijk door hun man genomen zijn. Enkel (7%) hebben in alle uiteindelijke beslissingen geparticipeerd.

- Beïnvloedende factoren

Zijn er factoren aan te wijzen die invloed uitoefenen op het al dan niet deelnemen van de vrouw aan de uiteindelijke bedrijfsbeslissingen? Een factor die van betekenis zou kunnen zijn, is het werken in het bedrijf. Vrouwen die in het bedrijf werkzaam zijn, zullen veelal beter op de hoogte zijn van wat er zoal omgaat op het bedrijf, beter in staat zijn alternatieven tegen elkaar af te wegen en wellicht ook meer behoefte hebben om mee te beslissen over het bedrijf waarop ze werken. Inderdaad beslissen vrouwen die in het bedrijf werken vaker mee dan de vrouwen die niet in het bedrijf werken (bijlage 7). Bovendien participeren vrouwen die regelmatig in het bedrijf werken in de meeste beslissingen weer vaker dan vrouwen die alleen in drukke perioden werken en deze weer vaker dan zij die alleen inspringen wanneer het nodig is. Het aantal arbeidsuren in het bedrijf en de medebeslissingsbevoegdheid van de vrouw hangen duidelijk samen. Wellicht is ook de houding van de echtgenoot ten aanzien van het meebeslissen van zijn vrouw positiever naarmate ze meer in het bedrijf werkt.

Een volgende factor die verschillen kan veroorzaken, is de ondernemingsvorm van het bedrijf. We zagen reeds dat een deel van de vrouwen wier man een samenwerkingsverband met een ander heeft aangegaan, niet geraadpleegd wordt over belangrijke bedrijfsbeslissingen. Deze groep vrouwen neemt dus ook niet deel aan de uiteindelijke beslissingen. Maar hoe zit het met de andere boerinnen, waarvan de man een bedrijfspartner heeft? Zij worden weliswaar geselecteerd, maar bij de uiteindelijke bedrijfsbeslissingen blijven ze relatief vaak niet betrokken te zijn. Anders gezegd: boerinnen wier man geen maatschap, firma of B.V. met een ander heeft aangegaan, nemen vaker deel aan de uiteindelijke bedrijfsbeslissingen dan hun collega's waarbij dit wel het geval is (bijlage 7).

Gezien het hiervoor gestelde zal het geen verbazing wekken dat ook op de bedrijven met een opvolger de boerin over het algemeen minder in de uiteindelijke bedrijfsbeslissingen wordt betrokken. De opvolger neemt blijkbaar niet alleen een deel van het werk van zijn moeder over, maar ook een deel van haar beslissingsbevoegdheid. Een oudere boerin zegt hier het volgende over:

"Vroeger praatten we alles samen door. Maar sinds Peter (de opvolger; TL) thuis is, is dat afgelopen. Plotseling wordt je niets meer gevraagd. Ik moet zeggen dat het wel wennen was in het begin, maar nu gaat het wel. Je staat ineens buiten spel".

Evenals bij de arbeidsuren van de vrouw in het bedrijf kunnen we bij de bedrijfsbeslissingen geen duidelijke relatie met de omvang van het bedrijf constateren. Men zou verwachten dat, naarmate de bedrijven groter en derhalve de beslissingen complexer zijn, de man de uiteindelijke beslissingen moeilijker alleen durft of kan nemen. Onze resultaten bevestigen dit echter niet.

Wanneer een vrouw de boekhouding van het bedrijf (wel eens) doet, zal ze beter zicht hebben op de financiële positie van het bedrijf. Deze vrouwen zijn dan ook frequenter bij de investeringsbeslissingen betrokken dan de vrouwen die de boekhouding niet doen. Ook aan de andere bedrijfsbeslissingen nemen ze relatief vaker deel.

Tot nu toe zijn alleen bedrijfsgegevens aan de orde geweest, maar er zijn ook nog enkele persoonlijke gegevens waarvan wij verwachten dat ze invloed uitoefenen op het al dan niet meebeslissen over bedrijfsaangelegenheden door de vrouw.

Allereerst is dat de factor leeftijd. Is het nu werkelijk zo, zoals wel eens te beluisteren valt, dat de jongere generatie een egalitaire beslissingsstructuur tussen man en vrouw kent? Ons onderzoek wijst niet duidelijk in die richting. Ook de jongere generatie laat nog vaak de uiteindelijke beslissingen aan hun man over. Vrouwen in de leeftijdsgroep 35-50 jaar nemen over het algemeen het meest frequent deel aan de beslissingen (bijlage 7). Een deel van de verklaring schuilt in het feit dat juist deze vrouwen het meest in het bedrijf werkzaam zijn. Zij zijn bovendien langer getrouwd en hebben dus meer bedrijfservaring dan hun jongere collega's die zich misschien -gezien de niet-agrarische vooropleiding- nog niet altijd "vakbekwaam" genoeg achten om de bedrijfsbeslissingen mede te nemen. Overigens geldt wel dat ook de vrouwen van 34 jaar en jonger vaker deelnemen aan de uiteindelijke bedrijfsbeslissingen dan de vrouwen van 50 jaar en ouder. Met andere woorden, de weg naar een meer egalitaire beslissingsstructuur lijkt - zij het zeer voorzichtig - ingeslagen te zijn.

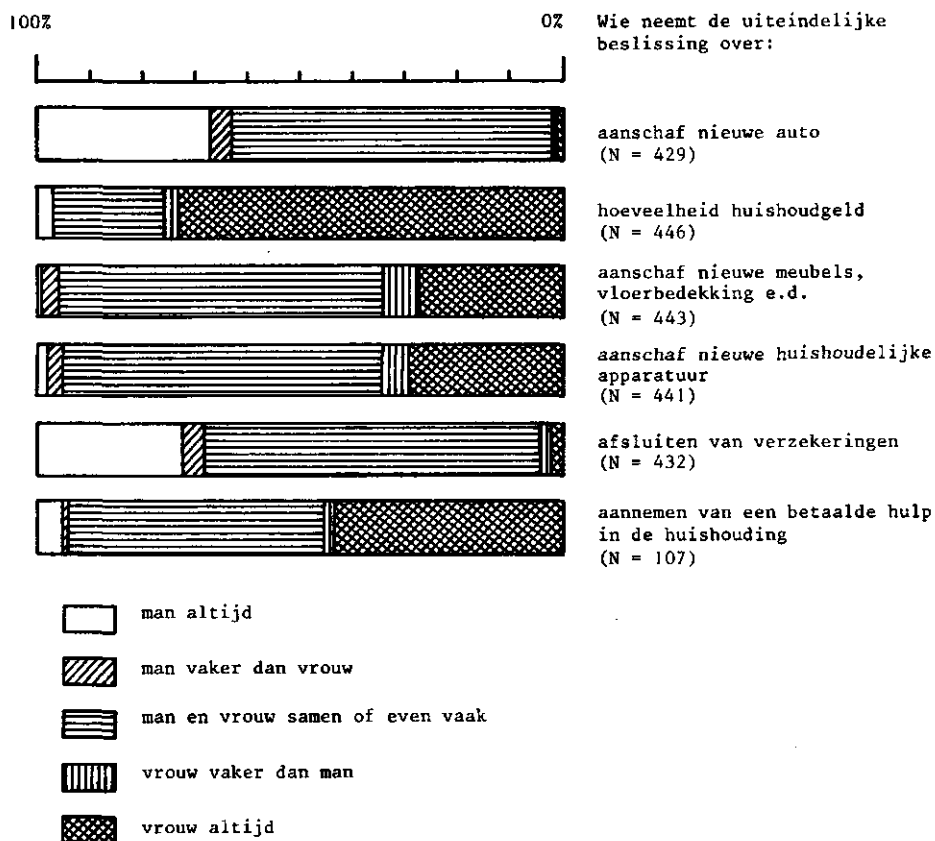
De vraag of een vrouw zelf van agrarische komaf is, lijkt geen duidelijke verschillen in deelname aan de bedrijfsbeslissingen te veroorzaken. Ook het opleidingsniveau van de vrouw lijkt geen rol van betekenis te spelen. Men zou verwachten dat vrouwen met een hogere opleiding in grotere getale zouden meebeslissen. In hun (vroegere) werkkring hebben ze relatief vaak op posities met verantwoordelijkheid gezeten. Hoe het ook zij, op het agrarisch bedrijf brengen ze deze eventuele "verworvenheden" niet in praktijk.

Wel zijn vrouwen die cursussen op agrarisch gebied doorlopen hebben, over het algemeen meer betrokken bij de uiteindelijke bedrijfsbeslissingen dan vrouwen die dat niet gedaan hebben (bijlage 7). Dat ligt ook wel voor de hand: vrouwen die cursussen op agrarisch gebied gevolgd hebben, zullen immers enerzijds beter geschoold zijn om mee te beslissen, anderzijds waarschijnlijk een grotere interesse hebben om mee te beslissen.

- Conclusie

Een boerin die uiteindelijk meebeslist over alle belangrijke bedrijfszaken, komt slechts bij uitzondering (7%) voor. Bij de besluitvorming over grote investeringen zijn relatief veel boerinnen betrokken. Maar zelfs deze beslissingen laat meer dan de helft van de in ons onderzoek betrokken vrouwen uiteindelijk aan hun man over.

Figuur 7.2 Beslissingsstructuur tussen man en vrouw over huishoud-aangelegenheden (in procenten)

Jongere vrouwen, vrouwen die vele uren in het bedrijf werken, vrouwen die agrarische cursussen hebben gevolgd en vrouwen die de bedrijfsboekhouding doen, participeren relatief vaak in de uiteindelijke bedrijfsbeslissingen. Hetzelfde geldt voor vrouwen op bedrijven waar de echtgenoot het enige bedrijfshoofd is en op die waar (nog) geen opvolger is.

Dit alles wil niet zeggen dat de boerin geen belangrijke rol speelt, maar het is een rol op de achtergrond: de rol van overleg-partner. Anders gezegd: de boerin praat mee en neemt dus deel aan het besluitvormingsproces, maar de uiteindelijke beslissing neemt veelal de man.

7.3 Beslissingen over het huishouden

Het bedrijf is de ene kant, het huishouden de andere. Ook binnen het huishouden moeten beslissingen worden genomen. Interessant is om nu eens te kijken (en vergelijken) op wiens terrein deze beslissingen liggen. Overleg tussen man en vrouw over belangrijke huishoudbeslissingen is er, aldus de bij ons onderzoek betrokken vrouwen, altijd.

Om te achterhalen wie de uiteindelijke beslissingen neemt, hebben we de boerin zes beslissingen voorgelegd en haar gevraagd wie van hen beiden hierover uiteindelijk beslist. Zoals figuur 7.2 laat zien, worden de meeste beslissingen, in de ogen van de boerin, door haar man en haar samen genomen. Alleen het huishoudgeld is duidelijk het terrein van de vrouw alleen: 72% zegt de hoogte van het te besteden bedrag aan het huishouden zelfstandig te bepalen. Velen geven hierbij aan dat ze zuinig leven.

"Wij leven sober, wat niet nodig is schaf ik niet aan".

"Het huishoudgeld bepaal ik zelf. Mijn man vertrouwt me dat wel toe. Hij weet dat ik geen gat in mijn hand heb".

Beslissingen die de boerin relatief vaak aan haar man overlaat, zijn de beslissingen over het afsluiten van een ziektekostenverzekering, levensverzekering e.d. en de beslissing over de aanschaf van een nieuwe auto.

"De auto dat is zijn terrein. Daar heb ik geen verstand van".

Voor alle andere beslissingen geldt dat wanneer niet gezamenlijk een beslissing genomen wordt, het voornamelijk de vrouw is die de uiteindelijke beslissing neemt. Dit is niet verwonderlijk, gezien het feit dat de man nauwelijks participeert in het huishoudelijk werk.

- Conclusie

Naar de mening van de bij ons onderzoek betrokken boerinnen besluit de man "voor" veel vaker mee dan de vrouw "achter". De beslissingen over het huishouden worden in de regel gezamenlijk ge-

nomen, de beslissingen over het bedrijf veelal door de man. De man is verantwoordelijk voor "achter" en man en vrouw samen zijn verantwoordelijk voor "voor". Alleen het huishoudgeld is voor het merendeel van de boerinnen duidelijk hun zaak.

7.4 Vertegenwoordigen van het bedrijf naar buiten

Ondernemer zijn betekent niet alleen beslissingen binnen het eigen bedrijf nemen, maar ook naar buiten treden om daar de belangen van het eigen bedrijf te behartigen. Dit betekent o.a. participeren in de landbouworganisaties en in relevante dienstverlenende instanties als aan- en verkoopcoöperaties en bedrijfsverzorgingsdiensten. Weinig vrouwen bleken binnen het bedrijf de rol van mede-onderneemster te vervullen. De vraag is nu aan de orde in hoeverre ze die rol buitenshuis vervullen. Met andere woorden: zijn de boerinnen en tuindersvrouwen actief betrokken bij de besluitvorming buiten het eigen bedrijf?

Al heel lang zijn de plattelandsvrouwenorganisaties de organisaties waarbij boerinnen en tuindersvrouwen zich aansluiten. Zoals we zagen is de helft van de bij ons onderzoek betrokken vrouwen lid van een plattelandsvrouwenorganisatie. Binnen deze organisaties bestaan sinds een jaar of tien regionale en landelijke agrarische commissies. Het bleek nl. wenselijk om voor de bespreking en behartiging van de specifieke belangen van de agrarische leden een apart platform te creëren. Door het bestuderen van actuele vraagstukken die zich in de land- en tuinbouw voordoen, daarover te discussiëren en een opinie te vormen, trachten deze commissies de agrarische vrouwen te doen groeien naar de rol van mede-onderneemster. In dit verband pleiten de agrarische commissies ook voor openstellen van het lidmaatschap van landbouworganisaties voor de echtgenote van een boer of tuinder. Het feit dat de vrouw van een agrariër geen lid kon worden van een dergelijke organisatie, werd door hen gezien als één van de hindernissen op de weg naar dat mede-onderneemsterschap. Het lidmaatschap van deze organisaties was nl. gekoppeld aan het bedrijf: het bedrijfshoofd, dus de boer of tuinder werd lid.

Sinds 1 à 2 jaar bestaat nu bij de meeste landbouworganisaties de mogelijkheid om als vrouw van het bedrijfshoofd, lid te worden. Veel gebruik is hiervan nog niet gemaakt. In totaal zegt een kleine 6% van de bij ons onderzoek betrokken vrouwen lid te zijn van een landbouworganisatie.

Nu gaat zo'n ontwikkeling in de regel langzaam: een paar vrouwen nemen het voortouw en langzaam maar zeker volgen er meer onder het motto "wanneer één schaap over de dam is ...". Daar op het moment van onderzoek nog zo weinig vrouwen zelfstandig lid zijn, kan ook de vraag welke vrouwen niet en welke wel lid van een landbouworganisatie zijn, nog niet beantwoord worden. Toch wil-

len we, met de nodige slagen om de arm, iets zeggen over de vrouwen die lid zijn. Ze blijken jonger en beter opgeleid dan gemiddeld. Relatief vaak hebben ze (nog) geen kinderen. Ze werken allemaal in het bedrijf en lezen in de landbouwbladen niet alleen de "gezinspagina's", doch ook de "bedrijfspagina's". De meesten zijn tevens lid van een plattelandsvrouwenorganisatie en 2 op de 3 hebben een cursus op agrarisch gebied gevolgd. In bijna alle gevallen is hun man ook lid en geen van de vrouwen heeft een betaalde baan buitenshuis. In elk bedrijfstype en deel van het land zijn vrouwen te vinden die lid zijn, doch in de akkerbouw en in het oosten des lands lijken ze enigszins "oververtegenwoordigd" te zijn. Tussen bedrijfsomvang en het al dan niet lid zijn lijkt geen relatie te bestaan.

Zoals gezegd moet aan het bovenstaande niet te veel waarde gehecht worden in de zin van: zo en zo ziet het toekomstige vrouwelijke lid van een landbouworganisatie eruit. Het is een niet-representatieve voorhoede.

Een vrouw, die lid is:

"Ik vind dat veel meer vrouwen lid moeten worden. Vrouwen hebben een andere inbreng dan mannen. Mannen denken vaak erg eenzijdig en zijn laks in vergaderingen. Vrouwen zijn kritischer. Bovendien gaat landbouwpolitiek ook de vrouw aan, want zij merkt de effecten net zo goed".

De overgrote meerderheid van de bij ons onderzoek betrokken vrouwen is echter (nog) geen lid. Waarom niet? Een drietal redenen wordt veelvuldig aangevoerd: 1) ik wist niet dat je zelfstandig lid kon worden 2) ik heb daar nog nooit over nagedacht en 3) één lid is voldoende: mijn man is al lid (tabel 7.1).

Tabel 7.1 Belangrijkste reden van vrouwen om geen lid van een standsorganisatie te zijn (verticaal gepercenteerd)

- Wist niet dat het kon	20
- Nooit over nagedacht	17
- Een lid is voldoende: mijn man is al lid	16
- Het is een mannenorganisatie	7
- Geen behoefte aan; het heeft geen nut	6
- Altijd gedacht dat het een bedrijfslidmaatschap was	6
- Geen interesse in land- en tuinbouwzaken	5
- Kan bij onze organisatie niet	4
- Kritiek op belangenbehartiging door landbouworganisatie	3
- Overige redenen	11
- Geen antwoord	5
Totaal	100

Dat een groot aantal vrouwen zegt er nooit over nagedacht te hebben of niet te weten dat het kan, rechtvaardigt de conclusie dat de informatie over de mogelijkheid om zelfstandig lid te worden veel vrouwen niet bereikt heeft. Een paar citaten:

"Mijn man is wel lid, ikzelf niet. Vind ik ook niet nodig. Het bedrijf zou lid moeten zijn van de standorganisatie. Want we hebben met z'n tweeën het bedrijf. Zo is het toch? Het is dus eigenlijk maar onzin dat de man als lid geboekt staat, het bedrijf zou lid moeten kunnen zijn".

"Je leest en hoort het overal, de vrouw moet in de organisatie, het organisatieleven. Nou als je daar capaciteiten en interesses voor hebt, is het goed. Ik ken ook wel iemand, die daar echt interesse in heeft en die het goed doet en ook wel goed kan. Maar die is echt boerin in hart en nieren! ... Maar ik zie dat nou voor mezelf toch echt niet zitten hoor".

Dat weet ik niet ... het is misschien heel raar, maar daar heb ik eigenlijk nog nooit aan gedacht".

- Vergaderbezoek

Ook vrouwen die zelf geen lid zijn, kunnen wel naar de vergaderingen van de standsorganisaties gaan wanneer hun man lid is. Het merendeel der mannen (87%) is lid van een standsorganisatie, maar slechts weinig vrouwen maken van de mogelijkheid gebruik om een dergelijke vergadering te bezoeken. Maar 2% van de vrouwen wier man wel lid is, zegt regelmatig de vergadering te bezoeken, 16% een enkele keer en de rest komt er nooit.

Opvallend is het hoge percentage vrouwen dat de vergaderingen niet (regelmatig) bezoekt, omdat er ook geen andere vrouwen komen (tabel 7.2). Hieruit kan men opmaken dat vele vrouwen wel willen maar niet durven, omdat ze bang zijn daar als enige vrouw te zijn.

Een vrouw die wel regelmatig de vergadering bezoekt, merkt op dat ze zich met een blik van "die moet ook weer zo nodig" bekeken voelt.

Naast het feit dat er geen andere vrouwen komen, worden ook geregeld redenen genoemd als: "onderwerpen spreken niet aan", "man gaat: één is voldoende" en "geen tijd".

Minder vaak worden genoemd: hekel aan vergaderen, oppasproblemen en man gaat ook nooit. Enkele vrouwen zeggen niet te gaan omdat hun man dat niet wil. "Mijn man moet niets hebben van dat emancipatie-gedoe" zegt een vrouw die wel eens meegegaan was, maar daardoor zoveel ruzie met haar man kreeg dat ze - voor de lieve vrede thuis - besloot niet meer te gaan.

"De vrouw wordt niet gevraagd. Hier worden altijd alleen de mannen uitgenodigd. Ik zou wel eens willen gaan, maar dat doe ik niet omdat ik dan de enige zou zijn".

"Ze zouden die vergaderingen meer op de agrarische vrouwen moeten betrekken, dat vind ik zeer belangrijk. Er wordt volgens mij nog te weinig aan gedaan om ook voor ons interessante onderwerpen te behandelen".

"Nou die vergaderingen zijn vaak 's avonds, ik heb nog wel werk genoeg hè, zaken in huis, dat doe je 's avonds. Als je dan ook nog weg moet, schuif je het maar op en op het laatst dan overzie je het niet meer. Als ze (de kinderen; TL) op bed zijn, dan kun je vlot doorwerken".

"Ik ben niet vaak geweest. Vroeger nog wel toen oma nog leefde. Nu moet je altijd een oppas hebben en dat doe je niet meer dan nodig is".

Ook de vergaderingen van coöperaties en verenigingen waarvan het bedrijf lid is, worden slechts bij uitzondering door de boerinnen bezocht. Het percentage dat zegt er nooit te komen, is zelfs nog iets hoger dan bij de vergaderingen van de standsorganisatie.

Enkele vrouwen gaan altijd, 3% gaat regelmatig en 9% een enkele keer. De argumentatie om niet (regelmatig) te gaan, komt sterk overeen met die welke wordt genoemd m.b.t. de vergaderingen van standsorganisaties (tabel 7.2). Dit ligt natuurlijk ook in de lijn der verwachtingen: de onderwerpen die op de vergaderingen behandeld worden, zijn verschillend maar alle zijn het organisaties op agrarisch terrein waar tot voor kort alleen maar mannen geacht werden naar toe te gaan.

Tabel 7.2 Belangrijkste redenen van vrouwen om niet (regelmatig) naar vergaderingen van standsorganisaties resp. agrarische coöperaties e.d. te gaan (verticaal gepercenteerd)

	Vergaderingen van	
	Standsor- ganisaties	Agrarische coöperaties e.d.
- Er komen geen andere vrouwen	24	21
- Onderwerpen spreken niet aan	14	16
- Geen tijd	9	7
- Man gaat: één is voldoende	9	13
- Hekel aan vergaderen	7	4
- Oppasproblemen	6	6
- Vrouwen worden niet uitgenodigd	5	3
- Man gaat ook nooit	5	6
- Ik vind dat vrouwen daar niet horen	4	5
- Geen interesse	4	3
- Overige redenen	12	9
- Geen antwoord	1	7
Totaal	100	100

Opvallend is overigens dat, wanneer er een "vertegenwoordiger van die buitenwacht" - zoals bijvoorbeeld een agrarische voorlicht-(st)er of iemand van de bank - bij hen thuis over een bedrijfsaangelegenheid komt praten, de vrouw daarbij wel meestal aanwezig is en ook deelneemt aan het gesprek. Dat dit gesprek in de eigen vertrouwde en dus veilige omgeving plaats heeft en - wat wellicht nog belangrijker is - over het eigen bedrijf gaat, is hiervoor wellicht de reden. Bovendien blijft ze beschikbaar voor de kinderen.

Een aantal vrouwen (38%) neemt echter niet (altijd) deel aan een dergelijk gesprek. Als belangrijkste argumentatie hiervoor noemt ruim de helft dat ze onvoldoende verstand van (bepaalde) bedrijfsaangelegenheden heeft. Verder is bijna een kwart de mening toegedaan dat ze zich er niet mee horen te bemoeien omdat het een mannenzaak is. "Niet alle onderwerpen interesseren me" en "geen tijd" worden daarnaast als belangrijkste reden genoemd.

- Conclusie

Concluderend kunnen we stellen dat naar buiten treden namens het bedrijf vooral een mannenzaak is. De vrouwen zijn slecht vertegenwoordigd.

Weinigen zijn lid van een standorganisatie en het bijwonen van vergaderingen van landbouworganisaties en -coöperaties is geen gemeengoed onder de bij ons onderzoek betrokken boerinnen. Factoren van allerlei aard werken belemmerend om als vrouw in de openbaarheid te treden. Sommige zijn van praktische aard. Tijdgebrek en oppasproblemen zijn hier voorbeelden van. Andere hebben een meer ideologisch karakter. In argumenten als "ik vind dat vrouwen daar niet horen", "één lid is voldoende: mijn man is al lid" en "het is een mannenorganisatie" klinkt door dat de boerinnen het een mannenaangelegenheid vinden om naar buiten te treden. Anders gezegd, ze nemen genoeg met een rol achter de schermen. En tot slot zijn er argumenten die duiden op gebrek aan informatie of gebrek aan belangstelling voor het geboden programma.

Komt de buitenwacht echter aan huis dan is de boerin vaak wel van de partij. Dit komt waarschijnlijk omdat de onderwerpen dicht bij huis liggen, het geheel zich afspeelt in de "veilige" privésfeer en de vrouw beschikbaar blijft voor de kinderen.

8. Wensen en toekomstverwachtingen

8.1 Inleiding

Een conclusie die uit de voorgaande hoofdstukken getrokken kan worden, is dat de positie van de boer en die van de boerin op dit moment niet gelijkwaardig zijn. De man is bedrijfshoofd, vertegenwoordigt het bedrijf naar buiten en neemt vaak de uiteindelijke bedrijfsbeslissingen; aan het huishoudelijk werk neemt hij nauwelijks deel. De vrouw heeft veelal een part-time baan op het bedrijf, weinig uiteindelijke beslissingsbevoegdheid over dat bedrijf en neemt bijna al het huishoudelijk werk voor haar rekening.

Hoe denken de boerinnen nu zelf over hun positie? Zouden zij daarin graag veranderingen willen zien of vinden ze het wel goed zoals het nu is? En wat denken zij van hun toekomstige positie, blijft die zoals ze nu is of verwachten zij veranderingen? Deze vragen komen in dit hoofdstuk aan de orde. Eerst gaan we in op de rol van huisvrouw en moeder (par. 2) en de rol van arbeidster op het agrarisch bedrijf (par. 3). Daarna staan achtereenvolgens centraal de betaalde arbeid buitenshuis (par. 4), de vrije tijd (par. 5) en de medezeggenschap over het agrarisch bedrijf (par. 6). Tot slot zal aandacht worden besteed aan de houding van de vrouwen aanzien van het agrarisch beroep in het algemeen (par. 7).

8.2 Huishoudelijke arbeid

Evenals in het voorgaande maken we binnen de huishoudelijke arbeid een onderscheid tussen huishoudelijk werk en kinderopvoeding en -verzorging. Eerst komen de wensen en toekomstverwachtingen van de boerin ten aanzien van haar eigen en haar man's participatie in het huishoudelijk werk aan de orde, daarna hetzelfde ten aanzien van de kinderopvoeding en -verzorging.

- Huishoudelijk werk

Het huishoudelijk werk komt in het agrarisch gezin voornamelijk op de schouders van de vrouw neer. De man kan wel eens een kopje koffie zetten, een spijker in de muur slaan of de tuin omspitten, maar dan is het wel op. Gemiddeld besteedt hij 50 minuten per week aan het huishoudelijk werk.

Hoe denken de boerinnen nu over de participatiegraad van hun man in het huishoudelijk werk? Zouden ze graag zien dat hij meer of juist minder doet of vinden ze het wel goed zoals het nu is? Nu zegt geen enkele boerin dat ze graag zou zien dat haar man minder tijd aan het huishoudelijk werk zou besteden, doch het percen-

tage dat zegt dat ze haar man graag meer zou zien doen, is - gezien de geringe bijdrage van de man - laag te noemen. In totaal zegt 13% van de boerinnen dat ze graag zou willen dat haar man meer tijd aan het huishoudelijk werk besteedt. De "ontevreden" vrouw treffen we relatief vaak op het tuinbouwbedrijf aan. Een duidelijke samenhang met leeftijd en opleidingsniveau lijkt echter niet aanwezig te zijn. De overige 87% van de boerinnen vindt het goed zoals het nu is. Een vrouw die dit meerderheidsstandpunt vertolkt hierover:

"Dat moet iedereen ergens een beetje zelf uitmaken. Een man in het voorhuis dat zie ik hier niet zitten. Gewoon dat je zegt, hij gaat de ramen zemen en zulke dingen allemaal doen. Ik vind het toch wel fijn om dat gescheiden te doen. Ik vind het heerlijk om een beetje "voor" te "knoeien". Wim schenkt wel koffie in en zulke dingen. Bijvoorbeeld als de suikerpot omvalt, pakt hij ook wel de stofzuiger, dat is helemaal geen punt. Mijn vader kon nog geen koffie zetten en dat is gewoon een heel verschil.... Maar de man hoeft voor mij niet te helpen bedden opmaken e.d., daar heb ik helemaal geen behoefte aan".

Een vrouw die graag zou willen dat haar man meer zou doen:

"Ik help veel op het bedrijf. Het huishouden moet altijd tussendoor en 's avonds als de kinderen naar bed zijn. Nou hoeft hij van mij niet alles te doen hoor, maar me zo tussendoor ook eens helpen, als ik het druk heb, dat zou ik heerlijk vinden. Maar nee, hij vindt dat vrouwenwerk en daar vindt hij zich te goed voor".

Uit beide citaten blijkt dat de boerin de huishouding als haar terrein beschouwt. Wellicht ziet ze een man die zich (te veel met haar terrein gaat bemoeien als een bedreiging voor haar eigen identiteit als huisvrouw.

Dat de bij ons onderzoek betrokken boerinnen aan het werk als huisvrouw en moeder een hoge waarde toekennen, komt zeer duidelijk naar voren. Bijna allen (94%) zijn van mening, dat voor een vrouw haar gezin op de eerste plaats hoort te komen. Bovendien onderschrijft ruim driekwart de stelling dat een getrouwde vrouw verantwoordelijk is voor het huishoudelijk werk, ook wanneer ze een baan heeft. Het zijn overigens vooral de jongeren en de vrouwen die zelf een baan hebben, die deze stelling niet onderschrijven.

Het feit dat bijna 6 op de 10 van de bij ons onderzoek betrokken boerinnen zeggen dat hun beroep "huisvrouw" is, vormt tevens een indicatie dat de boerin haar taken als huisvrouw en moeder als belangrijk en verantwoordelijk werk beschouwt. In paragraaf 7 komen we hier op terug.

Nu is de vraag aan de orde die we haar ook ten aanzien van haar man's bijdrage gesteld hebben: "Zou U graag meer of minder tijd aan het huishoudelijk werk willen besteden of vindt U het wel goed zoals het nu is?"

Graag minder tijd in het huishoudelijk werk steken wil 10% van de bij ons onderzoek betrokken boerinnen. Vrouwen met kleine kinderen uiten deze wens relatief vaak. Slechts een klein deel van de vrouwen die minder willen doen, is echter van mening dat haar man dan maar meer moet gaan doen. De wens om minder aan de huishouding te doen, komt vooral voort uit een behoefte aan meer vrije tijd en niet zozeer uit een behoefte om meer tijd aan het bedrijf, de kinderen of een betaalde baan te besteden (bijlage 8.1).

Ruim 20% van de vrouwen zou graag meer tijd aan het huishoudelijk werk willen besteden. Dit betekent dat de groep vrouwen die zelf graag meer tijd aan dit werk wil besteden groter is dan de groep die deze wens uit ten aanzien van de participatie van hun echtgenoot. Van de groep vrouwen die meer tijd aan het huishoudelijk werk zou willen besteden, zegt ruim één op de zes dat ze ook graag zou zien dat haar man meer zou doen. Daar het vooral vrouwen zijn die door drukke werkzaamheden in het bedrijf niet voldoende toekomen aan het huishoudelijk werk, zou men verwachten dat een hoger percentage - op basis van het principe "wederzijdse assistentie" - zou willen dat hun man meer tijd aan de huishouding besteedt.

Overigens wil een groot deel van deze groep vrouwen ook graag meer tijd voor de kinderen en meer vrije tijd; ruim de helft wil zelfs meer tijd in het bedrijf steken (bijlage 8.1). Ze ervaren blijkbaar dat op al deze terreinen hogere eisen aan hen worden gesteld dan ze kunnen waarmaken.

Een vrouw die deze mening is toegedaan:

"Je moet altijd overal tegelijkertijd zijn en daarom kom je nooit eens tot het punt, ja hoe moet ik dat nu zeggen, dat je iets echt goed gedaan hebt, begrijp je wat ik bedoel? Je komt nooit ergens echt aan toe en dat is heel vervelend, vind ik".

Hoe zit het met de verwachtingen voor de toekomst? Verwachten de boerinnen in de komende jaren meer of juist minder tijd te (kunnen) besteden aan het huishoudelijk werk?

De meerderheid (81%) verwacht dat de tijd die ze aan het huishoudelijk werk besteedt, in de komende jaren gelijk blijft en een enkeling weet het nog niet. Een toe- of afname verwacht resp. 7% en 8%. Stemt het toekomstbeeld overeen met de geuite wens? Voor 3 op de 10 in het onderzoek betrokken vrouwen blijkt dit niet het geval te zijn. Anders gezegd: 30% verwacht dat hun wens in de toekomst niet gerealiseerd wordt.

Ten aanzien van de participatiegraad van hun echtgenoot in het huishoudelijk werk zijn de verwachtingen niet hoog gespannen. Het moge zo zijn dat ruim één op de acht boerinnen graag zou zien dat haar man meer in de huishouding zou doen, geen van allen denkt echter dat dit in de toekomst daadwerkelijk zal gebeuren. Een enkeling verwacht zelfs dat haar man minder zal gaan doen.

- Kinderverzorging en -opvoeding

Naast het huishoudelijk werk is de verzorging en opvoeding van de kinderen een essentieel onderdeel van de huishoudelijke arbeid. Hier zou dan ook bijna 3 op de 10 betrokken vrouwen graag meer tijd voor willen hebben 1), en dit geldt sterker naarmate de vrouwen meer uren in het bedrijf werken. In deze richting wijst ook het feit dat met name vrouwen van glastuinders en vrouwen van wie het jongste kind op de kleuter- of lagere school zit, relatief vaak zeggen meer tijd voor de kinderen te willen hebben. Zoals we namelijk al eerder zagen, maken deze twee groepen relatief veel uren in het bedrijf.

De wens om meer tijd voor haar rol als moeder te hebben gaat in bijna de helft van de gevallen samen met het verlangen naar meer tijd voor haar rol als huisvrouw (bijlage 8.2). Overigens zou meer dan de helft van deze vrouwen graag zien dat ook haar man meer tijd aan de kinderen zou besteden. Ter vergelijking: van de vrouwen die vinden dat ze zelf genoeg tijd voor de kinderen hebben, uit "slechts" één op de vier deze wens.

Wat verwachten de boerinnen voor de komende jaren? Allereerst wat henzelf betreft: 1 op de 10 verwacht meer en een gelijk aantal minder tijd aan haar kinderen te (kunnen) gaan besteden. Wens en realisatiemogelijkheden stemmen voor maar een kwart van de vrouwen, die meer tijd voor hun kinderen willen hebben, overeen. Bij de vrouwen die geen veranderingen wensen, is vaak wel sprake van overeenstemming tussen wens en verwachting (bijlage 8.2).

Ten aanzien van de bijdrage van hun man aan de kinderverzorging en opvoeding zijn de verwachtingen niet hoog gespannen: 85% verwacht geen veranderingen, 8% een toename en 4% een afname. De rest weet het nog niet. Het is wellicht bijna overbodig te vermelden dat er voor de groep die graag zou zien dat hun man meer tijd voor de kinderen zou hebben, een grote discrepantie tussen wens en toekomstverwachting bestaat.

- Conclusie

Het gezin en de daarbij behorende rol van huisvrouw en moeder staan bovenaan op de prioriteitenlijst van de bij ons onderzoek betrokken boerinnen.

- 1) Er zij aan herinnerd dat de vragen over kinderopvoeding en -verzorging alleen aan vrouwen met kinderen van 16 jaar en jonger zijn voorgelegd.

Het huishoudelijk werk beschouwt de boerin als haar terrein, waar de man zich niet of nauwelijks mee hoeft te bemoeien. Een kleine minderheid zou graag zien dat hun man meer activiteiten in de huishouding zou ontplooiën, maar geen van allen verwacht dat dit daadwerkelijk zal gebeuren. Meer vrouwen zijn ontevreden over de tijd die ze zelf aan het huishoudelijk werk kunnen besteden, maar ook voor hen geldt vaak dat ze in de komende jaren geen realisatie-mogelijkheden voor hun wensen zien.

De boerinnen signaleren vaker problemen op het vlak van de kinderopvoeding en -verzorging dan op het vlak van het huishoudelijk werk. Bijna één op de drie vindt dat haar man te weinig tijd voor de kinderen heeft. Iets minder vaak geldt dit voor haarzelf. Weinigen verwachten echter dat zijzelf en hun man in de komende jaren meer tijd voor hun kinderen kunnen vrijmaken.

8.3 Arbeid op het bedrijf

Ook hierbij zullen we de in de voorgaande hoofdstukken gemaakte onderverdeling arbeid in en arbeid voor het bedrijf hanteren. Eerst komen wens en toekomstverwachting ten aanzien van de arbeid in het bedrijf aan de orde, vervolgens die ten aanzien van de arbeid voor het bedrijf.

8.3.1 Arbeid in het bedrijf

De overgrote meerderheid van de vrouwen verricht arbeid in het bedrijf. Slechts weinigen bemoeien zich dus niet met het werk "achter". Hoe staan de boerinnen nu tegenover hun deelname aan het bedrijfswerk? Met andere woorden: vinden ze dat een vrouw die met een boer of tuinder gehuwd is, in het bedrijf behoort te werken, zoals zij zelf in grote getale doen? Om dit te achterhalen zijn de boerinnen twee uitspraken voorgelegd. De eerste luidde: "Ik vind dat een vrouw die met een boer of tuinder getrouwd is, onder alle omstandigheden in het bedrijf behoort mee te werken".

Deze uitspraak kan de instemming van een minderheid (15%) van de bij ons onderzoek betrokken vrouwen krijgen. Een aantal heeft er geen mening over, maar de meerderheid (81%) is het niet met de voorgelegde stelling eens.

De eigen situatie van de respondente en haar mening over het werken van de vrouw in het bedrijf blijken samen te hangen. Onder de vrouwen die zelf niet in het bedrijf werken, zijn er relatief meer van mening dat een vrouw niet per definitie in het bedrijf hoeft te werken dan onder de vrouwen die wel in het bedrijf werken. Onder de vrouwen die zelf regelmatig in het bedrijf werken, zijn er relatief meer van mening dat het ook zo hoort. Het onderscheid tussen vrouwen die alleen in drukke perioden, incidenteel of helemaal niet meewerken is echter gering (bijlage 8.3).

Naast de eigen arbeidsinzet is de rol van de factor leeftijd onderzocht. Men zou verwachten dat naarmate de vrouwen jonger zijn, ze meer geneigd zijn een "vrije" keuze van de vrouw m.b.t. haar arbeidsinzet in het bedrijf te bepleiten. Door ons onderzoek wordt dit echter niet bevestigd.

De uitspraak "Ik vind dat een vrouw die met een boer of tuinder getrouwd is, - wanneer het nodig is - in het bedrijf behoort mee te werken", mag echter op de instemming van 94% van de bij ons onderzoek betrokken boerinnen rekenen. Slechts 3% is het hier niet mee eens en de rest heeft er geen mening over. Leeftijd noch het al dan niet in het bedrijf werkzaam zijn lijkt invloed uit te oefenen op de geuite mening.

Uit de reacties op bovengenoemde uitspraken kunnen we de conclusie trekken dat de boerin in het algemeen van mening is, dat een vrouw beschikbaar moet zijn om, als het nodig is, in het bedrijf bij te springen. Is het niet nodig, dan kan ze iets anders gaan doen. Een eigen keuze van de vrouw om al dan niet in het bedrijf te gaan werken, is blijkbaar voor de meeste boerinnen buiten de orde. Anders gezegd: de boerin beantwoordt aan het "ideaalbeeld" van de zich aanpassende, zich wegcijferende en haar echtgenoot steunende vrouw.

- Wens t.a.v. arbeidstijd in het bedrijf

De mening over de vraag of en wanneer een vrouw die met een boer of tuinder getrouwd is, in het bedrijf behoort te werken, hoeft echter nog niets te zeggen over de wensen t.a.v. de eigen arbeid in het bedrijf. Zijn ze tevreden met hun huidige arbeidssituatie of willen ze deze graag veranderd zien?

"Zoals het nu is, is het wel goed" zeggen zes van de tien in het onderzoek betrokken vrouwen. In de relatief kleine groep (12%) die niet in het bedrijf werkt, is deze proportie groot: hier vinden acht van de tien vrouwen het prima zoals het nu is. De overigen zouden graag in het bedrijf werken, maar kunnen dat niet door hun zwakke gezondheid of te drukke werkzaamheden in de huishouding.

Vrouwen die wel in het bedrijf werken, zijn relatief vaker ontevreden over hun huidige arbeidsinzet in het bedrijf: 17% zou graag meer willen doen, 26% minder en de resterende 57% vindt het wel goed zoals het nu is. Worden deze verschillen nu beïnvloed door leeftijd, gezinsfase, kindertal, bedrijfstype en last but not least arbeidstijd van de vrouw in het bedrijf?

De arbeidstijd van de vrouw in het bedrijf lijkt een belangrijke rol te spelen: naarmate de vrouw meer uren in het bedrijf werkt, is ze vaker geneigd minder te willen werken. Ook het omgekeerde geldt: naarmate de vrouw minder uren in het bedrijf werkt, wil ze vaker graag meer doen.

Een ietwat zwakker verband constateren we tussen leeftijd en arbeidswensen. Vrouwen willen het naarmate ze ouder worden, vaker wat rustiger aan gaan doen in het bedrijf. Aantal kinderen noch omvang van het agrarisch bedrijf lijkt enige invloed te hebben op de wensen van de vrouw.

Degenen die meer in het bedrijf wensen te doen, treffen we vooral aan onder de vrouwen met kleine kinderen, jonger dan 35 jaar, op een akkerbouwbedrijf en onder de vrouwen die minder dan 30 uur per week werkzaam in het bedrijf zijn. Gemiddeld maken ze 13,6 uur per week in het bedrijf. Als belangrijkste reden voor deze wens voert het merendeel van de vrouwen aan dat ze het interessant werk vinden. Ook "meer bij het bedrijf betrokken" wordt nog al eens genoemd. Een enkeling zegt nu te weinig om handen te hebben of denkt het financieel ruimer te krijgen door meer in het bedrijf te doen.

"Ik zou wel meer willen doen. Ja waarom? Ik vind het leuk werk, leuker dan het huishouden. Dat is elke dag hetzelfde. Ik ben niet zo'n huishoudelijk type. Nee, geef mij het bedrijf maar".

"Ik doe nou alleen de kalveren nog maar. Als mijn schoonvader over een paar jaar ophoudt, zal ik wel meer moeten gaan doen en dat wil ik ook graag. Nu sta ik er nog zo buiten, ik kan nergens over meepraten, behalve over de kalveren dan".

De vrouwen die graag minder in het bedrijf willen werken dan ze nu doen, zijn vooral te vinden onder diegenen, die vele uren in het bedrijf werken. Gemiddeld werken ze 29,9 uur per week in het bedrijf en daarmee ruim 16 uur meer dan hun collega's die meer werk in het bedrijf zouden willen doen. Men treft hen dan ook met name aan binnen de glastuinbouwsector. Bovendien zitten ze vooral in de gezinsfase waarin het jongste kind op kleuter- cq. lagere schoolleeftijd is (bijlage 8.4).

Als belangrijkste reden om minder te willen werken, geven de vrouwen aan dat ze nu te weinig tijd hebben voor vrijetijdsactiviteiten (31%), huishouding (35%) en kinderen (12%). Ook leeftijd (16%) en gezondheidsredenen (9%) worden aangevoerd.

"Ik werk nu al 32 jaar mee op het bedrijf en je merkt dat je niet meer zo goed uit de voeten kan als vroeger. Maar het werk moet toch gebeuren, niet? Helemaal niks doen lijkt me ook niets, maar wat minder hard hoeven te lopen, ja dat zou ik wel willen".

"Ik voel me schuldig tegenover mijn kinderen. Die komen zoveel te kort. Ik heb alleen 's zondags tijd om eens lekker met ze te spelen of te gaan fietsen of zo".

Na deze uiteenzetting over de vrouwen die minder of meer zouden willen werken in het bedrijf, is het nog de vraag wie van de in het bedrijf werkende vrouwen hun huidige arbeidsinzet gehandhaafd willen zien. Deze groep vinden we vooral onder de vrouwen op gemengde bedrijven en onder de vrouwen van 50 jaar en ouder. Gemiddeld werken ze 19,9 uur per week in het bedrijf.

Een paar reacties:

"Nee ik zou niet meer willen doen. Ik vind het hardstikke leuk wat ik doe en ik wil als er nog meer moet gebeuren, dat wel doen. Maar niet dat ik zeg, ik zit te springen om nog meer te helpen; zo is het wel goed".

"Ik heb er echt geen tegenzin in, sommige dagen ben ik wel eens erg druk met bepaalde dingen, dan moet je bijvoorbeeld varkens afleveren en moet het spul weer worden geschrobd. Je hebt echt wel dagen dat je overbezet bent. Maar normaal, mag het zo blijven".

Ter afsluiting van het onderwerp "wensen t.a.v. de eigen arbeidsinzet in het bedrijf", kunnen we zeggen dat voor meer dan de helft van de in ons onderzoek betrokken vrouwen de feitelijke arbeidsinzet overeenstemt met de door hen gewenste inzet. Gezien het feit dat haar arbeid meestal noodzakelijk is en op het bedrijf ten slotte de boterham verdiend moet worden, zal deze uitkomst geen verbazing wekken. Bovendien is een mens nu eenmaal niet zo snel ontevreden met het onvermijdelijke. Verrassend is wel dat pas wanneer een vrouw 30 uur of meer in het bedrijf werkzaam is, de roep om minder arbeid duidelijk hoorbaar wordt.

- Toekomstverwachting t.a.v. arbeidstijd in het bedrijf

Een vraag die resteert is de volgende: wat verwacht de boerin ten aanzien van haar arbeidstijd in het bedrijf in de komende jaren? Zal die blijven zoals die nu is?

Vrouwen die op het moment van onderzoek niet in het bedrijf werken, verwachten slechts bij uitzondering dit in de toekomst wel te zullen gaan doen. Met andere woorden: bijna allen verwachten dat de huidige situatie in de komende jaren gehandhaafd blijft.

Van de vrouwen die wel in het bedrijf werken, denkt 58% dat hun huidige arbeidstijd in het bedrijf in de toekomst gelijk zal blijven. Een aantal weet nog niet wat er in het verschiet ligt en een toename of afname verwacht respectievelijk 18% en 17%.

Vrouwen die denken meer in het bedrijf te zullen gaan werken, verwachten dit vooral, omdat andere arbeidskrachten - met name de schoonvader - minder zullen gaan doen of ermee stoppen. Ook het minder druk met de huishouding krijgen en uitbreiding van het bedrijf worden nogal eens genoemd.

Ook voor vrouwen die in de komende jaren minder in het bedrijf verwachten te gaan doen, ligt de belangrijkste oorzaak bij andere arbeidskrachten. Nu echter, omdat deze - met name de toekomstige opvolger - meer arbeid in het bedrijf zullen gaan verrichten. Op de tweede plaats komt een oorzaak die tevens zijn oorsprong vindt in de bedrijfssituatie, nl. dat het bedrijf ingekrompen of beëindigd wordt. Gevorderde leeftijd en minder goede gezondheid komen op de derde cq. vierde plaats. "Drukker met de huishouding" en "financieel minder noodzakelijk" vormen voor een beperkt aantal vrouwen de belangrijkste reden.

Een conclusie die uit het bovenstaande getrokken kan worden is dat de oorzaak van mogelijke veranderingen in de arbeidsuren van de vrouw in het bedrijf voor een belangrijk deel gelegen is in dat bedrijf zelf. Wanneer het bedrijf haar arbeid harder cq. minder hard nodig heeft, zal ze hieraan veelal tegemoetkomen. Persoonlijke en gezinsomstandigheden spelen weliswaar een rol, maar het belangrijkste lijken de bedrijfsomstandigheden te zijn.

Tabel 8.1 De in het bedrijf werkende vrouwen naar wens en toekomstverwachting t.a.v. hun arbeid in het bedrijf (horizontaal gepercenteerd)

Wens	Toekomstverwachting				(N)
	meer	gelijk	minder	weet niet	
Meer	46	39	11	4	(66)
Gelijk	13	63	17	7	(223)
Minder	11	60	23	6	(102)
Totaal	18	58	17	7	(391)

Een interessante vraag is ten slotte in hoeverre de geschetste toekomstverwachtingen overeenstemmen met de geuite wens t.a.v. de arbeid in het bedrijf. De harmonie is het grootst bij de in het bedrijf werkende vrouwen die hun huidige arbeidsinzet niet verandert wensen te zien: 63% van hen verwacht dat het in de komende jaren niet zal veranderen. Minder overeenstemming tussen wens en verwachting is er bij de vrouwen die meer zouden willen doen in het bedrijf: 46% denkt dat te kunnen realiseren in de toekomst. Van de vrouwen die graag minder in het bedrijf zouden willen werken, denkt nog geen kwart dit te kunnen realiseren in de komende jaren. Ruim 11% denkt zelfs dat ze meer zal "moeten" gaan doen (tabel 8.1).

In totaal komen voor de helft van alle in het bedrijf werkende vrouwen wens en toekomstverwachting overeen. De andere helft heeft een onvervulbare wens cq. niet gewilde toekomstverwachting.

- Conclusie

Een boerin hoeft niet per definitie in het bedrijf te werken, maar wanneer het bedrijf haar hulp nodig heeft dan moet ze beschikbaar zijn. Zo zou men de mening van de bij ons onderzoek betrokken vrouwen over de rol van een boerin kunnen samenvatten.

Toch vindt ruim een kwart van de in het bedrijf werkende vrouwen dat er te vaak een beroep op haar hulp wordt gedaan. De vrouwen die dit zeggen, maken dan ook gemiddeld bijna 30 uur per week in het bedrijf. Te weinig tijd voor zichzelf en voor de huishoudelijke arbeid vormen de belangrijkste redenen om minder in het bedrijf te willen doen.

Daarnaast wil een aantal vrouwen (17%) graag meer in het bedrijf werken. Vooral omdat ze het leuk werk vinden. Ze zijn jong en werken gemiddeld "maar" ruim 13,5 uur per week in het bedrijf.

Hoe ziet de toekomst er in de ogen van de boerin uit? Voor de komende jaren verwacht 18% dat haar werk in het bedrijf toe en 17% dat het zal afnemen. De oorzaak hiervan is vooral gelegen in het stoppen cq. het juist gaan meewerken van andere arbeidskrachten.

Vergelijking van wens en toekomstverwachting t.a.v. de arbeid in het bedrijf leert dat voor de helft van de bij ons onderzoek betrokken vrouwen wens en verwachting niet overeenstemmen.

8.3.2 Arbeid voor het bedrijf

De arbeid die vrouwen voor het bedrijf verrichten, laat zich over het algemeen beter combineren met hun rol als huisvrouw en moeder. Deze inpasbaarheid en de relatief geringe hoeveelheid tijd die deze arbeid kost, zullen er ongetwijfeld toe bijdragen dat de overgrote meerderheid het goed vindt zoals het nu is. Minder arbeid voor het bedrijf verrichten wil 8% van de bij ons onderzoek betrokken boerinnen, terwijl 7% graag meer wil doen. Het zijn met name de vrouwen die weinig tijd aan deze werkzaamheden besteden, die tevreden zijn met de huidige arbeidssituatie. Verder zijn de oudere vrouwen en de vrouwen die in hun werk in het bedrijf geen veranderingen wensen, oververtegenwoordigd.

Een op het eerste gezicht merkwaardig feit doet zich voor nl. dat naarmate het aantal uren van de vrouw voor het bedrijf groter is, zowel het percentage vrouwen dat zegt graag meer als dat zegt graag minder te willen doen, hoger ligt. Wanneer echter de arbeidsuren in het bedrijf in de analyse betrokken worden, blijkt dat naarmate een vrouw minder uren in het bedrijf werkt, ze eerder geneigd is meer arbeid voor het bedrijf te willen verrichten. Hetzelfde gaat op voor de vrouw die minder wil doen: ook zij lijkt haar houding t.a.v. van het werk voor het bedrijf vooral op grond van de arbeidsbelasting in het bedrijf en niet vanuit die voor het bedrijf te bepalen.

Hoe ziet de toekomst er uit? Wordt de hoeveelheid werk die de boerin voor het bedrijf verricht, groter of kleiner? Groter, zegt 5%. Kleiner, zegt 4%. De overgrote meerderheid verwacht dus dat het gelijk blijft.

De hoeveelheid arbeid voor het bedrijf wordt al met al door weinig boerinnen als problematisch ervaren. Veranderingen hierin verwacht ook maar een kleine minderheid.

8.4 Betaalde arbeid buitenshuis

Over het algemeen staan de in het onderzoek betrokken vrouwen niet zo positief tegenover de buitenshuis werkende boerin: 6 op de 10 vinden dat een vrouw die met een boer of tuinder is getrouwd geen baan buitenshuis behoort te hebben. Ruim 3 op de 10 vinden dat dat wel kan en de rest heeft er geen mening over.

Over het buitenshuis werken van een gehuwde vrouw in het algemeen, wordt veel vaker positief gedacht. Hiervan zegt maar ruim een kwart dat het niet hoort. Anders wordt het echter, wanneer er kleine kinderen zijn. In dat geval hoort een getrouwde vrouw geen baan te hebben, zegt 82% van de in het onderzoek betrokken boerinnen. Gezien het feit dat ook bijna alle respondenten vinden dat voor een vrouw het gezin op de eerste plaats behoort te komen, is deze negatieve houding tegenover de buitenshuis werkende moeder niet vreemd. De term "sleutelkinderen" valt hierbij dan ook herhaaldelijk.

De vrij afwijzende houding ten opzichte van de buitenshuis werkende boerin en de buitenshuis werkende moeder van kleine kinderen vormen wellicht een deel van de verklaring voor het feit dat relatief weinig boerinnen een baan buitenshuis zouden willen hebben. Een ander deel van de verklaring ligt simpelweg in het feit dat het voor een boerin vaak niet reëel is om een baan te ambiëren. Ze is in het bedrijf nodig, een goede kinderopvang ontbreekt meestal op het platteland en bovendien biedt haar opleiding vaak geen perspectieven op een (leuke) baan.

"Een baan buitenshuis? Als het financieel moet, dan moet het. Maar liever niet".

"Hier is al te veel werk".

"Ik zou best een baan willen, want de huishouding alleen is saai en ik vind het ook niet leuk. Het bedrijf interesseert mij, daar kan ik me nuttig maken. Als ik niet op het bedrijf meewerkte, zou ik best een baan voor halve dagen willen hebben".

"Wat zou ik moeten doen? Ik heb nergens voor geleerd. Ik kan wel ergens gaan schoonmaken, maar dat kan ik thuis ook".

In totaal zou 14% van de boerinnen die nu geen baan buitenshuis hebben, er wel een willen hebben. Zoals eerder gezegd, ligt dit percentage ver onder dat van de "gewone" huisvrouwen. Van hen zou namelijk 43% een baan willen hebben (Oudijk, 1983, p. 171).

Welke boerinnen ambiëren een baan? Het zijn de jongere en vooral de hoger opgeleide vrouwen. Bovendien de vrouwen van wie het jongste kind reeds naar de lagere school gaat, en de vrouwen die ook na het huwelijk hun baan nog een aantal jaren hebben aangehouden. Het al dan niet in het bedrijf werken lijkt weinig invloed uit te oefenen. Het is zelfs zo dat vrouwen die in het bedrijf werken vaker een baan ambiëren dan zij die dat niet doen (bijlage 8.5).

Een uitzondering daargelaten, verwacht geen van allen haar wens om buitenshuis te gaan werken te kunnen realiseren in de komende jaren. In het licht van de huidige werkloosheid is dit geen verwonderlijk resultaat.

De boerinnen die wel een baan hebben (5%), willen die in ruim de helft van de gevallen zo houden als die nu is. Het percentage dat graag meer uren arbeid buitenshuis zou willen verrichten, is ongeveer gelijk aan dat wat graag minder uren zou willen werken of helemaal zou willen ophouden. Omdat zo weinig in ons onderzoek betrokken boerinnen een betaalde baan hebben, is het niet mogelijk om nader in te vullen wie welke wensen en toekomstverwachtingen hebben. Vermeld zij alleen nog dat ruim driekwart ook in de komende jaren buitenshuis verwacht te blijven werken. De rest denkt er mee te stoppen of weet het nog niet.

8.5 Vrije tijd

Zoals in hoofdstuk 5 duidelijk naar voren kwam, is vrije tijd een schaars goed voor de bij ons onderzoek betrokken vrouwen. Gemiddeld komen ze aan 21 uur per week vrije tijd inclusief de zondag.

Hoe staan de boerinnen tegenover deze relatief geringe hoeveelheid vrije tijd? En wat verwachten ze voor de toekomst? Vier op de tien boerinnen zouden graag meer vrije tijd willen hebben. Een paar procent zou minder vrije tijd willen hebben. De rest is tevreden met de nu beschikbare ruimte voor hobby's en andere vrijetijdsbestedingen.

"Ik moet niet echt veel tijd over hebben, want dan ga je aan het piekeren. Ik ben liever bezig. Dat je het gevoel hebt hier moet ik nog even naar toe en daar moet ik nog aan denken en zo".

"Ik maak tijd voor mijn hobby's, maar dat mag niet ten koste gaan van het bedrijf, dus dan poets ik hier in huis maar wat minder".

Het gebrek aan vrije tijd blijkt dus door meer boerinnen als problematisch ervaren dan het gebrek aan tijd voor het huishoudelijk werk en de kinderen, en de overvloed aan bedrijfswerk. Met name de boerinnen die relatief lange dagen op het bedrijf maken, dus de vrouwen in de leeftijdsgroep 35-50 jaar en de vrouwen op melkveehouderij- en glastuinbouwbedrijven, zouden graag over meer vrije tijd beschikken. De toekomstverwachtingen zijn echter niet hoog gespannen. Slechts een vierde deel van de vrouwen die graag meer vrije tijd zouden willen hebben, denkt dit in de komende jaren te kunnen realiseren (bijlage 8.6). In totaal verwacht 6% van de vrouwen minder en 19% meer vrije tijd te zullen gaan krijgen.

8.6 Medezeggenschap over het bedrijf

8.6.1 Beslissingen over het eigen bedrijf

Dat de rol van mede-onderneemster in de zin van daadwerkelijk meebeslissen over belangrijke bedrijfsaangelegenheden op dit moment nog maar voor weinig vrouwen is weggelegd, hebben we in hoofdstuk 7 laten zien. Zoals het is en zoals de vrouwen het zouden willen, kan echter uiteenlopen.

Met de voorgelegde uitspraak "Ik vind dat de uiteindelijke beslissingen over het bedrijf aan de man overgelaten moeten worden" stemt 60% van de in het onderzoek betrokken vrouwen in. Nu wordt er in de discussie over het mede-onderneemsterschap ook vaak gepleit voor betere agrarische scholingsmogelijkheden voor de vrouw. Om beter te kunnen meebeslissen over bedrijfsaangelegenheden is een agrarische scholing een belangrijke voorwaarde, zo luidt de redenering. Omdat zeer velen de uiteindelijke beslissingen aan de man wensen over te laten, is het niet verwonderlijk dat bijna tweederde een agrarische scholing voor boerin of tuindersvrouw niet noodzakelijk acht. Velen voegen hieraan overigens wel woorden toe als "het is mooi meegenomen als het wel zo is, maar noodzakelijk vind ik het niet".

Opmerkelijk is dat driekwart van de in het onderzoek betrokken vrouwen vindt dat een vrouw die op het bedrijf meewerkt, mede-onderneemster is. In combinatie met hun mening over de uiteindelijke beslissingsbevoegdheid t.a.v. bedrijfsaangelegenheden lijkt de conclusie gerechtvaardigd dat hun definitie van mede-onderneemster minder omvattend is dan die welke in kringen van "agrarische commissies" wordt gebezigd. Een mede-onderneemster is in de ogen van de bij ons onderzoek betrokken boerinnen een vrouw die meewerkt op en meedenkt over het bedrijf. In kringen van "agrarische commissies" valt hieronder echter ook meebeslissen over het bedrijf. In de volgende paragraaf komen we hierop terug.

Na dit exposé over houdingen ten aanzien van aspecten van het mede-onderneemsterschap in het algemeen, gaan we nu weer even terug naar de eigen situatie: welke wensen heeft de vrouw ten aanzien

van haar eigen participatie in de beslissingen binnen het bedrijf? Zou ze graag meer te zeggen willen hebben of vindt ze het wel goed zoals het nu is? Vooral dit laatste, zo blijkt. Ondanks het feit dat meestal de man de uiteindelijke beslissingen neemt, zegt 92% het wel goed te vinden zoals het nu is.

"Hij moet er mee werken".

"Er kan maar een kapitein op het schip zijn".

"Ik heb er geen verstand van, hij heeft ervoor geleerd".

Deze en soortgelijke geluiden zijn veelvuldig te vernemen uit de mond van de boerin. Nu is het inderdaad zo dat de mannen vaak wel een agrarische opleiding hebben gehad, terwijl de vrouwen dat niet hebben. Met andere woorden: het is niet verwonderlijk dat er boerinnen zijn die zeggen dat hun man er het meeste verstand van heeft en bijgevolg zelf geen verantwoordelijkheid durven nemen voor de bedrijfsbeslissingen.

Bovendien kan het wel eens zo zijn dat het handhaven van de status-quo als de meest veilige oplossing wordt ervaren. Een boerin hierover:

"Als ik me daarmee ga bemoeien krijgen we heibel in de tent, denk ik. Mijn man meent toch altijd dat hij het het beste weet".

Er zijn ook vrouwen die aangeven dat ze zich te oud voelen om nu nog (meer) verantwoordelijkheid voor het bedrijf te dragen.

"Als ik nog jong was dan zou ik dat wel willen, maar nu niet meer".

Een zaak die wellicht ook een rol van betekenis speelt, is het feit dat de boerin vaak haar handen al vol heeft. Ze heeft het te druk om ook nog eens mee te beslissen over zaken waarvoor ze geen tijd heeft om zich erin te verdiepen.

"Je moet als boerin een heleboel kunnen. Er wordt gewoon van me verwacht, dat ik een heleboel doe, dat is gewoon zo. Mee-beslissen wil dan zeggen dat ik nog meer moet gaan doen".

Ook zal het voor sommige boerinnen een bewuste keuze zijn om de beslissingen over het bedrijf aan hun man over te laten. Ze zijn "toevallig" met een boer of tuinder getrouwd, maar wensen verder niets of zo weinig mogelijk met het bedrijf te maken te hebben. Anders gezegd: als het nodig is helpen ze een handje, maar daarmee is de kous af.

Na deze opmerkingen van en over de groep vrouwen die geen veranderingen wenst, nu iets over de kleine groep die meer te zeggen wil hebben. Welke vrouwen zijn dat? Vooral de jongere en de beter opgeleide vrouwen uiten deze wens. Ook de vrouwen die in het noorden van het land en -in iets mindere mate- in het westen van

het land wonen, willen in vergelijking met hun collega's uit het oosten en zuiden relatief vaak meer zeggenschap bij de bedrijfsbeslissingen. Opmerkelijk is dat er geen relatie lijkt te bestaan met het al dan niet in het bedrijf werken noch met het aantal gemaakte arbeidsuren in het bedrijf. Nu is het natuurlijk wel zo dat vrouwen die veel arbeid in het bedrijf verrichten vaak op dit moment al meer te zeggen hebben dan hun collega's die weinig of geen arbeid verrichten in het bedrijf.

Hoe ziet de toekomstverwachting inzake de bedrijfsbeslissingen er nu uit? Meer cq. minder zeggenschap denken slechts weinigen te krijgen (resp. 4% en 6%). Enkel weten het nog niet, maar de overgrote meerderheid (88%) denkt dat het zo blijft als het nu is.

Slechts een minderheid van de vrouwen die meer willen meebeslissen, denkt dit in de toekomst te kunnen verwezenlijken. Er is zelfs een aantal dat verwacht minder te zeggen te krijgen in de komende jaren (bijlage 8.7).

- Conclusie

Concluderend kunnen we stellen dat de wensen en de toekomstverwachtingen van de boerin t.a.v. de beslissingsbevoegdheid over het eigen bedrijf het beeld laten zien van een vrouw die wel meepraat en meedenkt, maar de uiteindelijke beslissingen aan haar man overlaat. Geen agrarische vooropleiding, geen verantwoordelijkheid durven nemen en angst voor een nog zwaardere belasting dan nu lijken belangrijke oorzaken te zijn om het maar te laten zoals het is. Handhaven van de status-quo is bovendien de "veiligste" oplossing.

8.6.2 Vertegenwoordigen van het bedrijf naar buiten

Over de wensen en toekomstverwachtingen ten aanzien van het vertegenwoordigen van het bedrijf naar buiten is geen informatie ingewonnen. Wel zijn de boerinnen twee stellingen voorgelegd over de participatie van vrouwen in de standsorganisaties en in het landbouwbeleid. De eerste stelling luidt: "Ik vind dat vrouwen niet in de standsorganisaties thuis horen". Met deze stelling is 18% het eens, terwijl 67% het er niet mee eens is. Vooral de jongere generatie is het er relatief vaak niet mee eens.

"Waarom zouden vrouwen er niet in thuis horen? Als een vrouw dat wil en ze is er in thuis dan moet dat kunnen. In deze tijd van emancipatie zeker".

De oudere boerinnen zijn over het algemeen behoudender: zij willen relatief vaak de standsorganisaties maar aan de mannen overlaten.

"Zaak voor mannen, vrouwen moeten niet overal hun mond over open doen".

"Ik hou niet van het type vrouw met de broek aan!"

Het is niet verwonderlijk dat de oudere boerin het ook relatief vaak niet eens is met de stelling "Ik vind dat vrouwen zich met het landbouwbeleid bezig behoren te houden". In totaal is 28% van de boerinnen het niet eens met deze stelling.

"Daar hebben wij vrouwen toch geen verstand van, van de EEG, Brussel en zo. Ze bekijken het maar. Bovendien heb ik toch het idee dat je daar heel weinig aan kunt doen".

De meerderheid (59%) is echter van mening dat de vrouw zich wel met het landbouwbeleid behoort bezig te houden.

"Ja hoor, ook voor vrouwen van belang. Uiteindelijk praten en denken ze ook mee over het bedrijf. Het gaat ook hen aan".

"De vrouw voelt het in de portemonnee".

Al met al lijken er weinig barrières te worden opgeworpen, althans door de vrouwen zelf, voor een actieve bemoeienis van de boerin met agrarische aangelegenheden buiten het eigen bedrijf.

8.7 Boerin van beroep?

Na de wensen en toekomstverwachtingen ten aanzien van deelaspecten van de positie van de boerin, nu als een soort eind-evaluatie een korte beschouwing over haar positie als geheel. In nota's op studiedagen e.d. wordt veelvuldig gepleit voor erkenning van een zelfstandige beroepsstatus van de in het agrarisch bedrijf werkende echtgenote.

Hoe staan de in het onderzoek betrokken vrouwen hier nu tegenover? Op de vraag: "Ziet U het meewerken in het bedrijf door de echtgenote van een boer of tuinder als het uitoefenen van een beroep?" antwoordt 64% van de vrouwen bevestigend. Een aantal heeft er geen mening over en de rest (29%) ziet het niet als het uitoefenen van een beroep. Hoe willen deze laatsten de in het bedrijf werkende echtgenote dan wel noemen? De gegeven antwoorden zijn divers: hulp(je), assistente, bijspringster, vrouw van een boer, vrouw van een kweker, maar ook handlanger worden genoemd. De jongeren zien het werken in het bedrijf overigens vaker als een beroep dan de ouderen, maar de verschillen zijn klein.

Op de vraag "Wanneer U gevraagd wordt welk beroep U uitoefent, wat zegt U dan?" geeft 58% van de bij ons onderzoek betrokken boerinnen het antwoord "huisvrouw". Nog eens 16% antwoordt "geen beroep". Maar weinig vrouwen (19%) noemen als beroep boerin, tuinster, pluimveehoudster, agrarisch ondernemster of een ander beroep waaruit haar agrarische werkzaamheden zouden zijn af te leiden.

Al met al ziet de boerin het werken in het bedrijf in zijn algemeenheid veelal als het uitoefenen van een beroep, maar wanneer het haarzelf betreft, geldt dat opeens in veel geringere mate.

Dat de vrouwen die niet in het bedrijf werken zich slechts bij uitzondering met het agrarische beroep identificeren, ligt voor de hand. Dat de vrouwen die een baan buitenshuis hebben, deze als hun beroep opvoeren ook. Maar het feit dat ongeveer 85% van de in het onderzoek betrokken vrouwen geen baan buitenshuis heeft en wel in het bedrijf werkt maar zichzelf voor het leeuwedeel een andere beroepskwalificatie geeft dan de agrarische, lijkt op het eerste gezicht minder voor de hand te liggen.

Rubin (1979, p. 58) constateert in haar onderzoek onder oudere vrouwen hetzelfde: "Het meest opvallend was het feit dat, hoewel de helft van de vrouwen met wie ik sprak een betaalde baan buitenshuis heeft, niet één - met inbegrip van degenen die een hoger beroep uitoefenden - zichzelf beschreef in relatie tot haar werk". De mannen met wie ze sprak, omschreven zichzelf echter allen in relatie tot hun baan. De vrouwen legden vooral de nadruk op het feit dat ze een goede moeder, echtgenote en huisvrouw waren.

Ook de bij ons onderzoek betrokken boerinnen omschrijven zich vooral als huisvrouw. Anders gezegd: beperken zich tot hun werk binnenshuis. Zoals we in hoofdstuk 5 zagen, zijn de taken van huisvrouw en moeder dan ook de meest tijdrovende activiteiten voor de boerin. Bovendien staat voor de boerin meestal haar gezinsrol bovenaan de prioriteitenlijst. Ze is in eerste plaats verantwoordelijk voor de gang van zaken in het "voorhuis". In het "achterhuis" is haar man verantwoordelijk.

"Mijn beroep? Huisvrouw, die tevens haar man helpt.... Waarom huisvrouw? Omdat je toch het werk in de huishouding allemaal doet, dat komt toch wel op mij neer. De kinderverzorging komt ook op mij neer".

"Het is niet dat ik me voor het boerin zijn schaam, maar ja... je bent toch het meest in de huishouding bezig.... Henk (haar man; TL) zal zich ook nooit geen boer noemen. Hij zegt altijd veehouder".

"Ik ben geen boerin. Ik ben de vrouw van een boer en dan werk ik dus ook mee op het bedrijf, omdat ik zie dat het nodig is".

"Dat ik huisvrouw ben zeg ik zonder er bij na te denken, omdat je getrouwd bent, denk ik. Dan ben je huisvrouw, omdat ik ook nooit een beroep heb gehad. Ik zal me nooit boerin noemen; een boerin vind ik een aanduiding van een beroep. Als ik een beroep zou moeten kiezen voor mezelf zou ik nooit boerin worden".

Maar, zoals gezegd, kiest bijna 1 op de 5 vrouwen voor het agrarisch beroep en niet voor het beroep huisvrouw.

"Ik noem me altijd tuinster. Dat beroep bestaat officieel wel niet, maar tuindersvrouw vind ik ook zo'n rotbegrip".

"Agrarisch ondernemster. Boerin heeft een negatieve bijmaak. Als je zegt dat je boerin bent, dan hoor je zo vaak: goh, dat

zou je ook niet zeggen. Mensen denken dan aan een grote, stevige vrouw met een blauwe overall en een rode hoofddoek".

Of een vrouw zich nu definieert als huisvrouw, boerin, tuinster of agrarische ondernemster, ze is en blijft getrouwd met een agrariër. Zoals in het voorgaande naar voren kwam, betekent dit vaak hard werken op het bedrijf en in het huishouden en weinig vrije tijd. Ondanks dit vele werk zegt 87% van de bij ons onderzoek betrokken vrouwen dat de prettige kanten van het wonen en werken op een agrarisch bedrijf voor haar overwegen boven de minder prettige kanten. De afwisseling van werk in huishouden en bedrijf, het thuis of dicht bij huis zijn wanneer de kinderen uit school komen, de zelfstandigheid, het werk zelf kunnen indelen, het buiten wonen, het "vrije" bestaan en het samen met je man werken, worden als belangrijke pluspunten van het agrarisch beroep naar voren gebracht.

"Nou het prettige vind ik dat je je tijd en alles zo heerlijk zelf kunt indelen. Dat vind ik gewoon echt pluspunten: hup je gaat weg. Dat vind ik ideaal. En je woont buitenaf".

Dat de minder prettige kanten de boventoon voeren, vindt 6% van de ons onderzoek betrokken vrouwen. Te weinig vrije tijd, de gebondenheid, het te laag inkomen en het altijd maar klaar moeten staan voor het bedrijf zijn, volgens deze groep, belangrijke negatieve aspecten van het agrarisch beroep.

"Al dat geploeter en dan moet je kijken wat je er mee verdient! Het moet echt liefdewerk zijn, nou dat is het voor mij niet".

"Financieel zitte we zwaar. Als je varkens hebt en er moet geld bij, dan kun je nooit wat kopen. Dat is allemaal niet zo plezierig".

"Zeven dagen en twee keer per dag koeien melken, dat vind ik zo benauwend".

Tot slot is er een aantal boerinnen (7%) dat zegt dat noch de prettige noch de minder prettige kanten van het wonen en werken op een agrarisch bedrijf overheersen. Ze accepteren de situatie zoals die is, vaak mede uit gebrek aan perspectief op iets anders.

"Ik vind het eigenlijk niet zo leuk allemaal. Maar het is niet dat je zegt: ik heb er echt een beetje tegenzin in. Maar ja, je moet toch door, een andere keuze heb je niet".

"Je kunt toch niet terug. Je moet het allemaal maar accepteren zoals het komt".

Concluderend kunnen we zeggen, dat voor de meeste boerinnen de positieve kanten van het agrarisch beroep overheersen. Herhaaldelijk worden in de interviews de full-time huisvrouwen of de buitenshuis werkende moeders of hun eigen moeders als referentiegroep gebruikt. In bijna alle gevallen valt de vergelijking in hun eigen voordeel uit. Weinigen zouden willen ruilen met een niet-agrarische vrouw.

9. Conclusies en slotbeschouwing

In de voorgaande hoofdstukken zijn we ingegaan op de positie van de boerin op het agrarisch gezinsbedrijf. Er is aandacht besteed aan haar rollen van huisvrouw, moeder, buitenshuis werkende vrouw, arbeidster en mede-onderneemster op het agrarisch bedrijf.

In dit hoofdstuk zullen de belangrijkste conclusies aan de orde komen ten aanzien van de in het onderzoek centraal staande rollen van arbeidster en mede-onderneemster op het bedrijf.

Tevens zullen we aangeven welke factoren onzes inziens de huidige rolverdeling tussen boer en boerin beïnvloeden. Tot slot volgen enige toekomstbespiegelingen. Hierbij gaat het met name om de vraag welke consequenties het emancipatiestreven van de boerin kan hebben.

- "Achter gaat voor"

De bij ons onderzoek betrokken vrouw levert een belangrijke bijdrage aan het functioneren van het agrarisch bedrijf. Niet alleen de omgeving, maar ook de boerin zelf vindt het haast vanzelfsprekend dat een boer of tuinder in zijn werk wordt bijgestaan door zijn echtgenote. Als huwelijkspartner van een agrariër moet je nu eenmaal niet alleen klaar staan voor je gezin, maar ook voor het bedrijf als dat nodig is. De boerin ziet haar arbeid op het bedrijf in de regel dan ook niet als het uitoefenen van een beroep maar als het helpen van haar man. Het is zijn beroep en wanneer hij het werk niet alleen afkan, helpt ze hem. De boerin is en voelt zich op de eerste plaats huisvrouw. Hieraan besteedt ze dan ook het grootste deel van haar werkweek. Dit neemt niet weg dat meestal "achter voor gaat". Investerings en werkzaamheden op het bedrijf hebben voorrang op die in het huishouden. De combinatie van huishouding en bedrijfswerk zorgt er voor dat de boerin over het algemeen een zwaar belaste vrouw is.

- Arbeidstijd op het bedrijf

De inzet van de vrouw is van grote betekenis voor het bedrijf en daarmee voor de continuïteit van de agrarische onderneming. Een eerste punt waaruit dit valt af te leiden, is de tijd die ze aan het bedrijfswerk besteedt. Gemiddeld heeft de bij ons onderzoek betrokken vrouw een part-time baan van ruim 22 uur per week op het bedrijf. Ze neemt hiermee ongeveer 20% van de totale hoeveelheid arbeid op het bedrijf voor haar rekening. Er doen zich echter onderling zeer grote verschillen voor.

Bepalend voor de arbeidstijd van de boerin zijn vooral de aard van het werk, dat op een bedrijf verricht moet worden, en de behoefte aan hulp. Staat haar man alleen voor het werk en/of kent het bedrijf veel "handwerk" dan is de inzet van de boerin op het bedrijf groot.

Het is overigens opvallend dat vaak pas wanneer haar inzet op het bedrijf naar een full-time baan tendeert, de boerin te kennen geeft het bedrijfswerk als te belastend te ervaren. Ongeveer een kwart van de boerinnen zou graag minder bedrijfswerk willen verrichten.

- Aard van de werkzaamheden

De werkzaamheden van de boerin op het bedrijf spelen zich vooral dichtbij en in de woning af, dus op plaatsen die zich relatief goed lenen voor een combinatie met haar rollen van huisvrouw en moeder.

Er kan een - ruimtelijk - onderscheid worden gemaakt tussen taken voor het bedrijf en taken in het bedrijf. De eerste vinden voornamelijk plaats in de woning, de laatste in de bedrijfsgebouwen (stal, schuur, kas) en op het land.

Haar vaste taken voor het bedrijf zijn vooral te omschrijven als receptioniste- en secretaresseswerkzaamheden.

In het bedrijf kunnen haar vaste taken gekwalificeerd worden als "handwerk" en als werk dat in het verlengde van de huishoudelijke arbeid ligt. Bovendien is het - met name in de tuinbouw - werk waarvoor een zekere vingervlugheid is vereist. Werkzaamheden op een trekker of op een andere machine verricht ze zelden. Het zijn vooral de jongere boerinnen die dit "mannenwerk" wel eens voor hun rekening nemen.

Waarom verricht de boerin op het bedrijf vooral die werkzaamheden die voor vrouwelijk doorgaan? Met andere woorden: waarom is de arbeidsverdeling tussen boer en boerin als traditioneel te bestempelen? Onzes inziens zijn hierbij de volgende factoren van belang:

- a. De boer heeft een agrarische opleiding, de boerin niet en is dus niet "deskundig".
- b. De boer koos zijn beroep, de boerin haar man.
- c. Het agrarische bedrijf staat op naam van de man, hij is het bedrijfshoofd. De boerin is "meewerkende echtgenote".
- d. Biologische verschillen tussen man en vrouw. Lichaamsbouw, vingervlugheid, nauwgezetheid en "moederinstinct" worden als redenen voor het huidige takenpakket van de vrouw aangevoerd.
- e. Traditionele opvattingen bij boer en boerin over wat wel en wat geen vrouwenwerk is.
- f. Door als vrouw in het bedrijfswerk juist die eigenschappen te gebruiken die traditioneel voor vrouwelijk doorgaan, wordt het eigen vrouwbeeld niet aan het wankelen gebracht, vormt ze geen bedreiging voor haar man en leidt haar man geen statusverlies.
- g. De boerin ziet als een gevaar dat het gaan verrichten van "mannenwerk" een extra arbeidsbelasting bovenop haar huidige takenpakket zal betekenen. Om dit te voorkomen is het het veiligst "mannenwerk" niet te kunnen en niet te ambiëren.

- Beslissingen

Welk gewicht uiteindelijk wordt toegekend aan het geheel van werkzaamheden waarmee de boerin op het bedrijf is belast, wordt eerst duidelijk wanneer bezien wordt in hoeverre dit vergezeld gaat met beslissingsbevoegdheid over dat bedrijf. Werkelijk beslissingsbevoegd in de zin dat dit formeel is vastgelegd, is de bij ons onderzoek betrokken boerin slechts bij hoge uitzondering.

Wanneer er belangrijke beslissingen over het eigen bedrijf genomen moeten worden, wordt de boerin wel - veelal intensief - bij het overleg betrokken maar de uiteindelijke beslissingen neemt, in de ogen van de boerin, in de regel haar man. Naarmate de boerin meer uren op het bedrijf werkt, is dit in mindere mate het geval.

Het feit dat de boerin relatief weinig aan de uiteindelijke beslissingen over het eigen bedrijf deelneemt, wordt onzes inziens door een samenspel van een aantal factoren veroorzaakt. Gebrek aan tijd om zich fundamenteel te verdiepen in deze problematiek, gebrek aan scholing op het gebied van bedrijfsplanning en -management, gebrek aan technische kennis, geen verantwoordelijkheid durven nemen en een man die moeilijk verantwoordelijkheid uit handen geeft, zijn hierbij factoren die een belangrijke rol kunnen spelen. Maar ook het traditionele waarden- en normenpatroon waarbij het als vanzelfsprekend geldt dat de man de baas is, is hierbij ongetwijfeld van betekenis.

De stap van overlegpartner naar mede-beslissingspartner zal overigens voor een aantal vrouwen waarschijnlijk slechts klein zijn.

Ook een ander facet van het ondernemerschap nl. het vertegenwoordigen van het bedrijf naar buiten in landbouworganisaties en -coöperaties, is (nog) geen vrouwenaangelegenheid. Slechts bij uitzondering vertegenwoordigt de vrouw het bedrijf naar buiten. Gebrek aan informatie over het feit dat de "meewerkende echtgenote" tegenwoordig zelfstandig lid kan worden van de standsorganisatie, angst om als enige vrouw op een "mannenvergadering" aanwezig te zijn, angst om als een vrouw "met de broek aan" beschouwd te worden, gebrek aan kennis over de gepresenteerde onderwerpen en gebrek aan tijd lijken hierbij belangrijke barrières te zijn.

- Zelfbeeld

Hoe denkt de boerin zelf over haar positie? Bij de afweging van de positieve en negatieve kanten van het agrarisch beroep slaat de schaal meestal door naar de positieve kant. Haar inzet op het bedrijf en dan vooral de afwisseling met het huishoudelijk werk waardeert ze vaak positief. Gebrek aan vrije tijd en aan tijd voor de kinderen vormen de belangrijkste knelpunten. De arbeidsbelasting op het bedrijf wordt met name door de boerinnen die veel uren in het bedrijf maken, en door de oudere boerinnen als problematisch ervaren. Het gebrek aan uiteindelijke medezeggenschap over het bedrijf zien weinigen als een knelpunt.

De beleving van haar positie als boerin is voor de bij ons onderzoek betrokken vrouwen losmakelijk verbonden met haar positie als echtgenote. Haar inzet op het bedrijf is voor haar vaak een vanzelfsprekend uitvloeisel van haar huwelijk met een agrariër. De in de statistieken gebruikelijke term "meewerkende echtgenote" geeft dit ook al aan: de boerin legt het accent op echtgenote en dus op haar rol in huis, en werkt mee op het bedrijf, omdat haar man haar hulp nodig heeft.

- De boerin van de toekomst

De vraag is echter of de boerin van de toekomst nog genoeg zal nemen met de positie die de boerin nu bekleedt. We mogen aannemen dat het zich nu nog op zeer bescheiden schaal manifesterende emancipatiestreven van met name de jongere vrouwen de komende jaren sterker naar voren zal treden. Dit emancipatiestreven zal de opvattingen, aspiraties en het gedrag van de boerin beïnvloeden. Het streven naar keuzevrijheid en gelijkberechtiging zullen hierbij op de voorgrond staan.

Op dit moment zijn de positie van de man en die van de vrouw binnen het bedrijf niet gelijkwaardig. De man is bedrijfshoofd, vertegenwoordigt het bedrijf naar buiten en neemt in de regel de uiteindelijke bedrijfsbeslissingen. De vrouw heeft een part-time baan op het bedrijf en weinig zeggenschap over dat bedrijf.

Het ziet er niet naar uit dat het agrarisch gezinsbedrijf van de toekomst zonder de arbeid van de boerin kan functioneren. We mogen aannemen dat de vergroting en modernisering van de bedrijven zich verder voort zullen zetten. De prijzen van land- en tuinbouwproducten zullen waarschijnlijk niet zodanig stijgen dat (meer) betaalde arbeidskrachten kunnen worden aangetrokken.

De betekenis van deze ontwikkelingen voor de omvang en inhoud van het bedrijfswerk van de vrouw is moeilijk te kwantificeren. Door de modernisering van de bedrijfsinrichting neemt de hoeveelheid handwerk en dus het traditionele vrouwenwerk in het bedrijf af. Dit betekent dat de boerin in de toekomst meer "ingeschakeld" zal worden, zoals dat bij de jongere boerin van nu reeds gebeurt, bij het machinale werk en dus het traditionele mannenwerk.

Vergroting van de bedrijven betekent dat taken die vooralsnog niet gemechaniseerd kunnen worden zoals het voeren van de kalveren en het verzorgen, oogsten en verwerken van een aantal gewassen zullen worden uitgebreid. Dit brengt dan weer meer traditioneel vrouwenwerk voor de boerin met zich mee.

Verder zullen computerisering en automatisering van de informatievoorziening en de verwerking van de bedrijfsgegevens consequenties hebben voor de arbeid die de vrouw voor het bedrijf verricht. Nieuwe taken dienen zich aan, terwijl oude taken zoals het bijhouden van de boekhouding, van karakter zullen veranderen.

In een aantal gevallen kan de hoeveelheid bedrijfsarbeid van de boerin in de toekomst afnemen. Onder invloed van de werkloosheid, zullen haar kinderen vaker op het ouderlijk bedrijf mee gaan werken en dus een deel van het werk van hun moeder overnemen. Dit geldt overigens alleen voor de oudere boerin.

Al met al mogen we aannemen dat de inhoud van de bedrijfsarbeid van de vrouw zal veranderen, maar dat de tijd die ze eraan zal moeten besteden, over het algemeen zeker niet zal verminderen. Het agrarisch gezinsbedrijf zal haar arbeid nodig blijven hebben.

Voor de keuzevrijheid en de ontplooiingsmogelijkheden van de boerin heeft dit belangrijke consequenties. Ze wordt gedwongen haar eigen aspiraties en ambities op te geven, althans ze ondergeschikt te maken aan de belangen van het bedrijf. Deze aspiraties en ambities kunnen gericht zijn op haar baan als huisvrouw, maar ook op de voortzetting of opnieuw opnemen van het beroep waarvoor zij is opgeleid.

De boerin heeft niet in haar jeugd voor het agrarisch beroep gekozen. Men mag derhalve niet verwachten dat ze na het huwelijk automatisch haar man gaat assisteren op het bedrijf en hieraan haar werk in het huishouden of haar belangstelling voor een baan buitenshuis ondergeschikt maakt.

Er zullen dus voorwaarden geschapen dienen te worden om het ook binnen het agrarisch gezinsbedrijf mogelijk te maken, dat de vrouw kiest voor haar eigen ambities, ook wanneer dat werk buitenshuis inhoudt (en niet voor het beroep van haar man). Hiertoe zullen echter de sociale en economische omgeving van de boerin moeten worden aangepast.

Vrouwen die met een boer of tuinder gaan trouwen, kunnen een aantal keuzes maken. De volgende vier, min of meer extreme, keuzemogelijkheden staan hierbij open:

1. De keuze om haar baan buitenshuis na het huwelijk aan te houden of deze te hervatten als de kinderen naar school gaan. Dit betekent dat de man zijn bedrijf op een zodanige wijze moet inrichten dat hij het werk zonder hulp van zijn vrouw afkan. Bovendien zal hij een grotere bijdrage aan de huishoudelijke arbeid moeten leveren.
2. Ze kan kiezen voor een full-time baan als huisvrouw en moeder. Ook dit betekent dat de boer zijn bedrijf zodanig moet inrichten dat de hulp van zijn vrouw niet nodig is.
3. Een derde alternatief is de keuze voor een baan als agrarisch medewerkster. Ze werkt op het bedrijf, maar laat het ondernemerschap aan haar man over. Met andere woorden, ze kiest voor een positie als werkneemster met alle rechten en plichten van ieder ander die in loondienst is. Hiervoor is het wel noodzakelijk dat het bedrijf in de vorm van een besloten vennootschap gevoerd wordt. Dit is namelijk op dit moment (nog) de enige mogelijkheid om als echtgenote bij je man in loondienst te treden.
4. Ze kan ook besluiten om agrarisch ondernemster te worden. Zij zal dan ook alle rechten en plichten die hierbij horen, willen aanvaarden. Met andere woorden: dezelfde rechtspositie, dezelfde beslissingsbevoegdheden en dezelfde mogelijkheden om het bedrijf naar buiten te vertegenwoordigen als haar echtgenoot. Dit betekent, naast aanpassingen in de wetgeving op so-

ciaal, fiscaal en juridisch gebied, tevens dat goede bij- en omscholingsmogelijkheden voor de boerin noodzakelijk zijn. Cursussen op het technische vlak en op het gebied van bedrijfsplanning en -management lijken hierbij vooral van belang. Maar ook de echtgenoot zal ruimte moeten maken voor een meebeslissende partner en voor een meer gelijkwaardige arbeidsverdeling op het bedrijf en in het huishouden.

De vier bovengenoemde mogelijke keuzes van de boerin van de toekomst zijn, zoals gezegd, min of meer uitersten. Er kunnen uiteraard tussenvormen gekozen worden. Zo zullen er bijvoorbeeld ook in de toekomst boerinnen zijn, die hun prioriteit bij het huishouden leggen en daarnaast hun man bij zijn bedrijfswerk assisteren, maar noch agrarisch werknemerschap noch agrarisch ondernemerschap ambiëren.

Welke keuze de toekomstige boerin ook maakt, duidelijk zal zijn dat het emancipatiestreven van de boerin consequenties kan hebben voor het individuele agrarisch gezin en bedrijf, maar ook voor de agrarische sector in zijn totaliteit.

Het lijkt wenselijk dat de agrariërs, de landbouworganisaties en het beleid - ieder op hun eigen terrein - rekening houden met en ruimte scheppen voor de zich emanciperende vrouw.

Het voorgaande betekent, dat het wenselijk is de komende ontwikkelingen zo goed mogelijk te volgen. Bovendien dienen bij het opstellen van het landbouwbeleid en bij het afwegen van alternatieven de consequenties hiervan voor de positie van de boerin te worden betrokken.

Tenslotte zal in een vervolgonderzoek de nadruk moeten liggen op de veranderingen die zich voltrokken hebben, voltrekken en gaan voltrekken bij de jonge agrariërs en hun vrouwen, verloofdes of vriendinnen. Ook de bijdrage van de vrouw aan de inkomensvorming op het bedrijf, de financiële inbreng van de vrouw en het besluitvormingsproces tussen man en vrouw zullen onzes inziens in een vervolgonderzoek aan de orde dienen te komen. In ons onderzoek kon aan deze punten onvoldoende aandacht worden besteed.

Geraadpleegde literatuur

Aldershoff, D.E., Zuidberg, A.C.L. en Baak, W.
Huishoudelijke produktie in 1980
SWOKA, Den Haag 1983

Andersson, R.
Situation of women with two jobs in rural societies
Uppsala 1980

Arbeidskrachtentelling 1979
CBS, Den Haag 1979

Bauwens, A.L.G.M. en Loeffen, G.M.J.
Agrarische beroepsbevolking en werkgelegenheid in historisch perspectief, in:
Landbouw tussen vrijheid en gebondenheid
LEI, Den Haag 1981

Bauwens, A.L.G.M. en Loeffen, G.M.J.
De veranderende sociale en economische positie van de boerin
LEI, Den Haag 1984

Clason, C.E.
Huisvrouwen, werkende vrouwen?
Assen 1979

Deenen, B. van en Kossen-Knirim, C.
Landfrauen in Betrieb, Haushalt und Familie
Bonn 1981

Everaet, H.
De landbouwersvrouw in heden en verleden
LEI, Brussel 1972

Friedmann, H.
World market, state en family farm: social bases of household production in the
era of wage labor, in: Comparative studies in history and society, 1978

Groot, J.P.
De leefbaarheid van plattelandskernen in gemend agrarisch-recreatieve gebieden,
in: Gemengde bedrijvigheid
Wageningen 1971

Hannon, D.F. en Katsiaouni, L.A.
Traditional Families?
Economic and Social Research Institute, Dublin 1977

Hobbelink, A.
Je trouwt niet alleen met een boer ....
KU, Nijmegen 1982

Hoogh, J. de
Enkele beschouwingen over de economische organisatie van de landbouwproduktie
Amsterdam 1967

Houten, M. van en Spaander, G.
Beroep Huisvrouw
Wageningen 1980

GERAADPLEEGDE LITERATUUR (1e vervolg)

Knulst, W.P.

Een week tijd

SCP, 's-Gravenhage 1977

Knulst, W. en Schoonderwoerd, L.

Waar blijft de tijd

SCP, 's-Gravenhage 1983

Koning, N.

Agrarische gezinsbedrijven en industrieel kapitalisme, in: Tijdschrift voor politieke economie, 1982 (6e jaargang no. 1)

Koopman, G.

Ondernemersvrouwen in de detailhandel: een vergeten beroepsgroep?

UvA, Amsterdam 1983

Kooy, G.A.

Het Nederlandse boerengezin anno 1980, in: Landbouwkundig Tijdschrift, 1981 (93e jaargang no. 3)

Kriellaars, F.W.J.

Enige beschouwingen over het gezinsbedrijf in de landbouw

Leiden 1951

Landbouw-Economisch Bericht 1980

LEI, Den Haag 1980

Landbouw-Economisch Bericht 1983

LEI, Den Haag 1983

Litjens, M., Loeffen, T. en Valkhoff, C.

Achter gaat voor

LH, Wageningen 1979

Otten, R., en Weenink, B.

Dat ik bidoel in goed boerinne

LH, Wageningen 1983

Oakley, A.

Het werk van de huisvrouw

Amsterdam 1979

Oudijk, C.

Sociale atlas van de vrouw 1983

SCP, 's-Gravenhage 1983

Planck, U. en Ziche, J.

Land- und Agrarsoziologie

Stuttgart 1979

Potthoff, H.

The social and economic situation of farmer's wives on the family farms of the federal republic of Germany

FAO, Rome 1969

Rubin, L.B.

Vrouwen van zekere leeftijd

Baarn 1980

GERAADPLEEGDE LITERATUUR (2e vervolg)

Rijpma, S.
Gezondheid en gezinsindividualisering in een agrarische gemeenschap
Lochem 1973

Saal, C.D.
Het boerengezin in Nederland
Assen 1958

Scoville, O.J.
Measuring the farm family, in: Journal of Farm Economics, 1947

Sociaal en Cultureel Rapport 1982
SCP, 's-Gravenhage 1982

Stork- van der Kuyl, D.M.E.A.J.
De boerin van nu en straks
Assen 1966

Voorstellen inzake de totstandbrenging en uitvoering van het gemeenschappelijk
landbouwbeleid krachtens artikel 43 van het Verdrag tot oprichting van de Euro-
pese Economische Gemeenschap
Brussel 1960

Weeda, C.J.
Ontwikkelingen in huwelijk en gezin, In: Weeda, C.J. (red); Huwelijk en Samen-
leving
Assen 1981

Welles, H. en Defares, P.B.
Psychische belasting melkveehouders
LH, Wageningen 1983

Zoelen, C.M. van
Zitten boerinnen knel?
KSA, Den Haag 1976

Bijlagen

Bijlage 1. Begripsomschrijvingen

- Arbeid in het bedrijf:

Arbeid in de bedrijfsgebouwen en op het land.

- Arbeid voor het bedrijf:

Arbeid die ten behoeve van het bedrijf verricht wordt en zich vooral in de woning afspeelt.

- Arbeid op het bedrijf:

Arbeid in het bedrijf + arbeid voor het bedrijf.

- Bedrijfstypen:

Typering van het bedrijf op basis van de verdeling van het aantal sbe per bedrijf over de verschillende bedrijfsonderdelen. Een bedrijf behoort tot een bedrijfstype als 60% of meer van de totale sbe uit het aangegeven bedrijfs onderdeel afkomstig is. Een gemengd bedrijf heeft 2 of meer bedrijfsonderdelen waarbij elk van deze onderdelen minstens 20% van de sbe heeft, doch minder dan 60%.

- Boerin:

Een vrouw die gehuwd is met een boer of tuinder.

- Gezinsbedrijf

Bedrijf waar de helft of meer van de regelmatige werkzame arbeidskrachten, gezinsarbeidskrachten zijn.

- Hoofdberoepsbedrijf:

Bedrijf dat door het bedrijfshoofd als hoofdberoep wordt uitgeoefend d.w.z. een bedrijf waarvan het bedrijfshoofd het grootste deel van zijn dagtaak aan het agrarisch bedrijf besteedt.

- Huishouden:

Twee of meer mensen die tezamen wonen en een huishouding voeren.

- Huishouding/huishoudelijke arbeid:

Geheel van activiteiten ten behoeve van de verzorging van het huishouden. Deze arbeid is onderverdeeld in:

- a. huishoudelijk werk en
- b. kinderopvoeding en -verzorging

- Landsdeel:

Noorden = Groningen, Friesland, Drente
Oosten = Overijssel (incl. IJsselmeerpolders), Gelderland
Westen = Noord-Holland, Zuid-Holland, Zeeland, Utrecht
Zuiden = Noord-Brabant, Limburg.

- Regelmatige werkzame arbeidskracht:

Arbeidskracht die elke week, ook al is het maar één uur per week, werkzaam is.

- Standaardbedrijfseenheid (sbe):

Eenheid waarin de omvang van een agrarisch bedrijf en van de afzonderlijke produktierichtingen binnen een bedrijf wordt uitgedrukt. Een sbe komt overeen met een bepaald bedrag aan toegerekende factorkosten (arbeid, rente en nettopacht) in een bepaalde periode bij een doelmatige bedrijfsvoering en onder normale omstandigheden. Voor nadere toelichting zie LEI-mededeling no. 273.

- Vaste taak van boerin:

Een taak die altijd door de boerin verricht wordt.

Bijlage 2. Steekproeftrekking

De steekproeftrekking heeft plaatsgevonden uit het bestand van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) voor de tellingen in de agrarische sector, de zogenaamde metellingen. Uit dit bestand zijn de boeren en tuinders geselecteerd die voldoen aan de gestelde voorwaarden. Ten aanzien van één essentieel punt bevat het bestand echter geen informatie, namelijk wat betreft het al of niet gehuwd zijn van de boer of tuinder. Mikkend op een uiteindelijke steekproef van ongeveer 450 respondenten, hebben we dus bij de eerste selectie niet alleen rekening moeten houden met de onvermijdelijke non-response vanwege weigeringen, ziekte en voortdurende afwezigheid, maar ook met een "non-response" die veroorzaakt zou worden door het niet-gehuwd zijn van een - onbekend - percentage boeren en tuinders.

Gegeven de geringe omvang van de te enquêteren steekproef (+ 450 personen), hebben we een voldoende aanwezigheid van de verschillende bedrijfstypen in ons onderzoekbestand niet helemaal aan het toeval van de a-selecte steekproeftrekking overgelaten. Bij de eerste selectie van potentiële respondenten is uitgegaan van een stratificatie voor bedrijfstypen. Voor 6 onderscheiden bedrijfstypen zijn uit het CBS-bestand met verschillende trekkingskans, maar per bedrijfstype a-select, in het totaal 850 adressen van bedrijfshoofden gehaald 1). Van deze 850 adressen zijn er 450 aan de enquêteurs van het LEI gegeven voor een bezoek aan de eventueel "bijbehorende" echtgenote. Uit de reserve van 400 adressen is geput, wanneer bij de 450 adressen geen gehuwde vrouw aanwezig bleek of vanwege een andere reden niet gerespondeerd is. Daarbij is gezocht naar adressen die qua bedrijfstype, leeftijd van het bedrijfshoofd en regio zoveel mogelijk gelijk waren aan de te vergeefs bezochte adressen uit de groep van 450.

Van de in eerste instantie benaderde groep van 450 adressen werd tevergeefs aangebeld bij 17,7%. Gedeeltelijk vanwege weigeringen e.d. en gedeeltelijk omdat de bewoners van het adres niet aan de eerder geformuleerde kenmerken van de onderzoekpopulatie bleken te voldoen.

Op basis van de gegevens over deze non-response kan een schatting gemaakt worden van het percentage gehuwde boeren en tuinders (niet ouder dan 68 jaar en met het werk op een gezinsbedrijf van meer dan 70 sbe als hoofdberoep) en van de onderzoekpopulatie waarover deze studie uitspraken wil doen.

In de navolgende tabel worden de schattingen vermeld. De eerste kolom geeft het aantal adressen in het metellingenbestand (CBS i.s.m. LEI) van de gezinsbedrijven met meer dan 70 sbe die gerund worden als hoofdbedrijf en waar de man niet ouder is dan 68 jaar. In de tweede kolom wordt een schatting gegeven van het percentage bedrijven van kolom 1 dat wordt geleid door een ongehuwd bedrijfshoofd (een ongehuwde man; de bedrijven waar een vrouw bedrijfshoofd is, vallen buiten de onderzoekpopulatie). Dit percentage is gelijk aan het percentage niet-geslaagde enquêtes bij de benadering van de eerste 450 adressen omdat het bedrijfshoofd niet gehuwd is (afgezien wordt dus van de non-response vanwege administratieve fouten, weigeringen e.d.). De derde kolom geeft een schatting van de populatie die aan onze voorwaarden voldoet op basis van de eerste en tweede kolom. De vierde kolom vermeldt de aantallen daadwerkelijke geënquêteerde personen ten behoeve van dit onderzoek.

Gezien de stratificatie door bedrijfstypen die heeft plaatsgevonden, is de samenstelling van de steekproef, zoals vermeld in kolom 4, proportioneel voor de onderzoekpopulatie. Anders gezegd: de groep geënquêteerden per bedrijfstype is niet voortdurend een zelfde percentage van de totale onderzoekpopulatie per bedrijfstype. Wanneer uitspraken gedaan moeten worden over alle vrouwen die tot

- 1) De 6 bedrijfstypen, hun vertegenwoordiging in de eerste selectie van 850 adressen en de trekkingskans van een bedrijf per bedrijfstype in het CBS-bestand zijn: (voorbeeld!) melkveehouderij, 100, 1 : 203; akkerbouw, 50, 1 : 352; etc.

Bijlage 2. (vervolg)

onze onderzoekpopulatie behoren, moet de niet-representatieve vertegenwoordiging van bedrijfstypen in onze steekproef "herwogen" worden. Daartoe dienen de in de vijfde kolom van de tabel vermelde "wegingsfactoren". Worden deze "wegingsfactoren" vermenigvuldigd met de aantallen geënquêteerden, dan verkrijgt men de geschatte onderzoekpopulatie per bedrijfstype.

Tabel B.2.1 Schatting onderzoekpopulatie en percentage gehuwde boeren en tuinders; samenstelling onderzoeksgroep en wegingsfactoren

	1 Aantal 1) gezins- bedrijven	2 Geschat % ongetrouwd 2)	3 Geschatte onderzoek- populatie	4 Aantal geënquê- teerden	5 Wegings- factor
1. Melkveehouderij	42.472	10,2	36.403	100	364
2. Intensieve veehouderij	9.368	4,8	8.948	73	123
3. Akkerbouw	9.892	15,5	7.245	76	95
4. Glastuinbouw	8.264	12,3	6.814	60	114
5. Overige tuinbouw	8.317	13,6	6.343	63	101
6. Gemengde bedrijven	11.014	15,5	8.684	74	117
Totaal	89.327	11,8 (w.v. 1,9 weduwnaar of gescheiden)	74.437	446 3)	

- 1) Aantal gezinsbedrijven dat hoofdberoepsbedrijf is met meer dan 70 sbe met bedrijfshoofd van 68 jaar of jonger in CBS/LEI-bestand.
- 2) Non-respons bij eerste benadering van 450 adressen voor zover veroorzaakt door het ontbreken van een echtgenote als percentage van 1.
- 3) Van de 548 tot de onderzoekpopulatie behorende vrouwen die zijn benaderd voor een enquête, zijn er 97 afgevallen: 76 weigeringen, 11 geen tijd, 6 ziektes en 4 herhaalde malen niet thuis.

Bijlage 3. Data-verwerking

De gegevens uit de vragenlijst en het tijdbestedingsonderzoek zijn volgens de gebruikelijke procedures binnen het LEI verwerkt.

Dit houdt in dat de vragenlijsten en dagboeken allereerst op volledige invulling gecontroleerd worden. Vervolgens worden de vragenlijsten en dagboeken gecodeerd, geponst en ter controle een tweede keer geponst. Tot slot is met behulp van een toetsprogramma het ponskaartenmateriaal gezuiverd, d.w.z. dat fouten als gevolg van coderen en/of ponsen zijn opgespoord en verbeterd.

Er zijn 2 databestanden gecreëerd, één met de ongewogen resultaten en één met de door middel van de wegingsfactoren verkregen resultaten voor de tot de onderzoekpopulatie opgehoogde steekproef. Afhankelijk van de analysedoeleinden is gebruik gemaakt van het ongewogen of gewogen bestand. De analyses zijn met behulp van "BMDP"-programma's uitgevoerd.

Bijlage 4. Indeling in opleidingsniveaus

- De volgende vier onderwijsniveaus worden onderscheiden:
  1. lager onderwijsniveau (lagere school, VGLO, LAVO, onvoltooide (M)ULO/MAVO en vergelijkbare opleidingen);
  2. uitgebreid lager onderwijsniveau (MAVO, (M)ULO, LTS, LAS, LHNO/Huishoud-school en onvoltooide VHMO-opleidingen);
  3. middelbaar onderwijsniveau (VHMO, MTS, MAS, MEAO en vergelijkbare opleidingen);
  4. semi-hoger en hoger onderwijsniveau (HTS, HAS, HEAO, MO-akten, TH, Universiteit en vergelijkbare opleidingen).
- De in de tabellen gehanteerde driedeling in opleidingsniveaus is als volgt:
  - laag = lager onderwijsniveau
  - midden = uitgebreid lager onderwijsniveau
  - hoog = middelbaar of (semi-)hoger onderwijsniveau.

Bijlage 5.1 Vrouwen naar participatiegraad in arbeid in bedrijf en een aantal kenmerken (horizontaal gepercenteerd)

	Werken in bedrijf				(N)1)
	niet	inciden- teel	drukke seizoen	regel- matig	
Totaal	12	12	14	62	(446)
Bedrijfstype:					
melkveehouderij	10	10	5	75	(218)
intensieve veehouderij	16	18	4	62	(54)
akkerbouw	30	18	34	18	(43)
glastuinbouw	2	10	30	58	(41)
overige tuinbouw	14	10	41	35	(38)
gemengd bedrijf	11	15	12	62	(52)
Bedrijfsomvang:					
tot 150 sbe	12	16	13	59	(143)
150-230 sbe	11	11	14	64	(156)
230 sbe en meer	14	11	14	61	(147)
Regelmatige arbeidskrachten op bedrijf:					
man alleen	8	10	14	68	(191)
man en 1 ander	16	12	13	59	(169)
man en 2 of meer anderen	15	19	15	51	(86)
Opvolger op bedrijf 2):					
nee/nog onzeker	13	11	12	64	(109)
ja	24	16	14	46	(96)
Gezinsfase:					
geen kinderen	9	5	7	79	(27)
jongste 4 jaar of jonger	12	17	14	57	(77)
jongste 5-12 jaar	5	11	15	69	(155)
jongste 13 jaar en ouder	19	13	13	55	(187)
Leeftijd vrouw:					
tot 35 jaar	12	14	17	57	(82)
35-50 jaar	6	12	13	69	(229)
50 jaar en ouder	23	13	12	52	(135)
Vrouw baan buitenshuis:					
nee	12	11	14	63	(423)
ja	12	36	12	40	(23)
Man baan buitenshuis:					
nee	11	12	14	63	(401)
ja	20	16	15	49	(45)
Agrarische komaf vrouw:					
nee	13	14	18	55	(116)
ja	12	12	12	64	(330)
Landsdeel:					
noorden	19	7	10	64	(80)
oosten	7	13	9	71	(132)
westen	16	16	27	41	(119)
zuiden	10	11	10	69	(115)

1) N = gewogen aantal respondenten.

2) Alleen aan vrouwen van 45 jaar en ouder voorgelegd.

**Bijlage 5.2 Belangrijkste redenen van vrouwen om niet in het bedrijf te werken
(verticaal gepercenteerd)**

Belangrijkste redenen	Vroeger in bedrijf gewerkt		Totaal
	ja	nee	
Te druk met huishouding	32	23	30
Mijn arbeid is niet meer nodig	32	24	30
Gezondheid/leeftijd	22	4	19
Geen interesse in bedrijfswerk	4	29	9
Echtgenoot is erop tegen	4	4	4
Baan buitenshuis	-	12	3
Overig	6	4	5
Totaal	100	100	100

Bijlage 5.3 Participatiegraad van de in het bedrijf werkende boerin in hoofd-activiteiten per bedrijfstype (horizontaal gepercenteerd)

	nooit	zelden	soms	vaak	altijd	(n)1)
Melkveehouderij:						
weiland slepen e.d.	92	3	5	-	-	(90)
mestrijden	95	4	-	1	-	(90)
melken	39	6	10	8	37	(90)
melkkamer/melkgerei schoon- maken	4	3	17	5	71	(90)
stal schoonmaken	34	1	13	10	42	(90)
koeien halen	25	10	15	16	34	(87)
koeien voeren/verzorgen	39	16	24	4	17	(90)
kalveren voeren/verzorgen	20	2	12	9	57	(90)
hooien/inkuilen	39	16	16	2	27	(82)
Intensieve veehouderij:						
varkens, kalveren, pluimvee verzorgen/voeren	36	9	7	10	38	(61)
eieren rapen/inpakken	23	-	15	8	54	(13)
mestrijden	100	-	-	-	-	(61)
hokken schoonmaken	42	3	17	7	31	(61)
Akkerbouw:						
ploegen	98	2	-	-	-	(53)
kunstmest e.d. strooien	100	-	-	-	-	(53)
zaaien, poten e.d.	74	7	6	2	11	(53)
machinaal verzorgen gewassen	100	-	-	-	-	(53)
met de hand verzorgen gewassen	35	11	15	10	29	(53)
machinaal oogsten	66	13	9	6	6	(53)
transport oogst	54	21	11	6	8	(52)
sorteren e.d.	17	8	16	21	38	(51)
Glastuinbouw:						
voorbereiden zaaibed e.d.	98	-	-	-	2	(59)
bemesten/ontsmetten grond	93	3	2	-	2	(59)
planten, stekken e.d.	32	9	10	10	39	(59)
machinaal verzorgen gewassen	71	12	11	4	2	(56)
met de hand verzorgen gewassen	24	5	14	9	48	(59)
met de hand oogsten	19	2	14	12	53	(59)
opslag transport	52	8	15	6	19	(48)
sorteren	2	2	18	12	66	(59)
veiling transport	82	7	2	2	7	(59)
gewas ruimen	73	4	5	7	11	(57)
Overige tuinbouw:						
frezen e.d.	94	-	4	-	2	(50)
bemesten e.d.	96	2	2	-	-	(51)
planten, poten e.d.	50	6	12	4	28	(54)
machinaal verzorgen gewassen	67	-	13	10	10	(40)
met de hand verzorgen gewassen	35	6	14	8	37	(49)
machinaal oogsten	92	-	-	4	4	(25)
met de hand oogsten	27	4	11	10	48	(52)
opslag transport	67	4	17	2	10	(52)
sorteren e.d.	15	2	9	7	67	(54)
veiling transport	74	8	14	-	4	(50)
gewas ruimen	72	8	5	-	15	(39)

Bijlage 5.3 (vervolg)

	nooit	zelden	soms	vaak	altijd	(n)1)
Gemengd bedrijf met vee- houderij:						
weiland slepen e.d.	98	2	-	-	-	(52)
mestrijden	96	2	-	2	-	(56)
melken	64	10	8	3	15	(39)
melkkamer/melkgerei schoonmaken	21	10	23	5	41	(39)
stallen schoonmaken	23	3	15	10	49	(61)
koeien halen	34	8	26	11	21	(38)
koeien voeren/verzorgen	46	26	16	5	7	(43)
kalveren voeren	17	8	13	13	49	(47)
varkens voeren/verzorgen	21	12	12	5	50	(42)
Pluimvee voeren/verzorgen	39	11	11	-	39	(18)
eieren rapen	26	7	20	7	40	(15)
hooien, inkuilen	48	13	15	2	22	(46)
Gemengd bedrijf met akkerbouw:						
ploegen	100	-	-	-	-	(25)
kunstmest e.d. strooien	96	4	-	-	-	(25)
zaaien	92	4	-	-	4	(24)
machinaal verzorgen gewassen	96	-	4	-	-	(24)
met hand verzorgen gewassen	21	12	33	13	21	(24)
machinaal oogsten	71	8	9	8	4	(24)
opslag transport	79	5	8	4	4	(24)
sorteren e.d.	52	17	4	4	23	(24)
Gemengd bedrijf met tuinbouw:						
frezen e.d.	93	-	-	-	7	(14)
bemesten	100	-	-	-	-	(14)
planten e.d.	59	7	-	7	27	(14)
met de hand verzorgen	21	-	7	29	43	(14)
met de hand oogsten	14	7	7	7	64	(14)
opslag transport	64	-	7	7	22	(14)
sorteren e.d.	7	-	7	20	66	(14)
veilingtransport	86	-	7	7	-	(14)
gewas ruimen	61	15	8	8	8	(13)

1) n = aantal in het bedrijf werkzame respondenten (ongewogen), dat te kennen geeft dat de betreffende taak op hun bedrijf wordt verricht.

Bijlage 6.1 Gemiddelde arbeidstijd van de boerin in het bedrijf per seizoen naar bedrijfstype (in uren per week)

	Lente	Zomer	Herfst	Winter	(n)
Melkveehouderij	21,7	21,8	21,6	21,6	(10)
Intensieve veehouderij	14,3	14,6	14,1	13,7	(7)
Akkerbouw	5,0	6,5	6,5	3,4	(7)
Glastuinbouw	27,1	26,9	23,7	19,3	(6)
Overige tuinbouw	18,3	21,5	18,6	11,5	(6)
Gemengde bedrijven	19,5	19,3	18,4	17,4	(7)
Totaal	19,1	19,6	18,8	17,3	(44)

1) n = aantal respondenten (ongewogen).

Bijlage 6.2 Gemiddelde arbeidstijd van de vrouw in het bedrijf naar landsdeel en bedrijfstype

	Noorden	Oosten	Westen	Zuiden	(n)
Melkveehouderij	20,2	26,4	12,3	24,9	(10)
Intensieve veehouderij	..2)	14,2	..	15,5	(7)
Akkerbouw	5,4	7,2	4,2	..	(7)
Glastuinbouw	..	..	22,9	21,5	(6)
Overige tuinbouw	..	..	12,0	26,6	(6)
Gemengde bedrijven	..	18,7	..	18,2	(7)
Totaal	17,1	22,3	14,0	20,7	(44)

1) n = aantal respondenten (ongewogen).

2) .. = aantal respondenten te klein (12 of minder) om betrouwbare uitkomsten te krijgen.

Bijlage 6.3 Aandeel van vrouw, man en anderen in de arbeidstijd op het bedrijf naar een aantal kenmerken in procenten

	Vrouw	Man	Anderen	(N) 1)
Bedrijfsomvang:				
tot 150 sbe	21	67	12	(143)
150 - 230 sbe	20	63	17	(156)
230 sbe en meer	18	55	27	(147)
Regelmatige arbeidskrachten op bedrijf:				
man alleen	25	75	-	(191)
man en 1 ander	17	55	28	(169)
man en 2 of meer anderen	13	48	39	(86)
Opvolger op bedrijf 2):				
nee	21	71	8	(58)
nog onzeker	23	66	11	(51)
ja	11	51	38	(96)
Leeftijd vrouw:				
tot 35 jaar	18	64	18	(82)
35 - 50 jaar	23	63	14	(229)
50 jaar en ouder	14	59	27	(135)
Agrarische komaf vrouw:				
ja	20	62	18	(330)
nee	18	61	21	(116)
Opleidingsniveau vrouw:				
laag	17	61	22	(125)
midden	22	61	17	(255)
hoog	16	65	19	(66)
Landsdeel:				
noorden	19	62	19	(80)
oosten	21	60	19	(132)
westen	14	60	26	(119)
zuiden	23	65	12	(115)
Vrouw baan buitenshuis:				
ja	14	73	13	(23)
nee	20	61	19	(423)
Man baan buitenshuis:				
ja	19	59	22	(46)
nee	20	62	18	(400)
Kinderen aanwezig:				
ja	19	61	20	(419)
nee	21	63	16	(27)
Kinderen van 4 jaar of jonger aanwezig:				
ja	18	68	14	(77)
nee	20	61	19	(369)
Hulp in huishouding:				
ja	20	57	23	(102)
nee	19	63	18	(344)

1) N = gewogen aantal respondenten.

2) Alleen aan vrouwen van 45 jaar en ouder is deze vraag voorgelegd.

Bijlage 7. Percentage vrouwen dat meebeslist over bedrijfsaangelegenheden, per bedrijfsbeslissing naar een aantal kenmerken 1)

	Nieuwbouw/ verbouw bedrijfs- gebouwen	Aan- en verkoop grond	Omschakelen op andere gewas- sen en produk- takken	Aanschaf van machines	Uitbreiding cq. inkrim- ping vee- stapel	Bedrijfs- verzeke- ringen	Lidmaat- schap agrarische or- ganisaties
Vrouw werkt in bedrijf:							
nee	22	32	9	13	12	25	14
ja	45	52	29	28	40	40	27
Mate van werken in bedrijf:							
regelmatig	50	56	34	33	47	43	31
drukke seizoen	35	44	19	20	25	36	18
incidenteel	34	43	18	11	15	31	19
Ondernemingsvorm van bedrijf:							
één bedrijfshoofd	45	53	29	28	39	40	27
meerdere bedrijfshoofden	25	30	11	13	16	26	11
Opvolger op bedrijf:							
ja	34	48	19	15	28	32	16
nee/nog onzeker	40	52	22	25	46	37	22
Vrouw doet (wel eens) de boekhouding:							
nee	33	39	20	18	28	20	15
ja	51	58	34	34	44	57	35
Leeftijd vrouw:							
tot 35 jaar	46	48	32	28	36	42	28
35 - 50 jaar	47	51	30	30	41	43	27
50 jaar en ouder	32	48	18	18	31	29	19
Vrouw heeft agrarische cursussen gevolgd:							
ja	48	67	24	27	50	48	29
nee	41	44	15	26	32	26	24

1) De percentages boerinnen die zeggen dat de betreffende beslissing op hun bedrijf aan de orde is geweest, luiden als volgt: 9% voor aanschaf machines, 98% voor nieuw- of verbouw bedrijfsgebouwen, 79% voor aan- of verkoop grond, 73% voor uitbreiding of inkrimping veestapel, 80% voor al dan niet omschakelen op andere gewassen, 94% voor bedrijfsverzekeringen en 92% voor lidmaatschap agrarische organisaties. De vrouwen die zeggen dat een bepaalde beslissing (nog) niet relevant voor hen is, zijn buiten beschouwing gebleven. De beslissingen over het in dienst nemen van personeel, het aanmerken met calla's en het verbouwen van sieraad planten aan huis zijn niet meegenomen omdat deze voor meer

Bijlage 8.1 Boerinnen naar wens t.a.v. huishoudelijk werk en wensen t.a.v. kinderverzorging, vrije tijd, werken in bedrijf, bijdrage echtgenoot in huishoudelijk werk en toekomstverwachting t.a.v. huishoudelijk werk (verticaal gepercentageerd)

	Wens t.a.v. huishoudelijk werk		
	minder	gelijk	meer
Wens t.a.v. kinderverzorging 1):			
minder	-	-	-
gelijk	69	84	33
meer	31	16	67
Wens t.a.v. vrije tijd:			
minder	3	2	1
gelijk	35	69	30
meer	62	29	69
Wens t.a.v. werken in het bedrijf:			
minder	41	16	11
gelijk	37	68	33
meer	22	16	56
Wens t.a.v. bijdrage man in huishoudelijk werk:			
minder	-	-	-
gelijk	81	89	84
meer	19	11	16
Toekomstverwachting t.a.v. huishoudelijk werk:			
wordt minder	19	7	4
blijft gelijk	69	87	63
wordt meer	12	3	25
weet niet	-	3	8

1) Alleen vrouwen met kinderen van 16 jaar en jonger.

Bijlage 8.2 Boerinnen met kinderen van 16 jaar en jonger naar wens t.a.v. kinderverzorging en wensen t.a.v. huishoudelijk werk, bijdrage man in kinderverzorging en toekomstverwachting t.a.v. kinderverzorging (verticaal gepercenteerd)

	Wens t.a.v. kinderverzorging	
	gelijk	meer
Wens t.a.v. huishoudelijk werk:		
minder	9	11
gelijk	82	41
meer	9	48
Wens t.a.v. bijdrage man in kinderverzorging:		
gelijk	77	44
meer	23	56
Toekomstverwachting t.a.v. kinderverzorging:		
wordt minder	13	3
blijft gelijk	80	66
wordt meer	5	24
weet niet	2	7

Bijlage 8.3 Houding t.a.v. het werken in het bedrijf door echtgenote van boer of tuinder naar participatiegraad van vrouw zelf (horizontaal gepercenteerd)

	Echtgenote behoort in het bedrijf te werken					
	per definitie			indien het noodzakelijk is		
	eens	geen oordeel	oneens	eens	geen oordeel	oneens
Zelf werkzaam in bedrijf:						
regelmatig	21	6	73	93	3	4
drukke periodes	5	-	95	97	1	2
incidenteel	7	4	89	100	-	-
niet	3	2	95	91	3	6

Bijlage 8.4 Vrouwen die in het bedrijf werken naar wens t.a.v. deze arbeid en een aantal kenmerken (horizontaal gepercenteerd)

	Wens t.a.v. arbeid in het bedrijf		
	meer	gelijk	minder
Totaal	17	57	26
Uren per week in bedrijf:			
tot 10 uur	23	61	16
10-20 uur	23	61	16
20-30 uur	21	58	21
30 uur en meer	2	51	47
Bedrijfstype:			
melkveehouderij	17	54	29
intensieve veehouderij	15	62	23
akkerbouw	27	60	13
glastuinbouw	10	52	37
overige tuinbouw	24	57	19
gemengd bedrijf	16	66	18
Leeftijd:			
tot 35 jaar	36	50	14
35-50 jaar	15	57	28
50 jaar en ouder	8	64	28
Gezinsfase:			
geen kinderen	31	41	28
jongste 4 jaar of jonger	38	50	12
jongste 5-12 jaar	13	57	30
jongste 13 jaar en ouder	9	64	27
Landsdeel:			
noorden	19	57	24
oosten	20	51	29
westen	14	63	23
zuiden	15	59	26

Bijlage 8.5 Vrouwen zonder baan buitenshuis naar wens t.a.v. betaalde baan en een aantal kenmerken (horizontaal gepercenteerd)

	Wenst betaalde baan		
	ja	nee	weet niet
Totaal	14	83	3
Leeftijd:			
tot 35 jaar	16	78	6
35-50 jaar	13	83	4
50 jaar en ouder	10	89	1
Opleidingsniveau:			
laag	7	92	1
midden	15	80	5
hoog	21	79	-
Gezinsfase:			
geen kinderen	12	85	3
jongste 4 jaar of jonger	11	80	9
jongste 5-12 jaar	19	79	2
jongste 13 jaar en ouder	10	89	1
Werkzaam in het bedrijf:			
ja	16	81	3
nee	10	86	4
Agrarische komaf:			
ja	12	86	2
nee	16	78	6
Baan aangehouden bij huwelijk:			
ja	24	70	6
nee	15	84	1

Bijlage 8.6 Boerinnen naar wens en toekomstverwachting t.a.v. vrije tijd
(horizontaal gepercenteerd)

Wens t.a.v. vrije tijd	Toekomstverwachting t.a.v. vrije tijd			
	minder	gelijk	meer	weet niet
minder	25	46	29	-
gelijk	6	75	14	5
meer	6	66	25	3
Totaal	6	71	19	4

Bijlage 8.7 Boerinnen naar wens en toekomstverwachting t.a.v. participatie in
beslissingen over het eigen bedrijf (horizontaal gepercenteerd)

Wens t.a.v. beslissingen	Toekomstverwachting t.a.v. beslissingen			
	minder	gelijk	meer	weet niet
minder	15	85	-	-
gelijk	6	91	2	1
meer	8	49	32	11
Totaal	6	88	4	2